

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОСТРОМІНА ГАННА МИХАЙЛІВНА

УДК 141.7:001.101]:316.3

**ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
ЗНАННЯ У ВЕКТОРІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

_____ Г.М. Костроміна

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Науковий керівник:

Мельниченко Анатолій Анатолійович,
кандидат філософських наук, доцент

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Костроміна Г.М. Філософська концептуалізація соціального потенціалу знання у векторі сталого розвитку суспільства. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2019.

У дисертації здійснено філософську концептуалізацію соціального потенціалу знання у векторі сталого розвитку суспільства.

Дослідження знання як соціального феномену в його філософських вимірах в контексті пошуку стратегій розвитку сучасного суспільства більшою мірою будуються як відхід від спеціально-наукових теоретико-методологічних засад найчастіше в сферу епістемологічної проблематики. У сучасному дослідницькому просторі соціальної філософії та філософії історії дослідження знання і пізнання майже не представлені. Саме соціально-філософський теоретико-методологічний рівень дослідження дасть змогу розкрити соціальний потенціал знання та забезпечити його використання, перетворити його можливості на дійсний сталий розвиток суспільства.

Соціальний потенціал знання актуалізується через його функціонування в усіх сферах життєдіяльності соціуму і розкривається в процесі його соціокультурної об'єктивації та імплементації через інституційні організаційні форми. Але для того, щоб соціальний потенціал знання зміг актуалізуватися, знання має набути категоріальної форми. Знання у формі категорій створює необхідні передумови для самовідтворення і забезпечення суспільного саморозвитку на основі реалізації можливостей і використання наявних у знанні ресурсів.

Розвиток науки і продукування наукового знання у єдності з освітою та інженерією має отримати випереджальний характер і бути спрямованим у майбутнє, задавати стратегію і відкривати перспективи подальшого розвитку суспільства, виконувати роль проєкції суспільно-історичного поступу. Прогрес у розвитку людини і суспільства, становище культури у суспільстві, темпи економічного, політичного і соціального зростання залежать у наш час від динаміки цього інноваційного розвитку. Інноваційна функція – забезпечення соціальних і культурних змін, впровадження, створення інноваційної економіки – дедалі залежить від поєднання освіти, науки, інженерії, інтеграції знання з технікою і технологіями. Єдність науки, освіти, інженерії, засвоєння наукових знань разом із підготовкою до їх подальшого застосування на практиці постають як стратегічний ресурс суспільного розвитку, тому мають бути безперечним державним пріоритетом. Зростання ролі наукового знання в сучасних соціальних трансформаціях визначається глобалізаційними процесами, стратегією формування суспільства, що ґрунтується на знаннях, курсом на сталий розвиток, міжнародними процесами обміну технологіями, інноваційними і комунікаційними продуктами.

З філософської концептуалізації соціального потенціалу знання, випливає, по-перше, у виведенні знання із системи зв'язків соціальної реальності (безпосередньої форми його буття) і втіленні його в теоретичну форму понятійного мислення (опосередковану форму його буття); по-друге, теоретичний розвиток соціального потенціалу знання відбувається в логіці понять; по-третє, соціальний потенціал знання повертається у соціальну дійсність в ролі посередника – способу і засобу – її перетворення, тобто здійснення знання у його суспільному розвитку.

Актуалізація соціального потенціалу спочатку спрямована від суспільних відносин до їх перетворення на категорії у їх логічному виразі за допомогою понять. Надалі вона спрямовується у протилежному напрямку – від категорійного

мислення, від теоретичної свідомості до запровадження знання і його соціального втілення. Отже, з цих протилежно спрямованих рухів від соціального буття до його особливого виразу і надалі зворотного повернення у дійсність в процесі соціального перетворення складається повний суспільний цикл виробництва, зберігання, обміну, переробки і впровадження знання.

Даний циклічний рух / циркуляція є також трансфером знання від практики до теорії, а надалі – від розвитку теорії відбувається знову перехід у практику, але вже обґрунтовану теорією. У відході від практики в сферу теоретичного осмислення і перетворення знання в ідеальному плані, а далі у поверненні його до неї відбувається розвиток соціальної діяльності, яка стає дедалі більш загальною, інтегрованою, усвідомленою, керованою, організованою і доцільною. Опосередкування науково-теоретичною формою у трансфері знання надає цьому процесу той творчий імпульс, який забезпечує новацію і генерацію нових історичних способів розвитку суспільства, змінює його характер і стратегію. Метаморфоз знання в процесі соціальних перетворень включає в себе інженерію, освіту, науку як способи і форми, через які соціальний потенціал знання актуалізується, здійснюється, втілюється в соціальний розвиток. Як соціальні інститути і організаційні форми генерації, обробки, перетворення і здійснення знання вони виступають своєрідними соціальними трансформаторами, конверторами знання в суспільний розвиток взагалі, і особливо наукового знання в інноваційне забезпечення сталого розвитку.

Отже, знання здійснює свій специфічний кругообіг, оборот, цикл, у якому особлива роль належить теоретичному знанню, яке врешті решт набуває форми наукової теорії перед тим як стати керівництвом для практичної дії у соціальних процесах і змінах. Знання виходить з соціальної основи і потім повертається в неї знову для її свідомої і керованої трансформації та розвитку.

Процеси виробництва, відтворення, зростання і функціонування інтелектуального потенціалу залежать від засвоєння способів теоретичного

мислення на рівні категорій, а також від цього залежить інноваційний розвиток. Але цей зв'язок вкрай важливо свідомо активізувати для забезпечення сталого суспільного розвитку.

Ключові слова: знання, теоретичне знання, соціальний потенціал знання, категорійна структура знання, актуалізація соціального потенціалу знання, наука, освіта, інженерія, сталий розвиток.

Основні положення дисертаційного дослідження (дисертації) викладені у наступних публікаціях:

Статті у наукових фахових виданнях

1. Костроміна Г.М. Знання – творчість – освіта. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. – Київ. 2009. № 2(26). С. 60–64.
2. Костроміна Г.М. Від Сократа до Аристотеля: удосконалення людини через пізнання і знання. Філософія і політологія в контексті сучасної культури (Науковий журнал Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара). Дніпропетровськ. 2012. Випуск 4 (2). С. 84 – 89.
3. Костроміна Г.М. Людиноцентричність знання в досократівській філософії. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. К. 2013. №1 (37). С. 40–46.
4. Костроміна Г.М. Філософська концептуалізація соціальної інтенції знання у формі категорій. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К. 2018. Вип. 128 (1). С. 217–221.
5. Костроміна А.М., Черкасов С.М. О памяти по-философски. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб.наук.праць. К. 2015. №2 (44). С.

50–61 (у співавторстві, авторський внесок складає 0,25 др.а. від загального обсягу 0,5 др.а.).

Статті у закордонних фахових виданнях

6. Костромина Анна Социально-философское исследование знания как условие осмысления современного общества. *Modern Science – Moderní věda*. Praha. 2017. № 6. С. 48–57.

Інші публікації

7. Костромина Г.М. Методологічні моделі дослідження соціальних суперсистем. Матеріали наукових доповідей та виступів студентів, аспірантів, докторантів, викладачів «Дні науки» (9-10 квітня 1998 р.). К. 1998. С. 58–59.

8. Костромина Г.М. Шляхи формування моделей культурної політики в Україні. Міжнародна науково-практична конференція «Contemporary art – нові території». К. 2005. С. 14–15.

9. Костромина А.М. Историческое обоснование роли университетов в европейском социально-культурном пространстве. «Творчість та освіта у вимірах ХХІ століття»: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (12-13 травня 2005 р., м. Київ). 2005. С. 104–106.

10. Костромина Г.М. Реформування вищої освіти в Україні у контексті Болонського процесу «Сучасні проблеми управління»: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конференції (29-30 листопада 2005 р., м. Київ). 2005. С. 206–207.

11. Костромина Г.М. Трансформації освіти в контексті кризи класичної моделі університету. «Творчість та освіта в інтелектуальних пошуках та практиках сучасності»: матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (17-18 травня 2007 р., м. Київ). 2007. С. 136–137.

12. Костромина Г.М. Проблема інновацій як визначального напрямку сучасної філософії освіти. «Сучасні проблеми управління»: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (29-30 листопада 2007 р., м. Київ). 2007. С. 209–210.

13. Костроміна Г.М. Проблема інновацій у контексті становлення нової парадигми філософії освіти. Філософсько-антропологічні студії` 2008. К. Дніпропетровськ. 2008. С. 133–139.

14. Костроміна Г.М. Інноваційні процеси в соціальній педагогіці. «Соціальна робота і сучасність: теорія та практика»: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (22-23 травня 2008 р., м. Київ). 2008. С. 40–41.

15. Костромина А.М. Диалектика относительных пределов абсолютного противопоставления полярных противоположностей. ««Матеріалізм і емпіріокритицизм» - шедевр світової філософської думки»: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (27-28 листопада 2008 року). К. 2008. С. 117–119.

16. Костроміна Г.М. Знання як творчість у філософії І. Канта. «Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі»: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (14-15 травня 2009 р., м. Київ). 2009. С. 89–90.

17. Костроміна Г.М. Руйнація класичного університету як вияв кризи. «Марксизм та сучасність: системна криза передісторії як предмет філософської рефлексії»: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (5-6 листопада 2009 р. м. Київ). 2009. С. 229–231.

18. Костроміна Г.М. Розв'язання проблеми міждисциплінарного синтезу гуманітарних дисциплін як необхідна умова підготовки фахівця в системі технічної освіти. «Менеджмент якості освіти і новітні технології навчання у контексті інтеграції до Європейського освітнього простору»: матеріали VII Міжнародної науково-методичної конференції (20-21 травня 2010 р., м. Київ, Україна). 2010. С. 57 – 59.

19. Костромина А.М. Наука и образование как источники развития Кубы. «Благодарная Украина – благородной Кубе»: материалы Международной научно-практической конференции (03-04 ноября 2010 г., г. Киев, Украина). 2010. С. 85 – 87.

20. Костромина Г.М. Поняття «космос» у становленні світоглядної цілісності свідомості. «Від посмішки Джоконди до посмішки Гагаріна (до 50-річчя від дня польоту в космос Ю.О.Гагаріна)»: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (07 квітня 2011 р., м. Київ). 2011. С. 106.

21. Костромина А.М. Становление философии творчеством. «Творчість як основний ресурс відродження України»: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (12-13 травня 2011 р. м. Київ). 2011. С. 133.

22. Костромина Г.М. Управління інноваційними проектами в освіті – аксіологічний аспект. «Сучасні проблеми управління: перспективні ідеї та технології»: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (01 – 02 грудня 2011 р.). К. 2011. С. 216–217.

23. Костромина Г.М. Нескінченність Всесвіту і знання в космології Миколи Кузанського. «Космологія та космонавтика: історія та перспективи»: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (18 травня 2012 р., м. Київ, Україна). 2012. С. 51–53.

24. Костромина А.М. Целостность личности как источник научного творчества. «Творчість як спосіб буття свободи»: матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції (16 травня 2013 р., м. Київ). 2013. С. 96–97.

25. Костромина Г.М. Сьогодення в образі «нового середньовіччя». «Марксизм та сучасність: політекономічний, філософський та соціологічний виміри глобальної кризи (до 100-річчя виходу книги Рози Люксембург «Накопичення капіталу»)». К. 2013. С. 196–197.

26. Костромина Г.М. Модель управління знаннями І. Нонакі та Х. Такеучі. Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Сучасні проблеми управління: виклики інформаційної епохи» (2013 р. м. Київ). 2013. С. 160–162.

27. Костромина А.М. Знание и деятельность – образование для каждого. «Э.В. Ильенков и проблемы образования»: материалы XVII Международной

научной конференции «Ильенковские чтения». (Москва, 27-28 марта 2015 года). М. 2015. С. 186–192.

28. Костроміна Г.М. Знання–діяльність–творчість. «Творчість у філософських вимірах»: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (14-15 травня 2015 р., м. Київ). 2015. 187 с.

29. Костроміна Г.М. Знання і нова інформаційна культура навчання. «Сучасні проблеми управління: діалектика централізації та децентралізації»: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 10 грудня 2015 р.). 2015. С. 144–146.

30. Костроміна Г.М. До питання про єдність творчості та наукового пізнання. «Людяність творчості як творчість людяності»: матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 травня 2017 р., м. Київ). 2017. С. 186–187.

ABSTRACT

Kostromina G. M. Philosophical conceptualization of social potential of knowledge in the vector of sustainable development of society. – On the manuscript.

Thesis for the degree of candidate of philosophical Sciences, specialty 09.00.03 – social philosophy and philosophy of history. – National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", the Ministry of Education and Science of Ukraine, National Pedagogical Dragomanov University, the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2019.

The philosophical conceptualization of the social potential of knowledge in the vector of sustainable development of society is carried out in the thesis.

The study of knowledge as a social phenomenon in its philosophical dimensions in the context of the search for strategies for the development of modern society is largely built as a departure from the special scientific theoretical and methodological

foundations most often in the sphere of epistemological problems. In the modern research space of social philosophy and philosophy of history, the study of knowledge and cognition is almost not represented. It is the socio-philosophical theoretical and methodological level of research that will allow to reveal the social potential of knowledge and its use, to turn its capabilities into a real sustainable development of society.

The social potential of knowledge is actualized through its functioning in all spheres of social activity and revealed in the process of its socio-cultural objectification and implementation through institutional organizational forms. But in order for the social potential of knowledge to be actualized, knowledge must take a categorical form. Knowledge in the form of categories creates the necessary prerequisites for self-reproduction and ensuring social self-development through the implementation of opportunities and the use of available knowledge resources.

The development of science and the production of scientific knowledge in unity with education and engineering should get ahead of the curve and be directed to the future, set a strategy and open up prospects for further development of society, play the role of projection of social and historical progress. Progress in the development of man and society, the position of culture in society, the pace of economic, political and social growth in our time depend on the dynamics of this innovative development. Innovative function – ensuring social and cultural changes, implementation, creation of innovative economy – all depends on the combination of education, science, engineering, integration of knowledge with technology. The unity of science, education, engineering, the assimilation of scientific knowledge together with the preparation for their further application in practice appear as a strategic resource of social development, so it should be an absolute state priority. The growth of the role of scientific knowledge in modern social transformations is determined by globalization processes, the strategy of formation of a knowledge-based society, the course of sustainable development, international processes of exchange of technologies, innovative and communication

products.

With the philosophical conceptualization of the social potential of knowledge, it follows, firstly, in the removal of knowledge from the system of links of social reality (the immediate form of its existence) and its embodiment in the theoretical form of conceptual thinking (the mediated form of its existence); secondly, the theoretical development of the social potential of knowledge occurs in the logic of concepts; thirdly, the social potential of knowledge returns to social reality as a mediator – the way and means of its transformation, that is the implementation of knowledge in its social development.

Actualization of social potential is initially directed from social relations to their transformation into categories in their logical expression with the help of concepts. In the future, it is directed in the opposite direction – from categorical thinking, theoretical consciousness to the introduction of knowledge and its social embodiment. Thus, from these oppositely directed movements from social existence to its special expression and further return to reality in the process of social transformation consists the complete social cycle of production, storage, exchange, processing and introduction of knowledge.

This cyclic movement / circulation is also a transfer of knowledge from practice to theory, and further – from the development of the theory there is again a transition to practice, but already justified theory. In moving away from practice into the sphere of theoretical understanding and transformation of knowledge in an ideal plan, and then in returning it to it, there is a development of social activity, which is becoming more General, integrated, conscious, manageable, organized and appropriate. Mediation of scientific and theoretical form in the transfer of knowledge gives this process the creative impulse that provides innovation and generation of new historical ways of development of society, changing its character and strategy. The metamorphosis of knowledge in the process of social transformation includes engineering, education, science as the ways and forms through which the social potential of knowledge is actualized, implemented, embodied in social development. As social institutions and

organizational forms of generation, processing, transformation and implementation of knowledge, they act as a kind of social transformers, converters of knowledge into social development in General, and especially scientific knowledge into innovative provision of sustainable development.

Thus, knowledge carries out its specific cycle, cycle, in which a special role belongs to theoretical knowledge, which eventually takes the form of scientific theory before becoming a guide for practical action in social processes and changes. Knowledge comes from the social base and then returns to it again for its conscious and controlled transformation and development.

The processes of production, reproduction, growth and functioning of intellectual potential depend on the assimilation of ways of theoretical thinking at the level of categories, as well as on this depends on innovative development. But this connection is extremely important to consciously activate to ensure sustainable social development.

Key words: knowledge, theoretical knowledge, social potential of knowledge, categorical structure of knowledge, actualization of social potential of knowledge, science, education, engineering, sustainable development.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗНАННЯ ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ	24
1.1 Стратегії дослідження знання у філософському дискурсі	24
1.2 Розгортання поняття «соціальний потенціал знання»	56
Висновки до першого розділу	80
Список використаних джерел до першого розділу	83
РОЗДІЛ 2. ФІЛОСОФСЬКА ЕКСПЛІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЗНАННЯ У ПОНЯТТЄВО-КАТЕГОРІАЛЬНИХ ФОРМОУТВОРЕННЯХ	94
2.1. Сучасне переосмислення кантівського осягнення знання і його виникнення у самодіяльності суб'єкта	94
2.2. Соціальність та історичність гегелівського тлумачення категорій ...110	
2.3. Вияв соціального потенціалу знання у формі поняттєво-категоріальних структур	128
Висновки до другого розділу	141
РОЗДІЛ 3. АКТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЗНАННЯ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА	151
3.1. Науково-освітня та інженерна компоненти імплементації знання у процесах конструювання соціуму	151
3.2. Знання для генерування сталого суспільного розвитку	171
Висновки до третього розділу	193
Список використаних джерел до третього розділу	195
ВИСНОВКИ	203

ВСТУП

Актуальність дослідження. Зростання ролі знання у розвитку суспільства змушує спрямовувати дослідницькі зусилля на пошуки гуманістичної стратегії глобального цивілізаційного поступу. При цьому в освоєнні та нарощуванні природних, людських і суспільних ресурсів зіштовхуються технократичний і гуманістичний підходи. Сучасні спроби пошуку оптимальної, науково обґрунтованої стратегії поступу цивілізації по-новому актуалізують століттями відоме гасло: «Знання – сила», адже часто вони пов'язані зі з'ясуванням ролі знання у процесах функціонування і розвою соціальних систем на засадах концепції сталого розвитку суспільства, якій, безсумнівно, іманентна гуманістична спрямованість.

Сучасне продукування наукового знання і його свідоме цілеспрямоване застосування до удосконалення суспільних процесів з метою досягнення збалансованого, сталого розвитку може стати результативним, якщо здобуде наукове обґрунтування і базуватиметься на філософському дослідженні соціального потенціалу знання і шляхів його актуалізації.

Філософська концептуалізація соціального потенціалу знання у світлі сучасних суспільних стратегій уможлиблює наукове визначення суттєвих світоглядних орієнтирів для забезпечення раціональної керованості соціальних процесів та перетворення історичних змін на стійкий за своїм характером розвиток. Зростання когнітивної дослідницької культури, інженерної і науково-практичної творчості, інтелектуального, технологічного, освітнього потенціалу має своїм джерелом знання, його генерування, інтеграцію, передання, зберігання, обробку, обмін, доцільне використання тощо.

Проблематика інноваційного використання знання для потреб суспільного прогресу надзвичайно актуалізується за умов соціальних змін і трансформацій на шляху глобалізації, що супроводжуються кризовими процесами, посиленням

усіяких ризиків, дестабілізацією. Передбачити турбулентність соціальних катаклізмів, і тим самим зумовити їх мікшування, дозволить соціально-філософське узагальнення і наукове дослідження соціального потенціалу знання і вектору його спрямування на досягнення цілей сталого розвитку суспільства. Адже знання, каталізатором втілення яких є наука, визнається генератором якості розвитку і критерієм освітнього і техніко-технологічного потенціалу кожної країни світу. Активізація інноваційних чинників розвитку суспільства, що ґрунтуються на знаннях, – науки, освіти, інженерії, – та розкриття їх потенціалу у потужному людському розвитку і високих технологіях на світовому рівні – саме це становить джерело стійкого соціального поступу. Здійснення сталого розвитку, успіх чи неуспіх руху як цивілізації загалом, так і України зокрема у цьому напрямку, цілком залежать від наукового осмислення граничних, – власне, філософських, – основ його практичного спрямування, від теоретичної обумовленості та методологічної обґрунтованості конкретних соціально-історичних перетворень на цьому шляху.

Ступінь наукової розробки проблеми. Міждисциплінарний характер дослідження вимагає звернення до різних галузей знань.

Теоретичну основу дослідження знання складає доробок з соціології знання (П. Бергер, Т. Лукман, Н. Штер), соціології мислення (К. Мегрелідзе).

Різні аспекти філософської рефлексії проблем знання представлено у працях Н. Доній, (аксіологічні аспекти та проблеми творчості), Е. Герасимової (соціокультурні принципи економічного знання), О. Волкова (антропологічні аспекти), В. Кушерця (соціальні виміри), В. Вашкевича (наукове знання та наукова картина світу), А. Сакун (сучасне філософське пізнання).

Соціальну природу пізнання досліджували В. Мотрошилова, Є. Режабек, Г. Старк, І. Ватін, Ю. Тіщенко.

Над проблематикою з соціальної епістемології плідно працювали та працюють такі дослідники, як Е. Голдман, Д. Блур, С. Фуллер, Фр. Шмітт,

Д. Дубровський, І. Касавін, В. Лекторський, О. Мамчур, Л. Маркова, Л. Мікешина, Ю. Моркіна, В. Порус, В. Розін, В. Стюпін, Б. Юдін та ін. Серед вітчизняних науковців проблемами соціальної епістемології займаються Г. Глушкова, Т. Каменська, Ю. Малишена, М. Наумова, Н. Отрешко, Ю. Яковенко, А. Яковенко, А. Ячний.

Окрім соціальної епістемології, вельми плідними є такі напрями, як епістемологія історії (М.В. Бахтін), історична епістемологія (А. Мегілл, М. Кукарцева), культурно-історична епістемологія (Б. Пружинін, В. Яковлєв), епістемологія культури (С. Кримський, Б. Парахонський, В. Мейзерський, Ю. Ларін, О. Павлов, О. Яркова), еволюційна епістемологія (К. Лоренц, Ж. Піаже, Д. Кемпбелл, К. Поппер, О. Князева).

У дослідженнях соціального потенціалу спостерігається досить великий діапазон наукових інтенцій. Зокрема: соціальний потенціал інноваційного економічного та сталого розвитку вивчали Е. Лібанова, М. Хвесик, Т. Петрушина, В. Головатюк, І. Маслова; соціальний потенціал регіонів розглядали В. Дубіщев, В. Прохорова, Я. Луценко, М. Кримова, О. Дрегало, В. Ульяновський, В. Бризгалов, В. Крикуненко, Т. Шехіна, Т. Зайцева, Е. Каргаполова, Т. Файзулін; соціальний потенціал суспільства аналізували Л. Панкова, А. Докторович, Л. Шагієва, С. Штирбул. Соціальний потенціал промисловості, підприємства, колективу досліджували Н. Тютюнник, Н. Коленда, О. Новікова, Л. Логачова, В. Старінська, В. Бокарева, Г. Левченко. Галузеву специфіку соціального потенціалу визначали Е. Полякова, М. Артюхіна, В. Жуковська, О. Павлова, С. Ільїних, К. Колін. Соціальний потенціал особистості розглядали Н. Козло, Р. Нугаєв.

Діяльнісний підхід у дослідженні феномену пізнання розробляли і використовували В. Швирьов, Е. Юдін, В. Давидов, В. Зінченко, Г. Щедровицький, П. Копнін, М. Злотіна, Е. Ільєнков, В. Босенко та ін. знані дослідники. Серед

сучасних дослідників можна назвати А. Майданського, О. Полухіна, О. Федосеєнкова.

Розкриттю соціально-філософських аспектів категорій присвячені дослідження Є. Андроса, Є. Бистрицького, М. Булатова, С. Кримського, С. Кошарного, В. Табачковського (розглядали питання функціонування категорій у культурі), С. Васильєва (взаємодія категорій із мовними формами), В. Кузнєцова, Л. Озадовської, В. Храмової, В. Шинкарука (взаємозв'язок категорій, науки та наукового знання), В. Звігляніча (світоглядні аспекти категорій), О. Яценка (соціально-практична природа категорій), В. Семенова (історична генеза категорій).

Дослідженню проблем розвитку та функціонування освіти у сучасному суспільстві присвячені роботи Т. Андрущенко, Р. Вернидуба, В. Воронкової, Т. Жижко, О. Кивлюк, Д. Свириденка, І. Каленюка, С. Клепка, А. Колота, О. Кукліна, С. Куцепал, В. Савельєва, С. Терепищого.

Світ науки представлено у працях таких науковців: Н. Вавіліна, Б. Латур, І. Жукович, І. Єгоров, А. Гончаренко, В. Куранта, Т. Куранта, Ю. Рижкова, Т. Стеценко, Т. Шокун, А. Ярчук.

Питанням єдності інженерії та науки (технонауки) присвячені праці О. Аргамакової, Б. Бенсауд-Вінсент, С. Лоев, Н. Чернікової, Д. Чернікової, І. Герасімової, В. Розіна, Г. Хоттис.

Технонаука як предмет дослідження представлена у роботах Б. Юдіна, О. Бризгаліної, О. Столярової, М. Бейлін, Н. Ястреб.

Соціальна інженерія стала об'єктом дослідження у працях А. Мельниченка, Ю. Резніка, Е. Волкова, А. Ячного. Взаємозв'язок соціальної інженерії, соціальної технології та техніки досліджували В. Горохов, М. Декер. Питання інженерної освіти розглядали В. Іванов, А. Кайбіяйнен, І. Городецька, Т. Ткач.

Питання сталого розвитку досліджують М. Згуровський, О. Акімова, А. Мельниченко, О. Білорус, Є. Борщук, Г. Дейлі, З. Герасимчук, Ю. Мацейко,

Л. Рижак, С. Тульчинська, М. Хвесик. Діалектичний підхід до визначення поняття «сталий розвиток» використовують В. Белояров, В. Мантатов, Л. Мантатова, Т. Ускова.

Інноваційний розвиток та економіка знань аналізуються у працях М. Дмитренка, О. Мініч, Н. Блума, Ю. Бажала, В. Гейця, В. Александрової, П. Ромера, І. Огірка, Л. Федулової.

Дослідженню інтелектуального потенціалу присвячені праці Л. Сохань, К. Липовської, Ю. Канигіна, Б. Малицького, В. Куценка, В. Удовиченка, І. Опалєвої, В. Прошака, Б. Данилишина, С. Князя, Л. Холявки, В. Петренка, Н. Кульчицької, Л. Дерманської, Л. Диби С. Пермінової, О. Моліної.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційного дослідження пов'язаний з тематикою науково-дослідної роботи кафедри теорії та практики управління факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», згідно з науковою темою «Соціальні аспекти управління сталим розвитком України: державний та регіональний виміри» (№ 0111U003184). Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (протокол № 1 від 02.02 2015 р.).

Мета дослідження полягає у здійсненні філософської концептуалізації соціального потенціалу знання у векторі сталого розвитку суспільства.

Досягнення поставленої мети зумовило постановку і виконання таких дослідницьких завдань:

- розглянути класичні та некласичні стратегії дослідження знання;
- надати авторське тлумачення поняття соціальний потенціал знання;
- здійснити сучасне переосмислення кантівського підходу до дослідження знання як самодіяльного виявлення соціальної трансцендентальності у категоріях;

- проаналізувати характер розкриття соціально-історичного потенціалу категорій як форм теоретичного знання і наукового розуму в філософії Г. Гегеля та у подальших філософських дослідженнях;
- обґрунтувати засади науково-освітньої та інженерної імплементації знання у конструювання соціуму;
- розкрити роль теоретичного знання у генеруванні сталого суспільного розвитку.

Об’єктом дисертаційного дослідження виступає знання як соціальний феномен в його філософських вимірах і в контексті пошуку стратегій розвитку сучасного суспільства.

Предметом дослідження є соціальний потенціал знання і вектори його актуалізації в процесі здійснення стратегій сталого суспільного розвитку.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань застосовано філософські принципи наукового дослідження (об’єктивності, розвитку, історизму, єдності мислення і буття, детермінізму). Метод компаративного аналізу використано під час розгляду концепцій знання. Принципи цілісності та універсального зв’язку, взаємозумовленості теорії і практики та системності дозволили визначити шляхи актуалізації соціального потенціалу знання та втілення його у суспільний розвиток. Застосування методів дедукції та індукції дозволило проаналізувати сутність та надати визначення поняття соціального потенціалу знання. Для визначення цього поняття на рівні соціально-філософського узагальнення продуктивним виявився діяльнісний підхід.

Дослідження процесу актуалізації соціального потенціалу знання зумовило необхідність звернення до діалектичного методу. Рефлексія процесів виявлення соціальності знання через набуття ним понятійно-категоріальної форми потребував залучення методу єдності логічного та історичного.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у здійсненні концептуально-завершеного соціально-філософського дослідження соціального

потенціалу знання у векторі сталого розвитку суспільства. Новизна наукових результатів дисертаційного дослідження конкретизується у таких положеннях:

Вперше:

– здійснено філософську концептуалізацію соціального потенціалу знання та запропонована авторська інтерпретація поняття шляхом рецепції іманентної категорій (передусім філософським) соціальності, яка становить їх культурно-історичний зміст і збагачується, акумулюється, інтегрується, узагальнюється в ході розвитку суспільства. Доведено, що соціальний потенціал знання гранично повно розкривається і здійснюється у розвитку суспільства лише тоді, коли здобуває категорійного виразу і стає активною формою діяльності, суб'єктивної практики свідомих, цілеспрямованих соціальних перетворень;

– обґрунтовано, що соціальний потенціал знання має інтенцію до актуалізації у розвитку суспільства через свідому доцільну діяльність історичних суб'єктів у таких формах як освіта, наука, інженерія, а також зроблено висновок про те, що застосування категорій переходить зі сфери розвитку теоретичних форм і методів науки у сферу інженерії – створення і застосування наукомістких технологій, в освіту та науково обґрунтоване управління соціальними процесами і суспільним розвитком, що, у свою чергу, потребує відповідних суспільних інституцій і важелів. Таким чином, наука, освіта, інженерія разом з багатством людського та інтелектуального розвитку є формами перетворення знання на інновацію і технологію практичного розкриття соціального потенціалу знання для здійснення стратегії сталого суспільного розвитку.

Уточнено:

– розуміння зв'язку знання та інтелектуального потенціалу, залежності його продукування, відтворення і зростання від трансферу знань, насамперед у його теоретичній формі; доводиться визначальна роль теоретичного мислення на рівні категорій у розвитку інтелекту та інноваційній діяльності, його значення для сталого суспільного розвитку;

– засадничі положення концепції сталого суспільного розвитку в аспекті єдності якісної освіти, наукових досліджень та інженерії у інноваційному циклі трансферу знань.

Набуло подальшого розвитку:

– кантівське визначення знання як узагальнення, синтезу, отримання якого залежить від форм чуттєвості та категорій, які самі є умовами пізнання, апріорно містяться у суб'єктивній здібності уявлення і не залежать від чуттєвого споглядання і досвіду;

– осмислення заснованого на історизмі способу досягнення поняттєво-категоріальних структур у їх не лише пізнавальній, логічній, але й соціальній ролі; розуміння категоріального синтезу знання, його теоретичного узагальнення як одного з найважливіших способів отримання і застосування знання в теорії і на практиці, як творчого категоріального мислення, без якого неможливо визначення і прогнозування стратегічних векторів суспільного розвитку.

Теоретичне та практичне значення дослідження полягає у здійсненні філософської концептуалізації соціального потенціалу знання завдяки набуттю ним категоріальної форми та актуалізації у розвитку суспільства через такі інституційні форми як освіта, наука, інженерія. Ідеї і положення дисертаційного дослідження можуть бути використані у закладах вищої освіти в процесі викладання широкого спектру дисциплін: «Філософія науки», «Філософія освіти», «Соціальна філософія», «Основи сталого розвитку», «Філософські основи наукового пізнання»; у якості теоретико-методологічної та методичної бази для подальших досліджень знання та його соціального потенціалу.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним завершеним науковим дослідженням, здійсненим на основі наукових праць українських та зарубіжних учених. Усі сформульовані висновки і положення новизни обґрунтовані автором на підставі особистих теоретичних досліджень.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи було оприлюднено у доповідях та тезах на міжнародних та всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях: VIII Міжнародна науково-практична конференція «Творчість та освіта у вимірах XXI століття» (12-13 травня 2005 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми управління» (29-30 листопада 2005 р.); IX Міжнародна науково-практична конференція «Творчість та освіта в інтелектуальних пошуках та практиках сучасності» (17-18 травня 2007 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми управління» (29-30 листопада 2007 р.); V Міжнародна науково-практична конференція «Соціальна робота і сучасність: теорія та практика» (22-23 травня 2008 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Матеріалізм і емпіріокритицизм» – шедевр світової філософської думки» (27-28 листопада 2008 р.); X Міжнародна науково-практична конференція «Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі» (14-15 травня 2009 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Марксизм та сучасність: системна криза передісторії як предмет філософської рефлексії» (5 – 6 листопада 2009 р.); VII Міжнародна науково-практична конференція «Менеджмент якості освіти і новітні технології навчання у контексті інтеграції до Європейського освітнього простору» (20-21 травня 2010 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Благодарная Украина – благородной Кубе» (3-4 листопада 2010 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Від посмішки Джоконди до посмішки Гагаріна (до 50-річчя від дня польоту в космос Ю.О. Гагаріна)» (07 квітня 2011 р.); XI Міжнародна науково-практична конференція «Творчість як основний ресурс відродження України» (12-13 травня 2011 р.); VI Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми управління – перспективні ідеї та технології» (1-2 грудня 2011 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Марксизм та сучасність: радянська філософія – вчора, сьогодні, завтра» (15 грудня 2011 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Космологія та космонавтика:

історія та перспективи» (18 травня 2012 р.); XII Міжнародна науково-практична конференція «Творчість як спосіб буття свободи» (16 травня 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Марксизм та сучасність: політекономічний, філософський та соціологічний виміри глобальної кризи (до 100-річчя виходу книги Рози Люксембург «Накопичення капіталу»)(21-22 листопада 2013 р.); XVII Міжнародна наукова конференція «Ільєнковські читання» (27-28 березня 2015 р.); XIII Міжнародна науково-практична конференція «Творчість у філософських вимірах» (14-15 травня 2015 р.); VII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми управління: діалектика централізації та децентралізації» (10 грудня 2015 р.); XIV Всеукраїнська науково-практична конференція «Людяність творчості як творчість людяності» (25 травня 2017 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження, а також матеріали, що мають безпосереднє відношення до його теми, висвітлені у 30 наукових публікаціях, серед яких 5 статей опубліковано у фахових виданнях України з філософських наук (з них 1 – у співавторстві), 1 стаття у міжнародному іноземному виданні, що включене до міжнародних наукометричних баз, та 24 публікації – в інших виданнях та збірниках матеріалів конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Структура дисертаційного дослідження обумовлена специфікою дослідження, логікою розкриття проблеми, а також метою і завданнями роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які включають сім підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел після кожного розділу. Загальний обсяг дисертації становить 205 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗНАННЯ ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

1.1 Стратегії дослідження знання у філософському дискурсі

Нині дослідженням знання надається першочергова увага в річищі соціально-філософської проблематики. Причиною цього є не лише стрімкий розвиток усіх галузей науки, посилення наукоємності виробництва і прискорення науково-технічного прогресу, але й поглиблення залежності історичного поступу суспільства від продукування наукового знання та його свідомого й доцільного застосування для тлумачення соціальних процесів з метою досягнення збалансованого, стійкого розвитку суспільства. Потреба усвідомлення сучасною філософською наукою того, що є знанням, які його природа, форми й закони розвитку, засоби отримання і використання, загострюється в умовах системних криз, збільшення ризиків та нестабільності в суспільстві, що мають вплив на соціальні трансформації в умовах глобалізації. Тому дослідження знання у його соціально-філософському тлумаченні є важливим науковим та суспільно-практичним завданням.

На наше переконання, сьогодні розкриття соціального потенціалу знання є одним з найбільш актуальних завдань у царині соціальної філософії. Основним рушієм сталого розвитку суспільства нині визнається знання, генератором та каталізатором втілення якого є наука, яка визначає техніко-технологічний та освітній потенціал кожної країни у світі. Посилення впливу інноваційних чинників розвитку суспільства – науки, освіти й інженерії – та розкриття їхнього потенціалу на світовому рівні є джерелом сталого соціального поступу.

Виникає необхідність нових підходів у дослідженні знання у сфері пізнання та щодо впровадження знання у суспільний розвиток. Сучасні наукові дослідження та публікації у періодичних виданнях засвідчують те, що виникають і викликають значний інтерес серед дослідників такі наукові напрями, що «виходять» поза

логіко-гносеологічні межі в опануванні знання. Серед них: соціологія знання і антропологія науки, когнітологія й когнітивні теорії біологічної еволюції та історії культури, еволюційна й соціальна епістемологія, епістемологія культури та епістемологічні аспекти створення інтелектуальних комп'ютерних систем тощо.

В сучасному дослідницькому просторі на перший план висуваються аксіологічні й політичні, антропологічні та культурологічні виміри знання і пізнання. Актуалізація пов'язаних із соціальним потенціалом знання соціально-філософських питань має безпосередній зв'язок із проблемами знання та пізнання в осмисленні сучасної суспільно-історичної ситуації, у спробах розібратися у соціальному становищі, що склалося під впливом новітніх технологій, зумовлених науково-технічним прогресом.

У працях І. Касавіна [24], В. Лекторського, Л. Маркової [47], С. Кримського [92], Ю. Моркіної [56] також зазначається, що нині у поглядах на наукове знання відбувається протистояння класичної та некласичної епістемології. У свою чергу, дослідники О. Волков [7], О. Мамчур [45], Л. Мікешина [53], В. Порус [68], В. Швирьов [89] та ін. пропонують переосмислити та осучаснити настанови традиційної епістемології.

Представники постмодернізму, насамперед Р. Рорті, наголошують на витисненні традиційної епістемологічної проблематики герменевтичною інтерпретацією текстів [75].

В цьому контексті низка науковців, зокрема Б. Пружинін, звертаються до культурно-історичної епістемології, «внутрішню форму якої становить концептуальне положення про спілкування як самоцінність» [71, с.4]. Дедалі перспективнішим напрямом сучасних філософських досліджень соціального знання та пізнання стає епістемологія культури, яка охоплює різні концепції, а саме: культуроцентризм (Ю. Ларін), напрям соціокультурного аналізу (О. Яркова), концепція сучасності та міжцивілізаційної епохи (О. Павлов) [35, с. 91].

Антропологічний поворот у дослідженні наукового пізнання та знання

науковці, зокрема О. Волков [5, 6, 7], тлумачать здебільшого як аналіз когнітивної проблематики в історичному, еволюційному, соціокультурному аспектах та контексті, а також як аналіз «людського виміру суб'єкт-об'єктного ставлення у науковому пізнанні» [6, с. 158].

З історико-філософського погляду, людиноцентричне тлумачення знання (людина як міра всіх речей), так само як онтологічне і гносеологічне, має свої витоки в античній філософії. Дослідження понять знання та пізнання у давньогрецькій філософії здійснювали такі науковці, як: П. Адо, В. Асмус, О. Богомолів, Ж.-П. Вернан, В. Віндельбанд, П. Гайденко, Г. Гегель, Д. Джохадзе, Е. Доддс, Ф.Х. Кессіді, О. Лосєв, Дж.Г. Льюїс, М. Мамардашвілі, Н. Мотрошилова, Е. Фролов, А. Чанишев та інші.

Проте в історичному поставанні знання від донаукового до наукового через розмежування з позанауковими його формами, далі у процесі диференціації наук і розбудови галузевого, дисциплінарного наукового знання, пріоритет надавався спочатку гносеологічному, а потім епістемологічному підходам до вивчення знання та тлумачення цього поняття. Онтологічний підхід також з часом поступився місцем логіко-гносеологічному. Лише з розвитком інженерного знання і розгортанням промислової революції, впровадженням наукових здобутків у промисловість і виробництво та виникненням з наукових розробок нових галузей науки і техніки соціальне значення знань та вплив науки на докорінні зміни у суспільстві знову привернули до себе увагу науковців різного фаху: істориків, соціологів, політологів, економістів, філософів та інших.

У теорії пізнання, у логіці та філософії науки, в окремих розділах історії філософії і науки, історії винаходів та відкриттів, по-різному тлумачиться та активно досліджується знання і його розвиток. Дослідження цієї проблеми серед вітчизняних та зарубіжних науковців стало поштовхом до виникнення різних наукових шкіл; з'являється багато оригінальних авторських концепцій і розробок (Г. Батищева, Е. Ільєнкова, В. Іванова, В. Лекторського, М. Мамардашвілі,

М. Петрова, Г. Щедровицького та ін.). У цей період велись жваві дискусії, були встановлені плідні філософські зв'язки з іншими науковими дисциплінами.

Сучасна епістемологія, як констатує О. Князева, – «це не просто філософія наукового пізнання (або знання), вона вивчає не лише наукове знання а й інші форми – донаукові, позанаукові та ін. В сучасних умовах вона спирається безпосередньо на результати конкретних досліджень» [28, с. 64].

Сьогодні деякі дослідники вважають за необхідне здійснити ревізію класичної епістемології (теорії пізнання), – зароджується ідея некласичної епістемології. В інших випадках дослідники пропонують створити нову дисципліну: на кшталт «епістеміки» (А. Голдман), нової епістемології (С. Тульмін), чи нового тлумачення епістемології (К. Поппер) та інші [38]. Досить часто некласичність епістемології пов'язують із її міждисциплінарністю, «лінгвістичним поворотом» у філософії та появою соціальної епістемології і соціології знання тощо. Соціальна епістемологія виникає не на основі соціальної філософії чи на ґрунті філософії історії, а як поширення методів соціології на дослідження процесів продукування знання. При цьому відкриваються різні види залучення сформованого знання до соціальних процесів. Соціологія знання також перебуває у сфері соціологічних досліджень.

В контексті тематики нашого дослідження не можна оминати також соціологію пізнання, яку тлумачать як «напрямів теоретичних й емпіричних досліджень проблем соціально-історичної зумовленості знання, пізнання та свідомості, а також соціальних аспектів формування, поширення й використання різних типів знання як у суспільстві в цілому, так і на рівні суспільних класів, соціальних груп і організацій» [69, с. 601].

В українській довідково-енциклопедичній літературі соціологію знання потрактовують як «соціально-філософську концепцію (дисципліну), яка досліджує співвідношення знання та суспільства, соціальну зумовленість знання. На основі інтерпретації понять «знання», «суспільство» та «відношення» різними

філософськими течіями виникають різні варіанти соціології знання». Підкреслюється, що соціологія знання «не є суто соціологічною дисципліною» [69 с. 601]. Проте самі представники цієї галузі досліджень визначають її належність до соціології [3].

Провідними серед проблем, на яких фокусується соціологія знання є «дослідження характеру співвідношення між знанням і соціальним буттям, соціальними структурами та категоріями мислення; значення цінностей у пізнанні, істинності й соціальної зумовленості знання та ін.» [69, с. 600–601]. Інтерпретація співвідношення знання та суспільства може бути такою: «як жорстка чи послаблена детермінація, так і функціональний зв'язок, гармонія стилів, зв'язок частини і цілого та інше» [69, с. 600–601].

Принагідно нагадаємо, що термін «соціологія знання» запровадив М. Шелер («Форми знання і суспільство», 1926) на початку ХХ ст. У 30-ті роки у наукових працях К. Мангайма («Проблема соціології знання», 1925; «Ідеологія та утопія», 1929) ця галузь соціології набула теоретичної розробленості. Розкриття поняття «мислення» у його соціально-історичній обумовленості, відкрило новий ракурс у погляді на знання та категорії. Як не парадоксально це звучить, але введення знання до сфери соціологічних досліджень стало водночас причиною його «виходу» поза традиційні межі соціології, бо воно не охоплювалося ними. Тому інколи цю сферу наукових досліджень називають метатеоретичною. На думку О. Руткевич, соціологія знання є соціологічною дисципліною, проте однією з найбільш філософських, бо до її предметного поля належить «виникнення та функціонування різних форм мислення і знання у тому чи іншому соціально-культурному контексті» [3, с. 2]. Тут, насамперед, йдеться про складні духовні утворення – філософські й наукові теорії, політичні та релігійні вчення, художні твори і стилі мистецтва і т. ін. Згідно поглядів О. Руткевич, «нині соціологія знання досліджує проблеми детермінації, форм передавання та збереження знання, соціальної зумовленості типів мислення у різні періоди історії, типології

продуцентів знання, інституційних форм духовної творчості тощо. Тим самим вона становить ядро низки інших соціологічних дисциплін: соціології науки, релігії, мистецтва, які мають, проте, свої особливості» [3, с. 3]. Теоретичне мислення, ідеї – лише частина всього того, що є знанням, вважають П. Бергер і Т. Лукман. Проблеми інтелектуальної діяльності людини у суспільстві досліджує невелика група теоретиків, оскільки кожен член суспільства тим чи іншим чином причетний до його знання. Науково-теоретичну «частину існуючого в суспільстві «знання» не можна зрозуміти повністю, якщо вона не міститься у межах більш загального аналізу «знання» [3, с. 32].

У фокусі феноменологічної соціології знання перебувають «не стільки спеціалізоване за формами знання і наукові теорії, скільки повсякденне знання, реальність «життєвого світу», яке є протоформою для всіх теоретичних побудов. Основне її ідейне джерело – феноменологія Е. Гуссерля, перетворена А. Шюцем на феноменологічну соціологію» [63, с. 31]. Проте ґрунтовне опрацювання ключових понять і проблем соціології знання належить П. Бергеру і Т. Лукману. Їх праця «Соціальне конструювання реальності» поєднала традиції американської соціології та соціальної психології, передусім «символічного інтеракціонізму», і принесла широку відомість цьому напрямку.

Засновниками соціальної епістемології вважаються автори концепції «*veritistic*» *social epistemology*, такі як: Е. Голдман, Д. Блур, С. Фуллер, Фр. Шмітт [98]. У своїх наукових працях вони акцентували увагу на соціальних інститутах та міжособистісних практиках, які найкраще сприятимуть пізнанню. На перший план у їх дослідженнях висуваються форми та методи комунікації, передусім норми аргументації, інформаційні технології та інституційні структури, що керують засобами масової інформації. Соціальні аспекти знань розкриваються у науці, праві, демократії та освіті.

Над цією проблематикою працюють також такі дослідники, як: Д. Дубровський, І. Касавін, О. Князева, В. Лекторський, О. Мамчур, Л. Маркова,

Л. Мікешина, Ю. Моркіна, Н. Мотрошилова, М. Петров, В. Порус, Б. Пружинін, В. Розін, В. Стьопін, Б. Юдін та ін. Серед цих дослідників нема одностайності щодо трактування предметного поля соціальної епістемології, але переважаючою вважається позиція І. Касавіна, суть якої полягає у тому, що соціальна епістемологія є некласичною теорією пізнання, яка прагне подолати протиставлення класичного та некласичного підходів в епістемології. Змістовно це конкретизується у чотирьох основоположних тезах: антропологізм, рефлексивність, критицизм, регулятивний ідеал істини [22, с. 14].

Одним з напрямів у дослідженні знання що представлено у працях М. Нестерової, О. Рубанець, В. Чуйка є когнітивний підхід, який за визначенням М. Нестерової «передбачає дослідження процесів створення, репрезентації, зберігання, обробки та інтерпретації знання, а також врахування таких когнітивних аспектів як: сприйняття, мислення, пізнання, пояснення і розуміння» [59, с.25].

Серед вітчизняних науковців проблеми соціальної епістемології досліджують Г. Глушкова, Т. Каменська, Ю. Малишена, М. Наумова, Н. Отрешко, А. Яковенко, Ю. Яковенко, А. Ячний та ін. Але, відразу можна констатувати, що вітчизняна наукова література з соціальної епістемології наразі не дає цілісного уявлення про цю дисципліну і напрям досліджень позаяк вона здебільшого має оглядовий або реферативний характер. Це зумовлено тим, що першоджерела західної соціальної епістемології все ще залишаються недоступними через те, що немає перекладів.

Вітчизняна дослідниця Ю. Малишена вказує на таку особливість епістемічної діяльності щодо організації, створення та поширення знання як колективне створення епістемічного продукту. Дослідниця вбачає сферу діяльності соціальної епістемології у «епістемічній оцінці» знання, яке сьогодні швидко розвивається. У контексті невизначеності меж між непрофесійним (маніпулятивним) та експертним (обґрунтованим) надаванням знань йдеться не про заміну чи вилучення традиційних пізнавальних критеріїв (істина, обґрунтування,

раціональність), а про їх переосмислення із врахуванням соціального виміру знання [43, с. 3]. Вона тлумачить соціальну епістемологію як «новий сучасний напрям філософських досліджень», пов'язаний «з широким колом соціально-гуманітарних і когнітивних наук, у межах яких пізнавальний процес постає з міждисциплінарних позицій» [43, с. 1]. Підвалинами формування соціальної епістемології Ю. Малишена вважає «комплекс філософських та спеціально-наукових концепцій». Вона також обґрунтовує, що «як галузь досліджень сучасної філософії соціальна епістемологія перебуває на стадії формування, а її характерною рисою є незавершеність і дискусійність». На її думку, «царина досліджень соціальної епістемології охоплює шляхи концептуалізації знання як результату процесів не лише епістемологічних, але й соціальних. Тому не традиційне вилучення, а навпаки введення соціального до епістемологічної проблематики є необхідним для подальших розвідок» [43, с. 1].

Дослідження соціального виміру когнітивної сфери, знання і науки, як підкреслює Ю. Малишена, певною мірою відбувалося у соціології знання та філософії науки.

Серед досліджень суспільної природи пізнавальної активності людини плідним напрямом була соціологія мислення, основні положення якої викладено грузинським філософом з драматичною долею К. Мегрелідзе у роботі «Соціологія мислення» [52]. Висхідними положеннями стали: зв'язок мислення, пізнання та соціальності, визнання соціальної сутності свідомості. «Середовище людини – не природне, а соціальне. Відповідно й на формування її свідомості мають вплив не лише природні сили, причини та закони, а, перш за все, соціальні умови. І, що найважливіше, культура та суспільні відносини – це результат діяльності самих людей» [52, с. 17.]. Системно-структурний підхід у його єдності із соціально-історичним процесом спирався на принцип історизму. На думку К. Мегрелідзе, саме дослідження мислення як однієї з форм людської діяльності (пізнавальної діяльності) має стати предметом філософсько-соціологічного дослідження, але

здійснити його можливо за умови інтеграції наук. На жаль, цей напрям у подальшому не набув розвитку.

Концептуальні основи соціальної епістемології становить низка напрацювань представників англо-американської школи епістемології, соціології знання та філософії науки. Серед них провідними вважаються: Е. Голдман (аналітична філософія) – веритистська соціальна епістеміка, Д. Блур (соціологія, соціологія знання) – когнітивна соціологія, С. Фулер (філософія науки) – соціальна епістемологія. По-різному витлумачена соціальність знання стає основою для різних концепцій: комунітаристської епістемології М. Куша, критичного контекстуального емпіризму Х. Лонжіно, соціального емпіризму М. Соломон та інших [43].

Основні положення Е. Голдмана викладено у статті «Соціальна епістемологія» у «Стенфордській філософській енциклопедії» [100]. Він пише про те, що «до недавнього часу епістемологія – вивчення знань і обґрунтованих переконань – була вкрай індивідуалістичною у фокусі. Акцент робився на оцінці доксистичних поглядів (вірування і невіра) осіб, які абстрагуються від соціального середовища». В результаті епістемічна ситуація, що значною мірою формується соціальними відносинами та інституціями, спотворювалась. Соціальна епістемологія прагне виправити цей дисбаланс, досліджуючи епістемологічні наслідки соціальних взаємодій та соціальних систем. Е. Голдман також підкреслює, що сучасна соціальна гносеологія зберігає суттєве наступництво з класичною епістемологією з її категоріями істини, обґрунтованості та раціональності. Але у соціальній епістемології відповідними «методами» можуть бути соціальні практики [100].

У 1987 р. Е. Голдман обґрунтував відверто орієнтований на істину («*veritistic*», «веритистський» термін Е. Голдмана, від лат. *Veritas* – істина,) підхід до соціальної епістемічної оцінки. Разом із С. Фуллером він запропонував модель науково-технологічного дослідження, яка, за оцінкою Е. Голдмана, має багато

спільного з історією та соціологією науки й досить мало спільного з традиційною епістемологією [100]. Активне опрацювання термінологічного апарату соціальної епістемології на Заході починається з 2000 року. Досліджуються та обґрунтовуються існування «множинних суб'єктів» як основи для групової або колективної соціальної епістемології (Е. Крейг, М. Гілберт), організація когнітивної праці в науці (Ф. Кітчер).

Основні положення соціальної епістемології іншого засновника цієї галузі науки – Д. Блура – сам Е. Голдман зараховує до негативної форми соціальної епістемології, вважаючи що соціальною епістемологією може називатися лише та дисципліна, яка зберігає традиційний зміст таких понять, як істина, обґрунтованість та раціональність [54]. Деякі дослідники вважають, що «сильна програма» Д. Блура – це натуралістичний напрям у соціології пізнання [55, с. 250]. В цілому Е. Голдман протиставляє власний підхід некласичним підходам, зокрема «сильній програмі» соціальної епістемології (Б. Барнс, Д. Блур), постмодерністському (М. Гудмен, Ж. Дерріда, Р. Рорті, М. Фуко та ін.) та соціально-конструктивістському (С. Вулгар, Б. Латур) [54, с. 248], а також прагматизму і культурологічним дослідженням (т. зв. *cultural studies*) та критичній юриспруденції (т. зв. *critical legal studies*) [29, с. 178].

Таким чином, у соціальній епістемології поляризувалися два основні напрями досліджень: «веритистський» (*veritistic epistemology*) та «верифобський» (*veriphobic epistemology*). Науковці – представники першого напрямку – визначають об'єктивний характер істини й тлумачать знання як щире переконання, а другого вбачають в істині соціальний конструкт і потрактовують знання як переконання, інституалізоване й легітимізоване у соціальній практиці [29, с. 177].

Радикальну концепцію соціальної епістемології, яку зараховують до некласичної, запропонував один із її основоположників Стів Фуллер. За його визначенням, соціальна епістемологія – це «натуралістичний підхід до нормативних питань щодо організації пізнання та результатів знання. Іншими

словами, вона намагається керувати тим, як ми повинні знати, на підставі того, що і як ми вже знаємо» [87, с. 158–159].

Американського філософа-соціолога С. Фуллера цікавить проблема знання під таким кутом: як певні лінгвістичні артефакти (тексти) стають знанням, як ці артефакти циркулюють, як використовуються для продукування інших артефактів та які вони мають політичні, культурні та інші наслідки. На його думку, епістемологія та філософія науки у дослідженнях природи знання робить елементарні помилки. З одного боку, пізнання тлумачилося як властивість людей, які працюють в соціальному вакуумі. Якщо ж із цього погляду визначати соціальне знання, то доведеться робити це на підставі узагальненого опису індивідуального знання, і це призведе до «помилки при підсумовуванні». З іншого боку, припущення якоїсь універсальної логіки обґрунтування, загальної та обов'язкової для всіх людей, на підставі якої досягається консенсус в тих чи інших наукових питаннях, призводить до «помилки при поділі». Обидві помилки виникають, на його думку, через плутанину між задумом та його здійсненням у процесі продукування знання [99, с. XII].

Враховуючи це, він вдається до аналізу соціології знання, яка не передбачає опертя на універсальну раціональність. Якщо пізнавальна діяльність не є раціональною, не має ніякої універсальної логіки, не підпорядковується загальним стандартам раціональності, тоді вона повністю залежить від випадкових факторів соціального походження, від унікальних соціальних умов. Таку соціологію знання, за оцінкою С. Фуллера, розвивав К. Манхейм, який вважав, що підставою знання, якщо така взагалі може існувати, є особливості конкретного суспільства [29, с. 181].

Саме для нашого дослідження важливо, що С. Фуллер потрактує знання як соціальний феномен та соціальну даність. І завдання соціальної епістемології, на його думку, полягає у відповіді на питання: як знання, які є результатом пізнавальної діяльності) впливають на зміну соціальних відносин у яких

перебувають продуценти цього знання [99, с. 3]. Іншими словами, він шукає відповіді на питання: як індивіди, які мають обмежений обсяг недосконалої інформації, організують свою діяльність так, що в якості продукту вони отримують корпус робіт, що мають нормативну силу? Щоб отримати відповідь, він досліджує соціальну структуру знання [29, с. 182]. С. Фуллер соціальну епістемологію потрактує як соціальну організацію знання, вона, на його думку, є епістемологією знання [102, с. 139–141].

Російська дослідниця Л. Маркова цитує слова Ф. Шмітта, які характеризують суть дискусії між С. Фуллером і Е. Голдманом: «Елвін Голдман вважає підстави соціальної епістемології полем для досліджень, яке може доповнити індивідуальну епістемологію. Він обстоює такий підхід до епістемології, коли вона тлумачиться як орієнтована на істину. Стів Фуллер, навпаки, стверджує, що соціальна епістемологія погано поєднується з натуралістичним і психологічним, або навіть історичним підходами до епістемології і має замінити індивідуальну епістемологію. Він демонструє співвіднесеність соціології науки та соціальної епістемології» [46]. Критика С. Фуллера спрямована на три основні слабкі місця концепції Е. Голдмана: а) вилучення свідомості з розгляду пізнавальних процесів; б) використання у методології комп'ютерних моделей, гіпотетичних сценаріїв та відкидання методів і результатів емпіричних дисциплін; в) втрата з поля зору соціального контексту продукування та відтворення знань [29, с. 182].

Для узагальнення аналізу проектів західної соціальної епістемології можна погодитися із дослідниками, що науковий статус цієї галузі знання досі залишається недостатньо визначеним [102, с. 140; 29, с. 183]. Адже її методологічні основи недостатньо встановлені, класичну епістемологію вони піддають критиці за її індивідуалістичний характер [97, с. 1], але подолати цю обмеженість не спроможні.

На думку професора філософії Віденського університету М. Куша, соціальна

епістемологія – це філософське дослідження відповідності спільнот знанням. Вона може бути описовою (як частина проекту, щоб з'ясувати, чи може соціально ізольована людина мати знання) або нормативною (визначення того, як повинні організовуватися групи для того, щоб вони могли продукувати знання найбільш надійно й ефективно). Її можна трактувати більш широко, і тоді соціальними епістемологами будуть усі, хто здійснював дослідження знання, або у вузькому значенні, як ті, хто сам себе так називає. У межах цієї галузі філософської науки розвиваються ідеї феміністичної соціальної епістемології (Л. Алькофф, Е. Поттер, Л. Код), розробляються концепції колективного переконання (М. Гілберт) та колективної віри (Ф. Шмітт), досліджуються соціальні аспекти когнітивних чеснот (Л. Загзебські, Дж. Кванвінг) [103].

Продовжуючи розгляд соціальної епістемології як важливого напрямку дослідження знання, маємо зробити наголос на визначенні вже згадуваної української дослідниці Ю. Малишеної, яка вказує, що «продукування, організація та поширення знання становлять основу епістемічної діяльності, своєрідність якої полягає в тому, що кінцевим її результатом є створені колективом на підставі відповідних практик епістемічні продукти. Наведені складники перетворюються на соціальну епістемічну систему з множиною агентів, які здійснюють інтеракцію, співпрацюють й відзначені як єдність. Задіяність багатьох агентів у епістемічному процесі, тобто взаємодія з певною метою, означає епістемічну соціальність» [43, с. 2].

Соціальна епістемологія визначає провідне місце суспільства у процесі формування знань, наголошує, що основною рушійною силою його розвитку є інформація, або знання. Звідси практичне призначення соціальної епістемології: участь у розбудові соціальних інститутів, орієнтованих на зберігання, опрацювання та продукування інформації та інноваційне впровадження знань [22, с. 7].

Наприкінці XX століття й на початку XXI століття «соціальна епістемологія

з'явилася на пострадянському науково-дослідницькому просторі у спектрі концепцій сучасної філософії науки, розбудовувала й утвердила свою позицію як одна з найбільш спроможних дослідних програм у цій галузі» [49, с. 177]. Деякі дослідники «йшли» при цьому шляхом застосування методів соціології до проблематики й досліджень знання та пізнання. Так, О. Мамчур [44] характеризує кілька напрямів у царині соціології пізнання. Вона виокремлює «традиційний напрям, що має назву Science Studies. Представники цього напрямку тлумачать науку як тип культури та досліджують різні сторони пізнавальної діяльності вчених за допомогою методів соціології. Останнім часом у межах цього підходу набуває поширення натуралістичний підхід до наукового пізнання, за яким знання – це конвенція, схвалена науковим співтовариством. Його прибічники ігнорують питання істини, об'єктивності наукового знання, шляхи їх досягнення у процесі пізнання, питання співвідношення наукового знання та дійсності, які є центральними для класичної епістемології. Інший напрям – соціологія науки, яка засобами та методами соціології досліджує організаційні та інституційні аспекти науки. Її предмет – наука як соціальний інститут. Ще один напрям отримав назву соціальна епістемологія». Цей підхід О. Мамчур кваліфікує як порівняно молодий, «він проголошує епістемологічну релевантність власних досліджень і не має чітко визначених дослідницьких меж» [44, с. 44–45]. Вона вважає, що «суть соціальної епістемології полягає у застосуванні соціологічних методів та засобів для характеристики традиційної епістемологічної проблематики. Тому соціальна епістемологія – це напрям у соціології пізнання» [44, с. 46–47].

Отже, прибічники соціальної епістемології твердять, що епістемологічні проблеми доцільно аналізувати за допомогою соціологічних методів. Підставами для соціальної епістемології є особливі відносини між соціальним контекстом та науковим пізнанням, що реалізуються в історії наукового пізнання та в сучасній практиці. У таких відносинах в залежності від сили та глибини впливу соціальних чинників на пізнавальний процес можна виокремити три рівні, й охарактеризувати

їх такими тезами: про соціальну природу, соціальну обумовленість та соціальну детермінованість наукового пізнання [44, с. 47].

Російський філософ І. Касавін тлумачить соціальну епістемологію як філософське вчення про знання у його соціокультурному контексті. З цієї точки зору, «до її предмета належать: проблема соціальності (в її центрі – соціальні суб'єкти, які отримують і продукують знання); проблема визначення міри, якою соціальна реальність є результатом конвенції; проблема розрізнення фізичних та соціальних фактів у їх реальності» [24, с. 76].

Виходячи з цього, І. Касавін наголошує на доцільності обґрунтування і зародження соціальної онтології або «динамічної, креативної онтології знання, що здійснювала б дослідження об'єктивних форм соціальності, які необхідні для тлумачення пізнавального процесу в цілому». На думку науковця, «така онтологія матиме справу з результатом – реальністю як такою, а епістемологія – з процесом, тобто з процедурою конструювання реальності. Онтологізація означає лише фіксацію та консервацію досягнень, а епістемологія – аналіз допустимих меж девіації. При потребі у надійних теоретичних або емпіричних підставах застосовуємо методи онтології, а коли необхідно здійснити критику теорії або факту, звертаємося до епістемології. Онтологія – це карта освоєних територій, епістемологія – стратегія нового шляху. Саме поєднання онтологічної та епістемологічної позицій дає можливість поєднати суб'єктивність пізнання та об'єктивність його зовнішніх умов» [24, с. 79].

Соціальну епістемологію як вчення про наукове знання, що має у своїй структурі соціальні елементи, визначає Л. Маркова. Основним, на її думку, є «питання про співвідношення природничо-наукового та соціогуманітарного мислення. Соціальний характер наукового знання передбачає, що наскрізним буде поняття індивідуальності. У класичній науці наявність прикмет діяльності щодо отримання результату, а також автора цієї діяльності не є необхідністю. Контекст та умови праці вченого завжди залишаються за межами логіки знання» [48, с. 60].

Традиційно філософія досліджувала закони виникнення та розвитку знання, тому філософія науки стала вченням про наукове знання, тобто епістемологією. Класична філософія тлумачить знання як результат пізнання, а неklasична – як процес його отримання людиною. Класичне знання не має жодних соціальних характеристик, наукове знання та суспільство існують у чітко визначених межах і не перетинаються. Соціальність результатів пізнавальної діяльності окреслювалася у вигляді суб'єкт-предметного відношення [48, с. 61]. У ХХ столітті філософія прагнула увести до свого предметного поля проблему соціального контексту знання. Але традиційно соціальні проблеми знання, питання функціонування наукового знання у суспільстві досліджувала соціологія. У той же час соціологія намагалася взяти на себе розв'язання проблем філософії науки, що у свою чергу призвело до релятивізму, до загострення проблем із визначенням істинності, об'єктивності знання та ін. [48, с. 63]. В сучасній соціології науки «мікросоціологи або антропосоціологи стверджують, що наукове знання конструється в кожній науковій лабораторії по-своєму, і воно не може бути відтвореним в іншому місці, тому що його структура та зміст охоплюють все різноманіття вчинків, суперечок, особистих взаємин персоналу лабораторії, сукупність яких неможливо відтворити в іншому місці» [47, с. 110].

Вже згадувана Л. Маркова зазначає: усвідомлення науковцями того, що «у процесі пізнання не лише предмет суб'єктивується, але й опредметнюється суб'єкт» знайшло своє вираження у соціальній епістемології [48, с. 72].

У наукових працях Л. Маркової містяться також основні положення щодо створення соціальної філософії науки. Вона має ґрунтуватися на полісуб'єктності та індивідуалістичності, але необхідно враховувати той факт, що її поняття будуть «народжуватися» в царині, де немає логічно необхідних для усіх типів мислення меж [48, с. 69]. При цьому доцільно враховувати подолання меж між дослідником та предметом дослідження, між різними типами мислення, між людиною і технікою, між природою та культурою. Виникає потреба у дослідженні процесів

поєднання природного й соціального, конвергенції науки і техніки (нанотехнологій, нанонауки, біотехнологій, інформаційних технологій, когнітивних наук).

На невизначеність предмета соціальної епістемології вказують низка науковців-дослідників. Так, Д. Дубровський [13] не згодний із І. Касавінім щодо визначення її предмета через поняття «соціальність». На думку вченого, соціальність необхідно трактувати через уведення до аналізу її онтологічних основ. Це дасть змогу уникнути спрощення та догматизації цього поняття. У взаємодії із наукою соціальна епістемологія має взяти на себе аналіз результатів та проблем, що наявні у різних наукових дисциплінах, і тим самим сприяти їх подальшому розвитку. Окрім цього, ще одне завдання соціальної епістемології – «дослідження впливу соціальних чинників на процес пізнання та розвиток науки, епістемологічна рефлексія» [13, с. 83]. У сучасному суспільстві соціальна епістемологія може брати участь при розв'язанні таких груп проблем: комунікативних (питання істинності, «іншої свідомості», суб'єктивної реальності); теоретико-методологічних (осмислення, соціальне прогнозування розвитку мегатехнологій, соціогуманітарна експертиза інновацій) та соціально-екзистенційних (сенси існування, пізнання) [13, с. 83–86].

Крім того Д. Дубровський акцентує свою увагу на необхідності звернення не до соціології, а саме до філософії для подальшого розвитку науки. Філософія може «використовувати власні ресурси для корегування стратегій розвитку наукових дисциплін та вирішення їх теоретичних і методологічних питань» [13, с. 76]. Філософія вкрай необхідна на теоретико-методологічному та метанауковому рівнях наукової методології, бо саме тут постають питання про співвідношення емпіричного і теоретичного, про істинність чи хибність теорії, про критерії науковості та ін. Необхідна вона й у міждисциплінарних проектах при здійсненні інтеграції результатів природничих та соціогуманітарних досліджень. Та, загалом, «філософія має виконати свою місію в сучасній культурі – створювати нові

смісложиттєві та життєствєрджуєвєльні орієнтири і підтримувати вєже історично усталєні, протидіяти абсурду, дєструктивності, нїгілізму; всебічно підтримувати самоорганізацію й творчу енергію людського духу» [13, с. 87].

Зазначимо, що на думку деяких соціологів, у царині соціальної епістемології відбувається не лише звернення до методів соціології, але й спрямування соціології до епістемологічної методології тобто здійснюється епістемологічна трансформація її методологічних засад. Так, дослідниця М. Наумова у процесі аналізування соціального знання у структурі комунікацій зазначає, що і «в соціології також варто говорити про необхідність антропологічного повороту і повернення до людини, яка самовизначається і водночас конституює дійсність, про врахування в соціологічному аналізі «людиновимірних» критеріїв, що відображатимуть своєрідність життєвого світу [58, с. 2].

Російський науковець М.В. Бахтін (не плутати з М.М. Бахтіним) вважає, що «стандарти, ідеали та норми сучасної епістемології є орієнтирами для соціально-історичного знання, породжуючи відповідну рефлексію історії» [2, с. 24]. Він пропонує трактувати відносини дискурсу епістемології історії та суб'єктивності у сенсі їх принципової когерентності та діалогічної продуктивності [2, с. 25]. Цей підхід він протиставляє класичній філософії історії.

На необхідність звернення соціології до епістемології звертає увагу українська дослідниця Т. Каменська, яка пов'язує це з тим, що саме філософія є методологічною основою соціологічних досліджень (застосування епістемологічного та феноменологічного підходів, положень класичного й постнекласичного раціоналізму). З позицій соціології Т. Каменська досліджує соціальне знання та його епістемологічні виміри. Вона визначає категорію «соціальне знання» як «комплекс рефлексій і саморефлексії реальності, необхідний для впевненості, та умови, які цей комплекс створюють...» [20, с. 3]. Вона виокремлює у структурі соціального знання три рівні. «Перший – знання, наближене до точного наукового соціологічного знання або наукового знання в

будь-якій іншій галузі науки, а також знання реальних фактів. Другий рівень – знання як критичне ставлення до реальності при осмисленні кризових ситуацій. Третьому рівню відповідають знання, отримані через осмислення власних пережитих критичних (кризових) ситуацій» [20, с. 3].

Отже, на основі аналізу науково-філософських джерел дослідниця пропонує таку систематизацію основних характеристик епістемології: «звернення до досвіду знання з різних галузей й до повсякденності; раціональне бачення своєрідності контекстів у повсякденності, що забезпечується за допомогою концептуалізації – переведення ірраціонального в раціональне; дослідження не предметних утворень (як це робить гносеологія), а «предметних утворень культурно-історичної та соціально-гуманістичної реальності»; об'єкт пізнання не залежить від суб'єкта пізнання і знаходиться в різних видах текстів; в дослідженні текстів використовуються герменевтичні методи, процедури їх деконтекстуалізації і універсалізації; базовими категоріями є простір, час, персональність» [20, с. 7–8].

Вітчизняна дослідниця Н. Отрешко також аналізує проблему трансформації епістемологічних основ сучасної соціології. За її висновком, ця наукова галузь має два аспекти: «онтологічний (трансформація соціальної реальності) та гносеологічний (суперечність між станом розвитку сучасної соціології та несформованість концепції, за допомогою якої можна було б здійснити компаративний аналіз)» [62, с. 5]. Дослідниця пропонує власну класифікацію підходів до тлумачення епістемології соціальних наук. «Перше тлумачення – класичне: епістемологія як складова загальної теорії пізнання, – і тоді це наука про можливість здобуття істинного знання в науці (С. Фуллер, Ю. Резнік). За другого тлумачення, спрямованого на вивчення соціального статусу науки, епістемологія є елементом політичної боротьби, де монополія на істину набуває форми символічного капіталу (П. Бурдьє і Ю. Качанов). У межах третього підходу епістемологія набуває історичного контексту (Г. Башляр, М. Фуко)» [62, с. 8]. Як бачимо, радше можна говорити про міждисциплінарний підхід до сучасного

тлумачення знання, а не про введення у його дослідження методів соціології.

Інший погляд на соціальну епістемологію як неklasичний напрям у дослідженнях пізнавального процесу й знання має І. Касавін, який вважає, що в сучасних науках про пізнання «починають переважати не теорія, а методи та підходи» [27, с. 196]. Своєрідність аналізування знання у соціальному й культурному контекстах він розкриває у трьох аспектах: «онтологічному (структурна реконструкція когнітивної ситуації), епістемологічному (застосовувані методи дослідження), прагматичному (ставлення до прикладних розробок). Цю його позицію виражають такі основні тези: знання виникає у єдності соціального процесу та індивідуальних дій (соціальне індивідуалізується); усяке знання (істина й омана, помилки) має трактуватися як соціальний продукт; знання контекстуальне й має досліджуватися у взаємодії суб'єкта з його оточенням; пізнання людини не може бути зведеним лише до загальносупільних процесів. Вони доповнюються двома методологічними принципами: активним використанням даних конкретних наук (не лише традиційної природничо-наукової основи досліджень пізнання, але перш за все постулатів сучасних соціально-гуманітарних наук); обґрунтуванням на основі опрацювання реального фактичного матеріалу» [26, с. 30–34]. Таким чином, І. Касавін запропонував комплекс взаємопов'язаних основних теоретичних положень про предметну галузь соціальної епістемології, поєднаний із методологічними нормами, способами й засобами дослідження, що дає підстави кваліфікувати його позицію як дослідницьку програму. На його думку, «знання визначається трьома чинниками: об'єктом, суб'єктом, який має пізнавальні здібності, та соціально-культурними умовами пізнання. Кожен із цих чинників є джерелом пізнання. Класична епістемологія центром досліджень ставить об'єкт, і з ним пов'язується позитивний та істинний зміст знання. Знання й істинне знання майже співпадають у межах класичної епістемології. Все, що пов'язане із суб'єктом, – це перешкода чи викривлення істини, або підстава для цього (ап'іорні форми у І. Канта або вроджені ідеї у Р. Декарта), або результат творчості (уява,

інтуїція). Соціальні умови пізнання трактуються як головне джерело ілюзій та омани, суб'єктивного викривлення образу дійсності» [26, с. 30].

Як зазначає дослідник, у ХХ ст. сформувалося чотири моделі функціонування знання у соціокультурному контексті. Це «комунікативно-семіотична, культурно-антропологічна, соціально-інституційна та когнітивно-натуралістична моделі. Кожна з них пов'язана із основним методом аналізу та з філософською школою або науковим підходом. Предмет першої моделі – мова, як своєрідна знакова система, що охоплює усю соціальність та культуру. Складові цієї моделі висвітлено у наукових працях Л. Вітгенштейна, Г. Гадамера, М.М. Бахтіна, Ю. Лотмана. Прибічники другої моделі – Д. Мід, А. Шюц, К. Гірц, Г. Гарфінкель – тлумачать знання з позицій символічного інтеракціонізму, соціальної взаємодії, спілкування (невербального й неформального). У межах третьої моделі пізнання досліджують як підсистему суспільства, як вміст основних параметрів соціуму (Р. Мертон, Н. Луман, Д. Блур). Четверта модель пов'язана із тлумаченням культури й соціальності як способів інструментального пояснення поведінки людини, як форми еволюційної обумовленості знання, та як психічні процеси, що вносять дисонанс у функціонування нейронних структур (Д. Деннет, Р. Докінс)» [26, с. 31].

При побудові соціальної епістемології як науки вчений пропонує залучити такі принципи: «антропологізм (протилежність біологізму й екологізму), рефлексивність (протилежність дескриптивізму), критицизм (опозиція містичному інтуїтивізму), збереження поняття істина (як протиставлення реалізму та релятивізму)» [22, с. 15].

На нашу думку, переміщення інтересу із гносеології як загальної теорії пізнання до епістемології як теорії наукового знання викликано, по-перше, не стільки бурхливим розвитком науки, скільки активізацією застосування її результатів; по-друге, дослідженнями пізнання як процесу, а не знання як результату.

Відомий російський дослідник Б. Пружинін розвиває думку про те, що

«сучасні філософські напрями є ні чим іншим, як послідовним та відвертим розгортанням внутрішніх проблем, змістовних суперечностей класичного мислення...» [71, с. 156].

Науковець зазначає, що саме «культурно-історична епістемологія обертає сучасну філософію науки до трактування знання як такого, що змінює саму людину (античне тлумачення знання як блага). Пізнання як зростання людини, – воно необхідне для того, щоб протистояти історичній релятивності та зовнішній соціальній детермінованості наукового знання. Культурно-історична епістемологія акцентує увагу дослідника на історизмі його свідомості, на його причетності до вирішення конкретних соціокультурних завдань та ...потребує від нього углядіти різний символічний зміст конкретних прикладних результатів» [72, с. 140]. Окрім історико-культурної релятивності наукового пізнання, доцільно враховувати й соціокультурну мотивацію науково-пізнавальної діяльності, тобто систему уявлень про соціальні й культурні цілі пізнання [73, с. 73]. Епістемологія має виконувати функції осмислення когнітивних та культурно-історичних умов і норм спілкування людей всередині наукового співтовариства [74, с. 191]. Культурно-історична епістемологія тлумачить «пізнання як культурний феномен, тобто пізнання набуває рис історичного процесу, у ході якого людина створює саму себе» [70, с. 119].

Не всі дослідники погоджуються із проектом культурно-історичної епістемології. Наприклад, М.В. Бахтін пропонує вирішити проблеми класичної епістемології за допомогою створення епістемології історії [2].

Один з представників цього напрямку Л. Подлевських вважає, що «доба модерну сформувала чіткі вимоги до наукового знання, а завданням історика було об'єктивно реконструювати минуле з позиції стороннього спостерігача. Але у середині ХХ ст. набуває поширення діалогова модель пізнання (М.М. Бахтін, М. Бубер), «реконструкція» історичної реальності перетворилася на конструювання історичної дійсності за допомогою дискурсивної практики» [66, с. 14–15].

Існують і проекти історичної епістемології. Професор історії А. Мегілл підкреслює, що «історична епістемологія це те, яким чином історики осмислюють історичну дійсність, це повернення до культурної історії» [51, с. 69]. Але він погоджується із тим, що, окрім історичної, необхідна й філософська рефлексія історичного пізнання як спроможність подолати межі традиційних методів пізнання, як можливість застосувати нові прийоми для дослідження.

На думку російської дослідниці М. Кукарцевої, на сьогодні, «історичну епістемологію можна тлумачити у трьох контекстах. По-перше, як галузь філософії та методології науки, де принцип історизму застосовується для аналізу проблем науки. По-друге, як розділ соціальної епістемології, як точка перетину епістемології та соціології; як дослідження того, що люди в різних спільнотах називають знанням. Історична епістемологія досліджує, яким чином, у ході історії знання конструюється суспільством і як це знання історично змінюється. Крім того, потрактування історичної епістемології як розділу соціальної епістемології пов'язано з дослідженням гносеологічних проблем пізнання сьогодення, минулого і майбутнього. По-третє, історична епістемологія є складовою філософії історії як розділу соціальної філософії» [51, с. 15–18].

Вже згадуваний Б. Пружинін наголошує на тому, що «сучасні епістемологія та філософія науки сприймають положення соціокультурної обумовленості знання та принцип історизму рефлексії "людини яка пізнає"» [70, с. 119.]. У межах соціальної епістемології «науково-пізнавальна діяльність набуває вигляду соціально-активної діяльності, культурний зміст якої зводиться до її прагматичної ефективності. Суспільство формує замовлення на знання, якими людина може послуговуватися при досягненні соціально значимих цілей. Саме тому соціологія знання досліджує пов'язані з функціонуванням суспільства передумови виконання такого замовлення. При цьому філософсько-методологічна рефлексія щодо науковості знання втрачає суто філософську сутність (принципи самоцінності раціонального знання, його зорієнтованості на саморозширення, новизну та

наступність поза його практичним використанням)» [70, с. 124]. На думку Б. Пружиніна, «соціологія знання у питаннях істинності має враховувати соціальну ефективність знання» [70, с. 124].

Аналіз літератури з проблеми дослідження знання дає підстави стверджувати, що тенденція епістемологізації теоретико-методологічних основ торкнулася не лише історичної та соціологічної наук. Вона поширилася й на інші спеціальні науки та галузі пізнання. Тому науковці пропонують різні підходи до класифікації напрямів сучасної епістемології, підґрунтям для яких є виокремлення знання певних наукових галузей. Так, на думку Г. Рузавіна в науці наявні «два підходи до трактування еволюції пізнання та науки: біологічний (біологічні передумови дослідження здібностей суб'єкту і структур пізнання) та культурно-епістемологічний (культурно-історичні аспекти процесу пізнання в науці)» [76, с. 17].

Безліч напрямів, які існують в межах епістемології можуть бути свідченням складності у визначенні її предмету. Наприклад, О. Нікітіна виокремлює такі напрями: натуралістичний, гуманітарний та соціальний [60]. Розвиток натуралістичного напрямку безпосередньо пов'язаний із розвитком природознавства і включає дослідження основ та еволюції пізнавальної діяльності людини, спирається на когнітивні науки (когнітивна психологія, психофізіологія, лінгвістика, нейронауки). Цей напрям репрезентують: еволюційна епістемологія (К. Лоренц, А. Кезін), постпозитивістська філософія науки (К. Поппер), квантова теорія свідомості (Р. Пентроуз). Когнітивні науки застосовують інформаційний підхід для дослідження знання та процесів пізнання [60, с. 142], що призвело до появи інформаційної [14] та комп'ютерної епістемології. Гуманітарний напрям набуває поширення у зв'язку із розвитком гуманітарних наук й опікується аналізом особливостей гуманітарного пізнання і знання, допомагає у процесі формування уявлень про екзистенційно-антропологічні, діяльнісні, комунікативні виміри пізнання. «Суб'єкт, який пізнає, від самого початку залучений до реального світу

та системи відносин з іншими суб'єктами» [60, с. 143]. Досить поширеним є комунікативне трактування суб'єкта й комунікації як універсальної умови буття та пізнання (Р. Рорті, Г. Гадамер, Ю. Хабермас, М. Фуко), а також діалогічності пізнання, мислення, свідомості (В. Біблер, М. Бахтін, Л. Озадовська). У межах соціального напрямку досліджуються питання соціокультурної та історичної зумовленості пізнання [60, с. 143], а саме: соціальна епістемологія (В. Лекторський, О. Мамчур, Н. Мотрошилова), історична (М.В. Бахтін) або культурно-історична (Б. Пружинін) епістемології.

Принцип еволюції набув універсального характеру й застосовується у різних науках [76, с. 17]. Дослідники пов'язують виникнення еволюційної епістемології із використанням принципів еволюційної теорії Ч. Дарвіна у гуманітарних науках [77, с. 4]. Засновником біологічного напрямку в епістемології вважають К. Лоренца. Рсновоположний принцип еволюційної епістемології, на думку прихильників цього напрямку, полягає у тому, «що розвиток знання має вплив на безпосереднє продовження еволюційного розвитку об'єктів живого світу. Життя і є пізнавальний процес (когногенез). За своєю суттю еволюційна епістемологія К. Лоренца – це приклад нефундаменталістської гносеологічної концепції, яка визнає принцип фалібілізму. Це перш за все має відношення до наукового знання, що виходить поза межі повсякденного досвіду, – в цій сфері у людини сформувався когнітивний апарат, який «не пройшов» еволюційного добору і не здатний бути регулятором когнітивної діяльності. У К. Лоренца при цьому мова йде про видовий або «філогенетичний» фалібілізм, тобто аналізується лише та реальність, що доступна повсякденному досвіду людини. Тому когнітивні структури, які виникли у межах повсякденного досвіду, втрачають свою надійність у полі наукового пізнання» [77, с. 6–7].

Спорідненою з еволюційною епістемологією є генетична епістемологія Жана Піаже, особливість якої полягає у прагненні «виявити коріння різних видів пізнання, починаючи з найбільш елементарних форм, і простежити їх розвиток на

більш високих рівнях, аж до наукового мислення включно. Іншою її ознакою є її міждисциплінарна природа. Проблема генетичної епістемології, виражена в загальній формі, – це проблема збільшення обсягу знань, тобто переходу від початкового, простого, знання до більш глибокого (як у сенсі розуміння, так і в сенсі охоплення). Будь-яке знання містить аспект продукування нового, тому основна проблема епістемології полягає у подоланні суперечності між створенням нового та подвійністю розташування цього нового: у сфері формального нове супроводжується необхідністю, що формується відразу, а у сфері реального воно дає змогу (і тільки воно може уможливити) досягти об'єктивності. При цьому, оскільки кожна наука перебуває у стадії становлення та ніколи не вважає свій стан остаточним, ця генетична проблема охоплює найширше коло проблем прогресу будь-якого наукового знання та має два виміри: фактичний (стан сформованості знань на певному рівні та перехід з нижчого рівня на вищий) і порівняльний (оцінювання знань з погляду поліпшення або регресу, формальна структура знання)»[65, с. 7–10].

Російський дослідник В. Садовський тлумачить «генетичну епістемологію Ж. Піаже як один з варіантів еволюційної епістемології К. Лоренца з певними відмінностями. Якщо у К. Лоренца концептуалізується когногенез та «філогенетичний фалібілізм», то у Ж. Піаже – психогенез, тобто когнітивний онтогенез індивіда та «онтогенетичний фалібілізм» [77, с. 5].

Еволюційного пояснення набуває аналіз питання про наукове пізнання та посилення наукової складової у системі К. Поппера. Американський науковець Д. Кемпбелл зазначає, що «досягнення Поппера пов'язані зі зміною акцентів епістемологічної проблематики. Хоча питанням статусу наукової проблеми та усвідомленому змісту пізнання окремого мислячого індивіда все ще надається значна увага, основною стає потреба створити таку епістемологію, в межах якої можна вирішити такі питання: як поглибити знання, як вийти за межі мудрості попередників... Виникає потреба у логічній епістемології, яка має бути

спорідненою із поглибленням знання» [34, с. 97]. Сам К. Поппер визначає епістемологію як теорію наукового пізнання, яка намагається пояснити статус науки та її поглиблення. Епістемологія у його тлумаченні є «продуктом біологічної еволюції, а саме – дарвінівської еволюції шляхом природного добору. До її основних проблем він зараховує: еволюція людської мови та її значення для поглиблення людського знання; поняття істинності та хибності; спосіб, яким мова відображає стан справ серед комплексів фактів, що утворюють світ, тобто «дійсність» [34, с. 57]. Дослідники, зокрема Г. Рузавін, [76] вказують на такі переваги еволюційної концепції К. Поппера: «аналіз знання у процесі розвитку та зміни, взаємозв'язок і взаємодія буденного та наукового (як удосконаленого й організованого буденного) знання; наукове дослідження починається із визначення проблеми, що має подолати суперечності між новими фактами й існуючими методами; тісний зв'язок природничих та суспільних наук; критика неопозитивізму, який зводить дослідження у сфері науки до логічного аналізу готового знання і вивчення структури його теорій та способів їх верифікації» [76, с. 28–29]. До недоліків еволюційної концепції Г. Рузавін зараховує: 1) застосування методу випадкових спроб і помилок («цей метод може бути застосованим при дослідженні еволюції у генетиці, а еволюція наукового знання, поглиблення та розвиток наукових теорій у сфері науки відбуваються завдяки цілеспрямованій творчій діяльності науковців, які застосовують раціональні евристичні методи наукового пошуку»; 2) «обрання у якості основної одиниці еволюційного розвитку науки – наукової теорії та відмова від внесення до історії науки попередніх теорій, що в свою чергу схематизує та спрощує історичну картину розвитку науки» [76, с. 33].

На думку російської дослідниці О. Князевої, «еволюційна епістемологія має досить широкі дисциплінарні основи: вона науково орієнтована, спирається на результати конкретних наук, має емпіричне підґрунтя, дає можливості для здійснення міждисциплінарних досліджень пізнавальної активності та її

результатів... Досить стрімко розвивається як складова когнітивної науки» [28, с. 64].

Як зазначає Б. Пружинін, у дослідженнях науки замість філософсько-методологічної рефлексії спостерігаються два типи редуccionізму як відмови від культурно-історичного аналізу та раціонально-логічного вивчення самосвідомості вчених, а саме: соціологія (аналіз суспільних відносин в середині наукової спільноти) й натуралізм (еволюційна епістемологія) [74, с. 193].

На відміну від згаданих вище позицій українські науковці А. Яковенко та Ю. Яковенко наголошують на тому, що саме філософія науки надає «змістовне осмислення способів, форм та засобів здійснення наукової діяльності у справі розгортання знання... Вона дає можливість людині осягнути себе та людство відповідно до критеріїв істинності, що перманентно переосмислюються та вдосконалюються» [94, с. 48]. А неупередженість стосовно учасників науково-комунікаційних зв'язків надає їй можливість примножувати свій потенціал.

Аналізуючи розвиток соціології, науковці вказують на те, що він здійснювався як відповідь на виклик епістемологічних проблем на «перетині чотирьох квадрантів соціологічного теоретизування, утворених на основі таких провідних опозицій, як «структура» (Т. Парсонс) й «діяльність» (К. Маркс), з одного боку, а також опозицій «об'єктивність» (Е. Дюркгейм) і «суб'єктивність» (М. Вебер) – з іншого» [94, с. 51]. Соціологія вибудовує власну картину світу за допомогою різних стратегій дослідження (емпіризм, раціоналізм, суб'єктивізм, субстанціоналізм). Нині у соціології «епоха спростування тих чи інших соціальних теорій поступилася епосі класифікаторів, а їм на зміну не так давно вже прийшли інтегратори. Цю роль виконували, наприклад, теорія габітусу П. Бурдьє й теорія дуальності соціальної структури Е. Гідденса, теорія самореферентних систем Н. Лумана і концепція соціальної дії Ю. Габермаса» [94, с. 52].

Дехто з науковців вважає, що дослідження знання як соціального феномену лишається у компетенції філософії науки. В. Яковлєв звертає увагу на те, що

«проблеми соціокультурного опосередкування знання у філософії науки вже обговорювалися представниками різних напрямів й ці спроби звертають погляди науковців знову до філософії. Неопозитивізм (Р. Карнап) відкидав можливість впливу позанаукових факторів на науковий процес. Постпозитивізм (Т. Кун, С. Тулмін, П. Фойерабенд) або некласична епістемологія (історичний напрям) закликали до «реабілітації метафізики» й до визнання передумовного знання та його зв'язку із науковим знанням [95, с. 29–30]. Епістемологічне пояснення як зовнішньої так і внутрішньої історії науки у будь-якому разі неможливе без експлікації соціокультурних чинників. Питання соціальної детермінації наукового пізнання аналізували і представники «сильної програми» соціології знання (Д. Блур, К. Кнор-Цетіна, Б. Латур), результатом чого став висновок, що соціологія має розширити сферу соціологічного підходу та розглядати не тільки знання як соціальний інститут, а й зміст знання. Але поступово «цей науковий проект втрачає власну когнітивну автономію: зміст наукового пізнання постає у вигляді соціальної конструкції, яка детермінована соціально-культурною системою» [95, с. 32].

Вже вищезгадуваний В. Яковлєв твердить, що сучасна філософія науки не сприймає абсолютизації історично сформованих критеріїв науковості. На думку вченого, «наукова діяльність має аналізуватися й тлумачитися як культурно обумовлений суспільний процес, суб'єкт якого суспільно сформований, історично та комунікативно співвіднесений з іншими людьми» [95, с. 33].

У процесі дослідження науки передумови науково-пізнавальної діяльності постають у їх діалектичній суперечності між об'єктивною визначеністю знання та культурно-історичною формою його осмислення. Саме тому, вважає В. Яковлєв, необхідно трактувати «культурно-історичний контекст як спеціальний механізм рефлексії наукового знання, його об'єктивації та осмислення конкретним історичним суб'єктом пізнання. Когнітивна за своєю сутністю наукова діяльність постає як соціальна за своєю природою» [95, с. 34]. Ми вважаємо, що така

рефлексія знання властива саме соціальній філософії та філософсько-історичному дослідженню, але сам В. Яковлев обстоює саме теоретико-методологічні підвалини філософії науки і намагається їх розширювати для вирішення поставлених завдань.

Водночас, як слушно зауважує І. Касавін, хоч філософія науки є невід'ємною складовою філософії, проте через нестачу соціокультурної і суспільно-історичної рефлексії вона постійно тяжіє до соціальної філософії та філософії історії. Окрім того, соціальна природа науки виявляється ще й у її здатності впливати на суспільство. Саме тому науковець ставить «питання про необхідність створення нової соціальної філософії науки з урахуванням досягнень як вітчизняної, так і західної традицій філософії науки та основних положень наук про пізнання [25, с. 5]. Таку необхідність він пов'язує також із тим, що в сучасному суспільстві «знецінюються фундаментальні дослідження, абсолютизуються економічні характеристики наукових досягнень й знання як результат наукової діяльності постає у якості товару» [25, с. 5].

Наука в сучасному суспільстві дедалі постає як безпосередня продуктивна сила. Тому «питання про її внутрішню природу поступається місцем дослідженням науки як соціального інституту, який бере участь у суспільному розподілі праці» [25, с. 7]. І. Касавін констатує, що «інструменталізм, практичне використання надбань науки все більше заміщує її світоглядну функцію (бути джерелом раціональності для суспільства та особистості)» [25, с. 11].

Дослідник робить висновок про необхідність комплексного соціально-філософського дослідження науки, її філософсько-історичної рефлексії, що уможлиблюється визначенням внутрішньої природи науки та її значення в суспільстві засобами суспільно-філософського синтезу епістемології, соціології та культурології [25, с. 13]. Розвиток знання і науки пов'язаний із розвитком людства, суспільства, культури, тому лише соціально-філософське дослідження дасть науковцям змогу трактувати науку як «універсальний культурний синтез та

соціокультурний проект..., як умову культурного діалогу», підсумовує І. Касавін [25, с.13]. Науковець серед «перспектив соціально-філософського дослідження науки виокремлює такі: 1) заміна абстрактних методологічних дискусій ситуаційними дослідженнями, але без абсолютизації цього методу; 2) міждисциплінарні дослідження науки як соціокультурного явища, що історично розвивається; 3) дослідження наукового знання як форми та способу пізнання людини» [25, с. 18].

Отже, як свідчить цей аналіз досліджень соціального виміру знання, його культурно-історичної визначеності, вони більшою мірою ґрунтуються на спеціально-наукових теоретико-методологічних основах, як вихід поза межі предметного поля окремих наук в сферу епістемологічної проблематики і встановлення міждисциплінарних зв'язків. У науковому просторі соціальної філософії та філософії історії дослідження знання і пізнання майже не репрезентовані. Лише окремі вчені, як от І. Касавін, порушують питання про створення сучасної соціальної філософії знання з урахуванням попередніх досліджень та сучасних напрямів. На нашу думку, саме такий теоретико-методологічний рівень дослідження дасть змогу розкрити соціальний потенціал знання та забезпечити його використання, перетворити його можливості на дійсний сталий розвиток суспільства.

При усій відносності розрізнення, відмінність соціальної епістемології від класичної теорії пізнання (гносеології) дослідники вбачають у формулюванні та вирішенні таких питань. Необхідно зосередити увагу на: «по-перше, своєрідності соціокультурної ситуації продукування, функціонування і застосування знання (в онтологічному аспекті). По-друге, на методах дослідження знання та пізнавальних процесів й категоріальному апараті, що враховують реалії культури та соціуму. По-третє, на використанні соціально-гуманітарного знання для напрацювання способів вирішення соціальних завдань» [27, с. 1]. Але все ж таки соціально-історичне осмислення знання тут не набуває філософського теоретичного

узагальнення.

З висвітлених у цьому підрозділі позицій бачимо, що вони викликані необхідністю опанувати методологічними засобами, що дають можливість врахування соціального буття знання, соціально-культурної розмірності знання і науки, створити їх реалістичний образ. Обмеженість розуміння процесу пізнання і знання із позицій панлогізму призвело до необхідності дослідження соціального буття знання та до його соціологізації. З необхідністю постала проблема розгляду не тільки об'єкта але і суб'єкта, і конкретних умов пізнання. У полі зору науковців опинилися різні типи знання і ті практики, з яких вони виникають; ті компоненти знання, які присутні в його структурі, але традиційно визначаються як позанаукові.

Спроби дослідження знання як соціального феномена, квінтесенції суспільної культури та конкретно-історичного явища привели до виникнення соціології знання, соціальної епістемології, культурно-історичної епістемології, філософії науки, епістемологічного конструктивізму, когнітивних наук, еволюційної епістемології, епістемології історії тощо. Утворення цих напрямів здійснюється як через уведення методів спеціальних наук в епістемологію, так і через епістемологізацію теоретико-методологічних підвалин окремих наук та галузей знання. Водночас ми змушені визнати, що соціальна філософія знання або філософія історії знання сьогодні є чимось маловірогідним.

1.2 Розгортання поняття «соціальний потенціал знання»

Дослідження соціального потенціалу знання набуває актуальності за сучасних умов, коли тенденції розвитку суспільства пов'язуються з наукою та знанням як передумовою і каталізатором соціального розвитку у соціально-філософських, футурологічних, соціологічних концепціях, у соціальному пізнанні, історії та гуманістиці. Проблема полягає у тому, що більшість підходів до визначення соціального виміру знання є некритичними та неререфлексивними: знання тлумачиться як щось дане і само собою зрозуміле, усім відоме й доступне, що не потребує пояснень та спеціального соціально-філософського осмислення у новітніх історичних умовах. Наприклад, О. Тоффлер пише: «слово знання у повсякденному вжитку – це коротке позначення усього того, що ми вважаємо істинним» [83, с. 182].

Якщо продукування і споживання знання стає критерієм для осмислення найрізноманітніших явищ сучасного суспільства та історичних перспектив соціуму в цілому, то завдання соціально-філософського дослідження пізнання полягає не лише у відповідному переосмисленні знання та поглибленні тлумачення його співвідношення з комунікацією та інформацією, суспільними змінами і трансформаціями, з процесами у живих і неживих, соціальних та комп'ютерних системах, але й визначення його соціального потенціалу.

Знання є фундаментальним філософським поняттям, яким позначається «особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання (процесу відтворення дійсності), яка характеризується усвідомленням їх істинності» [33, с. 228]. У більш широкому розумінні «це одна з форм предметного ставлення людини до природи, це всезагальна здатність людини різнобічно оперувати з даним об'єктивним предметом. У цьому значенні термін «пізнання» є однією зі сторін соціальної практики, а саме тією стороною, завдяки якій людина ставиться до об'єктів своєї діяльності універсально, розкриває їх природу безвідносно до якогось конкретного

виду матеріальної діяльності (вони усі містяться тут у вигляді реальної можливості), відноситься практично до світу в цілому, орієнтується у природній дійсності до її фактичного перетворення і здатна тим самим завчасно планувати виробничу діяльність» [11, с. 223].

У найбільш загальному визначенні, знання – це спільна й узагальнена форма предметно-перетворювальної та духовно-практичної діяльності людини, що визначається: об'єктивно – своєрідністю й закономірностями тієї сфери дійсності, на яку спрямована суспільна практика та пізнання; суб'єктивно – соціально-історичними цілями й потребами людей. Знання містить у собі не лише конкретно-історичне відношення суспільства до дійсності, але й соціальні зв'язки, стосунки, взаємодії людей між собою у соціумі. У цьому значенні воно є формою взаємовідношень як зовнішнього, так і внутрішнього порядку. Опанування та розвиток цього двоїстого відношення людьми забезпечується завдяки знанням.

Людство у своєму суспільно-історичному поступі має можливість оперувати знанням як чимось даним у соціальній реальності: опанувати, відтворювати і розвивати його, використовувати, застосовувати, передавати й отримувати. Це пов'язано з тим, що знання як усупільнена, загальна й універсальна форма діяльності людини ідеальне. Воно існує не тільки у соціальних формах і способах діяльності людини, у формах свідомості, волі «як форма речі, але поза цією річчю, але і в людині як внутрішній образ, як потреба, як спонука і мета людської діяльності» [18].

Важливим для розкриття теми цього дослідження та з'ясування соціального потенціалу знання у суспільному розвитку є три положення видатного українського мислителя С. Кримського про знання, а саме: по-перше, «системи знання визначаються через категоріальний лад певних культурно-історичних епох»; по-друге, «знання у процесі практичного використання перетворюється на переконання людей»; по-третє, «будучи реалізацією людської здатності до пізнання та усвідомлення істини, знання відрізняється від простої інформації тим,

що потребує не тільки розв'язання проблеми адекватності певних уявлень дійсності, але й створення складної системи оцінок зв'язку пізнавального результату з минулим досвідом і перспективами подальшого пізнання, його введення до сфери соціально-культурних цінностей та практичних потреб, методологічних й світоглядних орієнтирів, у певну галузь науки чи діяльності, цивілізацію взагалі» [33, с. 229].

Виконана науково-пошукова робота змушує констатувати несформованість поняття «соціальний потенціал знання» у соціально-філософських та філософсько-історичних наукових працях і розвідках, не трапляється воно і в епістемологічних, соціологічних, соціально-економічних, культурологічних та інших споріднених з проблематикою цієї роботи джерелах. Тому для конституювання цього поняття спочатку звернемося до наявних у науковій літературі тлумачень соціального потенціалу.

У наукових дослідженнях триває процес теоретичного осмислення та визначення поняття «соціальний потенціал». З огляду на це, потреба надати визначення цього концепту ставить нас перед необхідністю звернутися до результатів наукового пошуку з різних галузей знання, долучити до аналізу наукові розвідки з соціології, економічної теорії. Зазначимо, що етимологія латинського слова «*potentia*», що означає можливість, могутність, силу [105], призвела до полісемії цього терміна. Тому лексема «потенціал» має низку значень: це і фізична величина, і можливість, і здатність до дії [78]. Але найчастіше слово «потенціал» застосовується для позначення сукупності засобів, можливостей, здатностей для реалізації чогось [86, с. 357; 82, с. 222].

Саме тому науковці здебільшого досліджують соціальний потенціал чогось: якогось суспільного процесу чи сфери, галузі, ділянки, структурної одиниці чи усього суспільства. А саме: соціальний потенціал інноваційного економічного та сталого розвитку висвітлено у наукових працях Е. Лібанової, М. Хвесика, Т. Петрушиної, В. Головатюка, І. Маслової; соціальний потенціал регіонів вивчали

В. Дубіщев, В. Прохорова, Я. Луценко, М. Кримова, О. Дрегалю, В. Ульяновський, В. Бризгалов, В. Крикуненко, Т. Шехіна, Т. Зайцева, Е. Каргаполова, Т. Файзулін; соціальний потенціал суспільства аналізували Л. Панкова, А. Докторович, Л. Шагієва, С. Штирбул. Н. Тютюнник, Н. Коленда, О. Новікова, Л. Логачова, В. Старінська, В. Бокарева, Г. Левченко досліджували соціальний потенціал промисловості, підприємства, колективу. Е. Полякова, М. Артюхіна, В. Жуковська, О. Павлова, С. Ільїних, К. Колін визначали галузеву своєрідність соціального потенціалу. Соціальний потенціал особистості аналізували Н. Козло та Р. Нугаєв. Як свідчить огляд наукових праць цих учених, соціальний потенціал тлумачиться переважно як соціально-економічна категорія. Але, загалом, вітчизняні й зарубіжні науковці констатують несформованість єдиного підходу до визначення цього поняття в сучасній суспільнознавчій науці.

Щоб інтегрувати зміст цього поняття й надати загальну дефініцію, систематизуємо опрацьований нами доробок за логікою ступеня узагальненості. Є дослідження і вчені, які пропонують досить звужене тлумачення соціального потенціалу. Так, Е. Полякова [67] конкретизує це поняття до соціального потенціалу підприємства. Вона виокремлює це поняття серед економічних категорій «трудові ресурси» і «персонал», а спільними їх рисами називає: «беруть участь у соціально-економічних відносинах і прогнозовано приносять корисний результат» [67, с. 192–193].

Якщо звернутися до енциклопедично-довідкової літератури, то у спеціальному природничо-науковому значенні терміном «потенціал» позначається «величина, що характеризує запас енергії тіла, яке перебуває у заданій точці силового поля (електричного, магнітного тощо); електричний заряд» [78], тобто це – параметр стану термодинамічної системи. Але у суспільно-науковому значенні це може бути параметром не лише стану (як запас чого-небудь; наявний резерв), але й динаміки соціальної системи: «сукупність усіх наявних засобів, можливостей, продуктивних сил і т. ін., що можуть бути використані в якій-небудь

галузі, ділянці, сфері», або ж стосовно розвитку людини: «приховані здатності, сили для якої-небудь діяльності, що можуть виявитися за певних умов [78]. Тобто доцільно розрізняти питання щодо існування і наявності потенціалу, а також щодо напрямів його застосування, витрачання, адже потенціал може лишитися і невитраченим, нереалізованим. Враховуючи це, потенціал – це «можливість, внутрішньо притаманна сила, здатність до дії; те, що відповідає можливості. Протилежність – актуальний» [86, с. 357].

Досліджуючи поняття потенціал, варто зауважити, що «давньогрецькими відповідниками латинізованих понять «акт» і «потенція» є «дійсність» і «можливість» – найважливіші поняття філософії Аристотеля, вчення про які стало першим принципом розвитку в онтології. «Виникнення», «становлення» увійшли до філософії завдяки аристотелівському семантичному поділу «буття» на «потенційне» й «актуальне», а перехід від першого до другого уможливило поставання. Ця опозиція у подальшому використовує вчення про рух та енергію. Потенція є здатність речі бути не тим, що вона є, у категорії: а) субстанції; б) якості; в) кількості; г) місця, тобто здатність здійснювати відповідно «рух», або «процес»: а) виникнення – знищення, б) якісної зміни або «інакшості» в) зростання – збитків і г) просторового переміщення. Таким чином, видів актуалізації виявляється стільки ж, скільки видів «руху», і поняття акту (енергії) у цьому трактуванні збігається з поняттям руху» [36, с. 19]. Отже, потенціал передбачає дієвість, можливість здійснення якогось процесу, переходу в інше: актуалізацію, поставання, перетворення, якісну зміну, рух, розвиток.

У соціологічних та економічних наукових працях поняття потенціал часто визначають сумарно і статично через перелік деякої сукупності певних соціально-економічних параметрів, складових чи елементів, що можуть використовуватися чи слугувати для чогось (тобто дають можливість для реалізації якогось процесу чи результату): «сукупність наявних засобів та можливостей для будь-якої дії, діяльності, реалізації чогось» [82, с. 222]; «сукупність економічних можливостей

держави, які можуть бути використані для потреб суспільства (виробництво, оборона тощо)», що є показником «економічної могутності країни, досягнутого рівня розвитку продуктивних сил, обсяг національного багатства, можливості їх збільшення» [15, с. 244]; «сукупність соціальних факторів, джерел, стимулів, форм підвищення ефективності використання продуктивних сил, яка проявляється у поєднанні соціально-трудового потенціалу та соціальної інфраструктури регіону» [12, с. 62]. Як бачимо, наведені визначення також формулюються через поняття «можливість»: певна дана сукупність параметрів є показником наявності можливостей, умов та ресурсів для реалізації деякого процесу або для здійснення якихось спрямованих дій. Так, за Л. Шагієвою, соціальний потенціал – це «притаманна матеріально-духовним системам (людині, соціальному інституту освіти, соціальним групам, регіону, школі, науці і т. д.) сукупність (енергетичного роду) параметрів, що обумовлюють (забезпечують) наявність у цих систем певних можливостей, здібностей, ресурсів і т. д. для реалізації (здійснення) ними тих чи інших зусиль, спрямованих на самозбереження й саморух, а також на перетворення умов і характеристик середовища» [88, с. 1391].

Учені, які не вдовольняються терміном «сукупність» й прагнуть виразити у тлумаченні потенціалу більш органічну поєднуваність складових, що утворюють можливість й застосовують поняття «система», «органічна єдність», «цілісність», «комплекс» тощо. Так, Г. Левченко [37] трактує це поняття як систему, орієнтовану на певний результат. Розвиток соціального потенціалу має своїм результатом соціальну активність людей при вирішенні тих чи інших питань» [37, с. 24]. За М. Кримою і Я. Луценко, соціальна активність населення забезпечується «сукупністю чинників та складових, що визначають можливість досягнення населенням найбільших соціальних результатів у трудовій, соціально-політичній та інших сферах» [41, с. 179]. Серед чинників, що є складовими соціального потенціалу регіонів, дослідники виокремили такі: економічні, демографічні, освітні, трудові, екологічні групи та рівень добробуту і соціальної підтримки

[41, с. 180]. Зазначимо, що ці науковці надають перевагу соціальній активності людей, населення у розв'язанні проблем та при досягненні результатів.

Як бачимо, поняття «можливість» є ключовим у тлумаченнях соціального потенціалу: «фундаментальна категорія, що характеризує сукупні можливості й здібності суспільств, соціальних груп, індивідів до життєдіяльності та праці» [10, с. 12.]; «категорія, що характеризує нереалізовані соціальні можливості й соціальні ресурси» [4, с. 197]; «максимальні можливості соціальної системи, реалізація яких має відбуватися в існуючому реальному полі соціальних взаємодій при найбільш сприятливих умовах і за наявності необхідних ресурсів» [19, с. 36–37]. Таким чином, у численних визначеннях можливість (або її синоніми: ресурс, запас сил, резерв) і становить соціальний потенціал: «узагальнена характеристика ресурсів, запасів, джерело можливостей» [61, с. 114]; «складний комплекс ресурсів, що взаємодіють між собою» [84, с. 243–244].

Але, як зазначають Т. Файзулін і Л. Шагієва, якщо соціальний потенціал зводити до можливості, здатності або ресурсів, то розкриваються лише його окремі аспекти. Т. Файзулін підкреслює той факт, що «ототожнення поняття «потенціал» із можливостями розширює його зміст, тоді як поняття «здатності» звужує межі визначення. Можливості визначаються умовами буття, – і в об'єктивній реальності реалізація потенціалу залежить від наявності реальних можливостей. Але наявні у об'єкта можливості до зміни не завжди відображають його потенціал. Так само поняття «здатність» є лише одним із чинників формування та реалізації потенціалу. Ресурси – це структурні компоненти потенціалу, вони створюють можливості для існування, функціонування та розвитку систем» [85, с. 192]. На підставі цих критичних зауважень вчений пропонує таке визначення соціального потенціалу – «органічна єдність, цілісність внутрішніх компонентів і сил матеріально-духовних систем, що створює необхідні передумови й умови для самозбереження і забезпечення саморозвитку на основі реалізації можливостей, здібностей та використання наявних ресурсів» [85, с. 192].

Не важко помітити, що акцентування на можливості при визначенні соціального потенціалу потребує аналізу переходу до її реалізації та необхідності здійснення вірогідних дій, які впливають із її існування. У цьому є сенс, оскільки сама собою можливість не стає дійсністю. Необхідні діяльні соціальні суб'єкти, рушійні суспільні сили, певна соціальна активність має та процес суб'єктивної діяльності, щоб використати і реалізувати наявну можливість. Тому не випадково деякі вчені, як-от Г. Левченко, тлумачать соціальний потенціал саме як «характеристику можливих дій соціального суб'єкта (людини, колективу, підприємства, регіону і т. д) у досягненні певних результатів» [37, с. 23]. Тобто логічним є розмежування тих компонентів, що утворюють саму можливість, від процесу її реалізації за сприятливих умов і наявних суб'єктивних сил. Подібна спроба розрізнити формування, наявність та реалізацію можливості, що становить соціальний потенціал, міститься у його тлумаченні: «суспільні можливості забезпечення відповідного рівня соціальної безпеки населення й держави загалом, які формуються та реалізуються у процесі налагодження соціальних відносин, зв'язків і мереж, визначають соціальну активність та рівень соціальної захищеності населення» [30, с. 955].

Доцільно підкреслити, що у межах теми нашого дослідження заслуговує на увагу тлумачення соціального потенціалу не лише як наявної можливості для соціального розвитку, але і реалізація її. Тому для нас становить інтерес той підхід, який при визначенні соціального потенціалу акцентує увагу на вирішенні певних завдань соціального розвитку, а також на відповідну соціальну активність у напрямку її реалізації. З цієї позиції, це – «інтегральне поняття, що характеризує можливості держави, виробничих підприємств, громадських організацій, об'єднань, особистості, груп населення, галузей господарства, регіонів, різних сфер життєдіяльності й суспільства в цілому при вирішенні перспективних завдань соціального розвитку» [82]. Деякі вчені тлумачать поняття «можливість» і «активність» як наслідки наявної «системи компонентів, що безпосередньо

формують соціальну активність та можливість для отримання соціально значимих результатів у різних сферах суспільного буття» [85, с. 192].

Продуктивними, на нашу думку, є визначення соціального потенціалу через поняття «розвиток» і умови його забезпечення (А. Докторович, В. Дубішев, В. Прохорова, Г. Левченко, Т. Файзулін та ін.). А. Докторович зазначає, що «відтворення соціального потенціалу – основний пріоритет соціально-економічного розвитку, ...досягти якого, – на думку вченого, – можливо завдяки цілеспрямованому всебічному збалансованому розвитку людини та сім'ї» [10, с. 12].

З огляду на те, що вищевказане передбачає наявність суб'єкта діяльності, спроможного спрямувати соціально-історичний процес у векторі сталого розвитку, необхідно звернути увагу також на ті визначення соціального потенціалу, які ґрунтуються на трактуванні соціальних суб'єктів, зв'язків, взаємовідносин, взаємодій. Так, Т. Петрушина вбачає у соціальному потенціалі «абстрактну теоретичну формулу сукупного потенціалу соціальних суб'єктів, соціальних відносин та соціальних інститутів» [64, с. 114]. Населення певної території, міста, чи району, на думку І. Маслової [50], є соціальним потенціалом «у якості носія демографічного, трудового, освітнього, інтелектуального потенціалів та потенціалу культури, які можуть бути оцінені за допомогою сукупності відповідних статистичних показників» [50]. За С. Штирбул, це «система відносин, що не обмежуються ринковими і забезпечують формування нових стимулів та мотивів економічного розвитку, інновацій, забезпечують нові форми поєднання чинників виробництва й алокації ресурсів» [90, с. 18]. Спорідненими з цими є також визначення, що ґрунтуються на характеристиках самого суб'єкта й різних видів його діяльності. Наприклад, визначення соціального потенціалу як «інтегральної характеристики, що охоплює відносини та діяльність суб'єкта управління щодо створення умов і системи взаємодій, які сприяють у певній установі чи організації при трансформації цих здібностей на реальний чинник

ефективної діяльності відповідно до цілей організації» [8, с. 13]. У найбільш загальному значенні, на думку А. Докторовича, це – «фундаментальна категорія, що характеризує сукупні можливості та здатності суспільств, соціальних груп, індивідів до життєдіяльності й праці» [10, с. 12].

Зауважимо, що коли відбувається реалізація індивідами своїх знань, навичок, фізичних і психічних сил, розкриття багатства своїх здібностей тощо, то, на нашу думку, це вже і є актуалізація, розкриття соціального потенціалу в людині, а через неї – в суспільному процесі. Тому ми вважаємо, що «рівень цивільної свідомості й соціальної зрілості, ступінь опанування працівником системи норм ставлення до праці, ціннісні орієнтації, інтереси, потреби й запити у сфері праці, виходячи із ієрархії потреб людини» – це не соціальний потенціал, як твердить Е. Полякова [67, с. 192], а його реалізування у розвитку людини, в онтогенезі особистості. «Людина постає як основна мета та найвищий пріоритет суспільно-економічного розвитку. Соціальний потенціал формується та відтворюється у соціальному просторі, який містить в собі поля соціальних взаємодій: економіку, культуру, право, науку, інформацію, релігію та інші» [10, с. 12].

Як бачимо, у сучасних дослідженнях відбувається процес конституювання поняття «соціальний потенціал» та створення його дефініції. Деякі науковці пропонують застосувати системний підхід при його дослідженні на різних рівнях: індивідів, соціальних груп, суспільства [10]. А. Дрегало, В. Ульяновський, В. Бризгалов, В. Крикуненко, Т. Шехіна [80] також наполягають на необхідності системного підходу при вивченні соціального потенціалу. На їхню думку, соціальний потенціал містить у собі соціальний капітал та умови його відтворення, а визначається він як «затребувані соціальні ресурси, підтримувані постійним відтворенням матеріальних, соціальних і духовних умов їх існування та розвитку» [80, с. 368].

Прибічники системного підходу цілком правомірно тлумачать поняття «соціальний потенціал» на різних системних рівнях соціальних зв'язків. Так,

С. Штирбул [90], пропонуючи визначення соціального потенціалу, зазначає, що «ця категорія нівелює суперечливість категорії соціальний капітал (між соціальним як суспільним та капіталом як ринковим поняттям) завдяки своїй творчій перетворювальній силі» [90, с. 18; 14]. Дослідниця виокремлює «рівні системи соціального потенціалу: нано-, мікро-, макро- й метарівні та відповідні їм суб'єкти: на нанорівні – сім'я; на мікрорівні – працівники, безробітні, малий, середній та великий бізнес; на макрорівні – держава та частково великий бізнес (транснаціональні корпорації); на метарівні – громадянське суспільство» [90, с. 18]. Основна функція соціального потенціалу – «підтримувати стабільність і порядок, нести зміни до суспільного ладу» [90, с. 25].

Українська дослідниця Н. Коленда, спираючись на дослідження С. Штирбул, пропонує власну структурно-логічну схему соціального потенціалу, яка охоплює індивідуальний рівень (потенціал життя, здоров'я, інтелектуальний, освітній, культурний); груповий (людський, репродуктивний, комунікативний, організаційний); рівень підприємства (потенціал соціальної інфраструктури, соціальної політики, кадрової політики); регіональний рівень (демографічний, соціально-інфраструктурний, зайнятості, соціальної політики, соціальної солідарності). А завершує цю схему соціальний потенціал суспільства [30, с. 958]. На необхідність враховувати галузеву своєрідність соціального потенціалу вказують В. Жуковська [16] та М. Артюхіна [1].

Аналізуючи поняття потенціал у руслі соціологічного підходу, Е. Каргаполова окреслює вектор розвитку, втім лише часовий [21]. На її думку, йому внутрішньо притаманні властивості «цілісності, інтегративності, непрозорості та стратегічності, обґрунтування яких забезпечує спадкоємність, синергетичний ефект ресурсів і можливостей минулого (ретроспективний потенціал), теперішнього (початковий потенціал) і майбутнього (перспективний потенціал) розвитку соціальної спільності на основі первинних (внутрішніх) та вторинних (зовнішніх) чинників» [21, с. 144]. Отже, дослідниця акцентує увагу на

потенціал розвитку соціальної спільноти, а також на спадкоємність і синергію ресурсів та можливостей у векторі ретроспективного, початкового і перспективного потенціалів. Зарубіжні дослідники М. Абрамович та П. Девід [96] застосовують поняття «наздоганяючий потенціал» для характеристики економічного розвитку.

З позицій соціології, Л. Шагієва також пропонує звести усі тлумачення до двох основних форм прояву змістовної сторони поняття «соціальний потенціал»: матеріально-виробничої та духовної. Ми б сказали – матеріальної та нематеріальної. За характером прояву дослідниця вирізняє такі форми його реалізації: трудовий, інтелектуальний, науковий, освітній, культурний. Всі вони взаємодоповнюють один одного й забезпечують функціонування та розвиток суспільства [88]. Зауважимо, що наука і освіта, з цієї точки зору, є формами та інституціями реалізації соціального потенціалу. До них ми пропонуємо додати також інженерію, зокрема соціальну, й визнати її тою конституційованою формою, через яку соціальний потенціал знання актуалізується як чинник розвитку суспільства.

Соціолог Т. Петрушина [64] досліджує у межах економічної соціології соціальний потенціал інноваційного розвитку економіки. Дослідниця аналізує послідовність та взаємозв'язок понять: ресурси – потенціал – капітал. «Капітал виступає як ресурс для досягнення вигоди, прибутку, а потенціал характеризує наявність та можливості використання ресурсів» [64, с. 114]. Ми знов бачимо повернення, так би мовити, до ресурсного визначення потенціалу, але далі воно підпорядковується розвитку. «Інноваційний розвиток економіки (ІРЕ) теж має свій соціальний потенціал у вигляді здатності суспільства до реалізації інноваційної моделі економічного розвитку» [64, с. 114]. До складу соціального потенціалу ІРЕ належать субпотенціали: соціально-політичний, соціально-економічний, соціокультурний, науковий, освітній, інституційний [64, с. 114]. Для аналізу та оцінки цих чинників науковці Інституту соціології НАН України здійснили

дослідження (із застосування методу експертного опитування) у межах науково-дослідницької теми «Соціальний потенціал інноваційного розвитку економіки України». На результати цього дослідження посилається В. Головатюк [9], аналізуючи розвиток науково-інноваційної сфери економіки України. Соціальний потенціал учений визначає через поняття потенційні соціальні можливості розвитку.

Досить часто науковці тлумачать соціальний потенціал як складову соціально-економічного потенціалу. Так, І. Маслова [50] у визначенні соціально-економічного потенціалу виокремлює дві складові – економічну та соціальну. На підставі цього, вона пропонує «розрізнити поняття «соціальний ресурс» та «соціальний потенціал». Соціальний ресурс – резерв нематеріальних рушійних сил розвитку, який характеризує якість сформованих у суспільстві соціальних зав'язків та соціальних інститутів, від яких залежить функціонування економіки, та які можуть стримувати або прискорювати економічний розвиток країни та суспільства. Потенціал – це можливість ресурсу бути використаним для вирішення конкретних завдань при наявності засобів та умов. Визначати потенціал можливо за допомогою статистичних даних. А якщо наявні кількісні показники, то він за своєю природою матеріальний. На відміну від нього соціальний ресурс – нематеріальний і здійснити його статистичну оцінку неможливо. Тому, соціальний потенціал – це населення як носій демографічного, трудового, освітнього, інтелектуального, культурного потенціалів, що можуть бути визначені за допомогою статистичних показників» [50].

Українськи науковці Е. Лібанова та М. Хвесик [81] також тлумачать соціальний потенціал як складову соціально-економічного потенціалу сталого розвитку суспільства. Ними сформульовано «висхідні положення, завдяки реалізації яких соціальний потенціал має можливість перетворитися на соціальний ресурс. А саме: 1) необхідність врахування особливостей соціально-культурного потенціалу українського суспільства (збільшення й накопичення морально-

етичних цінностей, використання інтеграційних та мотиваційних ресурсів); 2) забезпечення стійких процесів кількісного та якісного відтворення людського і трудового потенціалу, стійкого збільшення людського, соціального та інтелектуального капіталу; 3) збільшення життєвого капіталу людини, покращення та зміцнення здоров'я населення, продовження тривалості повноцінного життя і трудової активності, розвиток здібностей до адаптації, можливостей до саморозвитку, самореалізації, самозахисту; 4) підвищення освітнього, професійного та соціально-культурного рівня і трудових компетенцій, створення умов та можливостей для їх набуття» [81, с. 769–770]. Нами враховано цей підхід у ході аналізу й тлумачення інтелектуального потенціалу.

Російська дослідниця В. Бокарева [4] поєднує у визначенні соціального потенціалу можливості й ресурси. Пропонує аналізувати його разом із економічним, політичним, культурним потенціалами, тому що, на її думку, реалізація соціального потенціалу призводить до різних видів змін, не лише соціальних, але й економічних, політичних, культурних, що, в свою чергу, треба врахувати при забезпеченні сталого розвитку.

С. Ільїних й О. Павлова [19] послуговуються поняттям соціального потенціалу наукових організацій і тлумачать його за допомогою термінів «можливість» та «ресурс». «Максимальні можливості соціальної системи, реалізація яких повинна відбуватися в існуючому реальному полі соціальних взаємодій при найбільш сприятливих умовах і за наявності необхідних ресурсів» – є соціальним потенціалом [19, с. 36–37]. Посилаючись на наукові праці М. Нугаєва, дослідниці звертають увагу на «дві системи класифікації компонентів соціального потенціалу: залежно від сфери реалізації соціальної активності (трудова, суспільно-політична та духовна потенціали) та залежно від потенцій людини (ціннісний, інноваційно-творчий, професійно-кваліфікаційний, інтелектуальний, психофізіологічний)» [19, с. 37]. Тут ми бачимо підхід, який умовно можна назвати антропологічним, тобто соціальний потенціал визначається

через потенціал людини.

Соціолог Н. Воронкова [8] трактує соціальний потенціал організації як «інтегральну характеристику, що охоплює відносини та діяльність суб'єкта управління щодо створення умов і системи взаємодій, які сприяють реалізації персоналом своїх знань, навичок, фізичних і психічних сил, розкриттю багатства своїх здібностей в цій організації, трансформації цих здібностей в реальний фактор ефективної діяльності відповідно до цілей організації» [8, с.13]. Цінним у цій думці є те, що дослідниця враховує фактор управління соціальним потенціалом, тим самим вона окреслює зв'язок цього терміна з соціальною інженерією, спрямованою на досягнення організованості й керованості у соціальних процесах.

Ці погляди й твердження поділяють також ряд науковців, які наголошують на цільовому спрямуванні соціального потенціалу, а отже, і його управлінському аспекті. Так, В. Дубіщев та В. Прохорова пропонують трактувати потенціал як «здатність ресурсів певного рівня системи виконувати поставлені цілі та завдання» [12, с. 58]. Ми цілком зараховуємо це і до соціального потенціалу знання. Саме таке «тлумачення цього поняття містить у собі два аспекти: наявність ресурсів та цільову спрямованість їх використання. Тобто, розкриття змісту поняття «потенціал» здійснюється через філософські категорії «можливість» та «дійсність», які відображають основні ступені розвитку предметів та явищ у бутті та мисленні» [12, с. 58]. Під час дослідження соціально-економічного потенціалу науковці вважають доцільним розрізнявати соціальний та економічний потенціали розвитку.

Соціальний потенціал розвитку промисловості досліджують О. Новікова та Л. Логачова [61] та визначають поняття соціальний потенціал суспільства як мету ефективної соціальної політики [61, с. 114].

У світлі поставленого завдання конституювання поняття «соціальний потенціал знання» становить інтерес досвід К. Коліна [31], який здійснює аналіз

соціального потенціалу інформаційних технологій. Що, на нашу думку, цілком можна зарахувати і до соціального потенціалу знання, адже необхідність такого дослідження вчений пов'язує із становленням нового типу суспільства. На його думку, «інформаційні та комунікаційні технології (ІКТ), інформатизація суспільства, суттєво впливають на розвиток суспільства та його соціальну структуру. Вони змінюють суспільство, його традиції, цінності. ІКТ мають вирішити багато проблем у різних сферах діяльності суспільства, а саме: вплинути на підвищення якості життя (доступ до інформаційних ресурсів, нові інформаційні комунікації), призвести до змін у економічній сфері (електронна торгівля, інформаційний бізнес), у соціально-політичній сфері (соціальні мережі, електронне урядування), у сфері освіти, науки і культури (відкрита освіта й дистанційне навчання, електронні бібліотеки, музеї, галереї), у сфері медицини та охорони здоров'я, у сфері суспільної безпеки (захист персональних даних, відеоспостереження, моніторинг загроз), у сфері міжнародних комунікацій (технології комп'ютерного перекладу тексту та мови)» [31, с. 140]. Подібне можна стверджувати й стосовно знання.

На рівні соціально-філософського узагальнення продуктивним є аналіз цього питання також і з позицій діяльнісного підходу. На думку Г. Левченко, саме соціологія дає змогу «проаналізувати не тільки економічні або політичні аспекти, але й увесь спектр взаємодій між людьми» [37, с. 22]. І таким міждисциплінарним дослідженням відведено спеціальні розділи соціології: економічна соціологія, соціологія праці, соціологія науки, соціологія організації. «В основі соціального потенціалу знаходяться мотиви, потреби та інтереси людей» [37, с. 23], а результатом його розвитку є «соціальна активність людей у вирішенні тих чи інших питань» [37, с. 24]. Ми згодні із думкою дослідниці про необхідність аналізу соціального потенціалу на основі діяльнісного підходу, тому що саме цей «підхід дасть змогу виокремити підстави, компоненти, результати та чинники розвитку соціального потенціалу» [37, с. 23]. Але при цьому вона звужує своє дослідження

до психологічного аспекту, тоді як філософська складова діяльнісного підходу залишається поза її увагою.

Діяльнісна проблематика, на думку В. Лекторського, є одною з провідних у дослідженні феномену пізнання. Положення діяльнісного підходу використовували у своїх наукових розвідках В. Швирьов, Е. Юдін, В. Давидов, В. Зінченко, Г. Щедровицький, П. Копнін, М. Злотіна, Е. Ільєнков, В. Босенко та ін. відомі науковці. Саме діяльнісний принцип, на нашу думку, дає можливість найбільш повно розкрити соціальність знання, рушії його продукування і трансферу в суспільний розвиток. Знання як результат пізнання виявляється діяльною, а отже, соціальною формою відтворення та розвитку дійсності.

Практична діяльність має справу безпосередньо з природною та соціальною реальністю. В ході практичної діяльності людей здійснюється взаємне перетворення ідей та речей, матеріального й ідеального: зовнішня річ розпредметнює – розкриває свою природу, поступаючись людським цілям або чинячи їм опір, – тоді як думка опредметнюється та втілюється у формі зовнішньої речі. Тим самим відмінність між знанням і реальністю нівелюється у соціальному русі, в історичному розвитку суспільства. Знання виявляється діяльною формою даності самих речей у світі культури та соціальних взаємодіях. Опредметнена думка є не чим іншим, як розпредметненою реальністю [42, с. 28].

Зважаючи на викладене вище, осягнуте суспільством та індивідуально опановане знання містить у собі можливості для розвитку, реалізації його цілей, тобто становить одну з тих сил і рушіїв, які забезпечують його здійснення. Що ж такого зосереджено у знанні, що робить його таким енергетичним запасом і джерелом суспільного прогресу?

Для відповіді на це питання важливо пам'ятати, що знання – це сумарний, інтегрований результат не лише пізнання, але усупільнений синтез історичних надбань, соціокультурних здобутків людства, акумульований розвиток. Це – спадщина руху історії, «продукт суспільної матеріальної та духовної діяльності

людей; ідеальне вираження у знаковій формі об'єктивних властивостей та зв'язків світу, природного і людського. У знанні кристалізується, об'єктивується суспільна сила людини» [17, с. 146–147], спадкоємний ресурс подальшого розвитку. Це стосується усіх видів знання: явного й неявного, донаукового (буденного, життєвого) і наукового, чуттєвого й раціонального, емпіричного і теоретичного, спеціалізованого за науками (природничого, соціально-гуманітарного, технічного) та спеціалізованого за формами свідомості (релігійного, художнього, морального, політичного, правового, економічного, філософського) тощо.

Знання продукується як суспільне зведення часткових і розрізнених уявлень у спільну, загально визнану форму (зрештою – у систему категорій), їх теоретична систематизація, узагальнення, а також наступництво, концентрація, утримання того, що може бути збереженим, переданим, розвиненим у якості стійкого опертя для подальшого людського розвитку та діяльності [17, с. 146–147]. Така генералізація забезпечується, між іншим, напрацьованим історично та закріпленим у суспільстві понятійним і категоріальним апаратом, що функціонує у соціальних зв'язках та метаморфозах.

Знання існує й збагачується на різних ступенях пізнання та культури у вигляді відчуттів, сприйняття, уявлень, образів, понять, суджень, умовиводів, концепцій, теорій тощо. Воно оформлюється також практично: у формах культури й артефактах, соціальних інституціях, способах і засобах взаємодії, комунікації, спілкування людей тощо, тобто фіксується, зберігається і накопичується у виробничій, економічній, соціально-політичній, духовній сферах життя суспільства. Індивіди, соціальні групи та спільноти, які спілкуються у певний спосіб, також є акумуляторами знання, його носієм та своєрідним втіленням, адже знання може бути особистісним, професійним, практико-спеціалізованим, корпоративним тощо. Але у будь-якому оформленні та способі свого буття (матеріальному чи ідеальному) знання є ресурсом, запасом, а, отже, – основою для подальшого розвитку суспільства та вирішення продиктованих ним завдань.

Це дає підстави для сучасного аналізування знання не лише у суто логіко-гносеологічній площині – як «результату позначення, структурування й осмислення об'єкта у процесі пізнання», але і соціально-філософській – як «форми соціальної та індивідуальної пам'яті, згорнутої схеми діяльності та спілкування» [23, с. 51–52]. З огляду на це, звичайне судження, емпіричне висловлювання чи наукова теорія, а також філософська концепція чи моральна норма, художній образ, політична максима чи релігійний символ, – усі вони містять і несуть у собі знання.

Як досить слушно зауважує І. Касавін «знання є об'єктивною ідеальною формою будь-якої діяльності й спілкування, їх можливою формою у тому значенні, що воно являє собою передумову для розширення горизонту людського буття. Знання є не тільки перетворенням досвіду в свідомість шляхом структуризації, позначення його складових, не лише фіксацією досвіду в соціальній пам'яті. Воно є способом трансформації знакових систем, свідомості, діяльності й спілкування, надання їм нової форми, тобто нового змісту і значення» [23, с. 51–52]. Отже, таке творче, динамічне, розвивальне спрямування знання робить його своєрідним локомотивом сучасного суспільного прогресу. На цьому ґрунтується запропонована у цьому дослідженні концепція знання як соціального потенціалу сталого розвитку суспільства.

Таким чином, по-перше, від знання залежить економічна могутність, розвиток техніко-технологічних і продуктивних сил промисловості, що нині отримало назву економіки знань. У сучасних суспільних реаліях до економіки та виробництва застосовують якісну ознаку «наукомісткий». На чільне місце при визначенні наукоємної, інноваційної економіки або економіки знань ставляться розробка і впровадження високих технологій (high-tech), відповідна освітня та фахова підготовка працівників їх застосовувати.

По-друге, ступінь наукової забезпеченості та застосування знання у соціальних процесах є не менш важливим показником. Тут знання виконує

організаційну, регулятивно-керівну функцію. Поняття «соціальне» виражає загальне буття, спільність життя людей, розмаїття форм їхнього спілкування і взаємодії. Власне знання і є узагальненням та усупільненням цих форм соціального буття до певного алгоритму, організаційного принципу, схеми системного зв'язку. У цьому значенні воно «працює» у стосунках та процесах спільної діяльності будь-якого соціального рівня організації суспільного життя. По-третє, проникнення знання в усі форми духовної культури суспільства також є істотною складовою й основним чинником сталого розвитку суспільства та людини як його мети.

Знання міститься у концентрованій формі суспільні відносини, передається у процесі суспільно-історичного наслідування та допомагає їх змінювати. У процесі спільної діяльності в конкретно-історичних умовах ця система відносин інтегрується індивідами чи спільнотами та виявляється у їх стосунках, у ставленні до явищ та процесів суспільного життя, до свого місця в суспільстві [82, с. 261], що становить основний зміст соціальності. Результатом, кристалізацією цього є система знання певної епохи, між іншим – соціального. Конфігурація економічних, соціально-політичних, правових, релігійних, моральних та інших суспільних відносин відображає ставлення людей один до одного, до соціальних груп, спільнот і до суспільства у цілому, і на кожному рівні має соціально-когнітивний вимір. Тому знання функціонує та виконує стабілізаційну, розвивальну, регуляторну організуючу функції у відновленні, збереженні, метаморфозах створення соціальності: по-перше, тої своєрідної якості, яка «іманентно (внутрішньо) притаманна особистості й спільнотам і яка формується внаслідок процесів соціалізації та інтеграції людини в суспільство, суспільні відносини»; по-друге, «змісту і характеру взаємодії між суб'єктами (індивідами, групами, спільнотами)»; по-третє, того «продукту взаємодії суб'єктів, який виражається у культурі, оцінках, способі життя людей» [82, с. 261]. Тобто йдеться не про те, що знання – це якась зовнішня умова соціальності, а про те, що воно – осердя,

іманентна вісь, квінтесенція соціальності, яким забезпечується її буття і саморух.

Таким чином, поняття соціального є не менш важливим для філософського трактування концепту «соціальний потенціал знання», бо воно виражає загальне, що зосереджене у знанні, як суспільне: «усе міжлюдське, тобто те, що пов'язане із спільним життям людей, з різними формами їхнього спілкування, передусім те, що відноситься до суспільства та спільності, що має суспільний та спільнісний характер» [86, с. 429–430].

Поняття соціальність досліджували вже згадувані у попередньому підрозділі І. Касавін, Ю. Моркіна, Ю. Малишена та ін. у межах проблематики соціальної епістемології. Зокрема, І. Касавін зазначає, що у відповіді на питання чим є соціальність, найчастіше перераховують компоненти предметних галузей соціології, культурології, історії, соціальної психології – інтереси, політичні сили, сфера нерационального, інтеракції, групи та спільноти» [91, с. 909]. Він пропонує власне тлумачення того, що таке соціальність, через запропоновану ним типологію. «Перший тип соціальності – це «внутрішня соціальність» пізнання, властивість, яка притаманна когнітивній активності людини. Другий тип соціальності – «зовнішня соціальність» – залежність просторово-часових характеристик знання від стану соціальних. Суб'єкт, що пізнає, використовує образи та аналогії сучасного йому суспільства. Третій тип соціальності репрезентований «відкритою соціальністю». Знання, включене до культурної динаміки та загального культурного простору є основним когнітивним ресурсом людини» [91, с. 909–910].

Доцільно при цьому зауважити, що сучасні вчені аналізують два зустрічних процеси: як знання імплементується у соціальне, і як соціальне імплементується у знання. Дослідження входження соціального у процеси пізнання здійснювали такі науковці: В. Мотрошилова, Е. Режабек, Г. Старк, І. Ватін, Ю. Тіщенко [79].

Перехід знання у соціальні процеси у якості їх регулятора, організаційного і керівного принципу не може здійснюватися без участі людини чи минаючи

соціальну дію. Знання, скажімо, наукове, торує свій шлях до сфери практичного застосування і втілення завдячуючи тому, що наука – це своєрідна соціальна діяльність, оформлена у соціальний інститут і вбудована у структуру інших видів діяльності та інституцій. Заклади освіти різного рівня акредитації, науково-дослідницькі або проектні організації здійснюють освітню, наукову, проектну, конструкторську, інноваційну та ін. діяльність, пов'язану з однією чи кількома галузями знань. Рух знань у цій людській діяльності є процесом їх соціального буття і функціонування перевтіленим у суспільний розвиток. Наукові, навчально-наукові, науково-дослідні, науково-виробничі, інженерні, проектні та ін. інститути забезпечують соціальні практики застосування та впровадження знання до системи людських відносин, зв'язків та взаємодій. З ними корелюються відповідні матеріальні установи й засоби, заклади, соціальні групи і соціальні ролі або статуси людей, які реалізують певні види діяльності, функції та норми, суспільні процедури, проекти, цінності, ідеї, цілі тощо.

З цього погляду, наука, втім як і освіта, – є соціальним інститутом і «особливим видом розгалуженої пізнавальної діяльності, спрямованої не лише на продукування об'єктивних, системно організованих і обґрунтованих знань про світ» [57], але і на забезпечення суспільно-практичного функціонування знання та інших результатів цієї діяльності. У такий спосіб проаналізовані далі наука, освіта та інженерія також є формами, що забезпечують входження знання, і не лише наукового, до практики соціального розвитку. Навіть мистецтво як своєрідний спосіб опанування і вироблення дійсності, діяльність та інституція виконує функцію трансляції знання до емоційно-почуттєвої сфери та в поведінку людини через посередництво художнього образу.

Але провідне місце у забезпеченні сталого розвитку суспільства належить, на нашу думку, саме таким центрам упровадження знань, як наука, освіта й інженерія. Це пов'язано передусім із тим, що саме ці форми не лише слугують відтворенню, збереженню, фіксації та консолідації суспільства у певний період

історії на конкретному досягнутому рівні знання, але й забезпечують вихід за його межі, прорив у майбутнє.

Наголосимо також, що наявність соціального потенціалу знання – це ще не його розкриття, не здійснення у суспільному розвитку. Запас, резерв, ресурс знання ще необхідно зуміти актуалізувати, використати, тобто перетворити можливість на спроможність. Тобто процес імплементації знання у соціальний розвиток здійснюється через діяльність системи певних інституцій, серед яких провідними, на нашу думку, є наукові, освітні, інноваційно-інженерні. Актуалізація потенціалу не відбудеться без соціальної активності, організованої волі та свідомої дії соціальних суб'єктів. Суб'єктність виховується і формується у суспільстві, певною мірою через науково-освітню й інженерно-конструкторську діяльність та у відповідних конституційованих формах її організації. Саме від сформованості знання залежить той спосіб, у який люди організовують й застосовують свої соціальні сили, інституції, що своєю діяльністю регулюватимуть цей процес та спрямовуватимуть його у напрямі досягнення цілей сталого розвитку суспільства.

Знання та вміння, здатність, спроможність – не одне й те саме. «Знання звернене до об'єкту або дисципліни; вміння – на практичне застосування знання і поведінку. Знати означає володіти істинною ідеєю; вміти – мати можливість зробити. Тому, щоб знати, мало вміти, а щоб вміти – недостатньо знати» [32].

Знання як уміння означає не лише вміти практикувати (мову, ремесло чи обряд), але і користуватися та відтворювати щось. Саме у цьому аспекті знання є схемою діяльності та спілкування, як функція певної людської активності (функціоналом) [23]. Тому, «на відміну від завдань у когнітивних науках, філософський аналіз знання пов'язаний перш за все з розумінням його не як інформації про зовнішню і незалежну реальність, але, навпаки, як складової світу людини, що свідчить про його здатність вносити ідеальний порядок і доцільність у реальність, створюючи тим самим передумови її практичної трансформації» [23].

У цьому сенсі знання є джерелом соціальної активності людей у досягненні цілей при вирішенні тих чи інших питань і завдань соціального розвитку.

Отже, знання є внутрішньо притаманною соціальній системі силою, здатністю до дії, наявною можливістю розвитку. Соціальний потенціал знання існує як здатність людини та суспільства в цілому до самовідтворення і самоперетворення, до реалізації інноваційної моделі соціально-економічного розвитку. Його актуалізація може відбуватися між іншим у таких соціальних формах діяльності, як освіта, наука, інженерія, чим водночас забезпечується розвиток суб'єктності. За нашою гіпотезою, істотною умовою для цього є набуття знанням категорійної форми. Вважаємо, що саме у формі категорій знання «входить» у соціальні процеси спілкування, комунікації, взаємодії та суспільного розвитку.

У соціально-філософському аспекті оформлений категоріально соціальний потенціал знання є здатністю людини, соціальних груп та суспільства в цілому до суспільно-перетворювальної діяльності, яка стає спроможністю за допомогою певних інституційних форм, що організують і забезпечують імплементацію знання у суспільний розвиток й відповідно до його цілей. На нашу думку, актуалізація цього потенціалу та його розкриття у сталому розвитку суспільства можуть відбуватися у таких формах, як освіта, наука й інженерія. Умовою для цього є кристалізація соціальних зв'язків та форм спілкування у категоріальному апараті, який функціонує у системі суспільних відносин, інституцій, сфер життєдіяльності людей.

Соціальний потенціал знання – це соціально-філософське поняття, що виражає квінтесенцію способів і засобів діяльності та спілкування, соціальних форм і функцій, які напрацьовані соціально-історично, зберігаються і передаються у соціокультурному наступництві за допомогою категорійного апарату, форм свідомості та мислення, що імплементуються у суспільний розвиток за допомогою соціальних інститутів, які перетворюють його у суб'єктну форму людських

здатностей і спромог.

Потенціал обумовлює можливість розвитку, а здатність перетворити цю можливість на дійсність – це людська здатність, суб'єктна кондиція, наявність як умов і матеріальних засобів, сприятливих для перетворення потенціалу знання на суспільний розвиток, так і здатних це здійснити людей.

Висновки до першого розділу

Суспільний прогрес як ніколи раніше потребує сьогодні раціонального, науково обґрунтованого ухвалення рішень, культури рефлексії і критичної дискусії з питань історичних перспектив соціуму. Дослідження знання та пізнання стає умовою для подальшого суспільного розвитку. Виникають такі нові дисципліни, у яких пізнання тлумачиться через призму соціальних та культурних структур, а саме еволюційна епістемологія, соціальна епістемологія, епістемологія культури, епістемологічні аспекти створення інтелектуальних комп'ютерних систем тощо.

На основі компаративного аналізу традиційних і новаторських підходів та концепцій встановлено, що у сучасному дослідницькому просторі проблематика знання та пізнання опинилася на перетині класичних і неklasичних настанов та міждисциплінарних дослідницьких підходів. Це зумовлено тим, що сучасні цивілізаційні трансформації долають такий рубіж всесвітньо-історичного процесу, коли кардинально змінюється соціальна динаміка, й тому визначаються стратегія й напрямок цивілізаційного розвитку на тривалу перспективу. За умови несформованості ґрунтовної концепції, яка б окреслювала тактичні й стратегічні вектори сталого розвитку суспільства, в сучасних суперечливих швидкоплинних історичних умовах значно збільшуються загрози, пов'язані зі стихійністю й неконтрольованістю соціальних змін, метаморфоз і перетворень, які мають тенденцію дедалі ставати все більш спонтанними і кризовими, катастрофічними та вибуховими тощо. Для з'ясування довготривалих тенденцій глобалізаційного

процесу суспільного розвитку, активізації рушійних сил і генераторів стабільного соціального зростання та керованого прогресу людства, центром соціально-філософських досліджень з необхідністю стають знання і наука.

У соціально-філософському ракурсі соціальний потенціал знання, оформлений категоріально, є здатністю людини, соціальних груп та суспільства в цілому до суспільно-перетворювальної діяльності, яка стає здатністю за допомогою певних інституційних форм, що організують і забезпечують імплементацію знання у суспільний розвиток й відповідно до його цілей. На нашу думку, актуалізація цього потенціалу, його розкриття у сталому розвитку суспільства може відбуватися у таких формах, як освіта, наука й інженерія. Умовою для цього є кристалізація соціальних зв'язків та форм спілкування у категоріальному апараті, який функціонує у системі суспільних відносин, інституцій та сфер життєдіяльності.

Соціальний потенціал знання – це соціально-філософське поняття, що виражає квінтесенцію, концентрат способів і засобів діяльності та спілкування, соціальних форм і функцій, які вироблені соціально-історично, зберігаються і передаються у соціокультурному наступництві за допомогою категорійного апарату, форм свідомості та мислення, які імплементуються у суспільний розвиток за допомогою соціальних інститутів, що переводять його у суб'єктну форму людських здатностей і спромог.

Соціальний потенціал знання актуалізується через його функціонування в усіх сферах життєдіяльності соціуму та розкривається у процесі його соціокультурної об'єктивації та імплементації через інституційні організаційні форми. Але для того, щоб соціальний потенціал знання зміг актуалізуватися, знання має набути категоріальної форми. Знання у формі категорій створює необхідною передумовою і умовою для самовідтворення і забезпечення саморозвитку суспільства на основі реалізації можливостей, здібностей та застосування наявних у знанні ресурсів.

Підкреслимо, що при всіх розбіжностях авторів, знання та наука визнаються керівною силою для усіх сфер людської діяльності. Застосування наукового знання як продуктивної сили дозволяє підвищувати продуктивність праці та нарощувати прибутки, а інформація як специфічна форма виразу знання відіграє при цьому вирішальну роль не лише в економічних, але і в соціально-політичних, комунікаційних процесах. Чисельні соціально-філософські концепції сьогодення ґрунтуються на висновку, що сучасна наука та її результати є дієвим засобом, завдяки якому інтенсивно відбувається глобальна перебудова людської цивілізації; на визнанні того, що вплив наукового знання на соціальну реальність та буття суспільства є чималим і зростає щодня, до того ж дедалі стає безпосереднішим.

На часі соціальна потреба у тому, щоб розвиток науки і продукування наукового знання у зв'язку з освітою, технікою і технологіями отримав випереджальний характер і спрямування у майбутнє, задавав стратегію і відкривав перспективу, виконував роль проєкції суспільно-історичного поступу. Прогрес у розвитку людини і суспільства, становище культури у суспільстві, темпи економічного, політичного і соціального зростання залежать у наш час від динаміки цього інноваційного розвитку. Інноваційна функція – забезпечення соціальних і культурних змін, впровадження, створення інноваційної економіки – дедалі залежить від поєднання освіти, науки, інженерії, інтеграції знання з технікою і технологіями. Єдність науки, освіти й інженерії, засвоєння наукових знань з підготовкою до їх подальшого застосування на практиці постають як стратегічний ресурс суспільного розвитку, тому мають бути безперечним державним пріоритетом.

Список використаних джерел до першого розділу

1. Артюхіна М. В. Соціальний потенціал вищого навчального закладу: сутність та оцінка. *Економіка і регіон*. 2011. №3 (30). С. 158–167.
2. Бахтин М. В. Дискурс исторической эпистемологии и субъективность: социально-антропологические аспекты. *Известия РГПУ им. А.И. Герцена*. 2012. №153-1. С. 24–33.
3. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. / Перевод на русский язык Е. Руткевич. Художник Е. Михельсон. М.: Медиум, 1995. 323 с.
4. Бокарева В. Б. Социальный потенциал российского малого бизнеса в условиях глобализации. *Вестник НГУ Серия: Социально-экономические науки*. 2011. Т. 11. № 3. С. 196–204.
5. Волков А. В. О специфике антропологического подхода к научному познанию. *Вестник МГТУ*. том 17. 2014. № 4. С. 665–668.
6. Волков А. В. О человеческом измерении научного познания. *Эпистемология и философия науки*. 2009. Т. XX. № 2. С. 157–170.
7. Волков А. В. Человеческое измерение научного познания: монография. Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2012. 272 с.
8. Воронкова Н. В. Социальный потенциал организации: социологический анализ: автореферат дис. ... кандидата социологических наук: 22.00.08. Москва, 2007. 24 с. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01003071935>
9. Головатюк В. М. Соціальний потенціал інноваційного економічного розвитку в контексті науково-технологічної та інноваційної політики. *Наука та наукознавство*. 2016. №1. – С. 3–15
10. Докторович А.Б. Системное исследование социального потенциала. Часть 2. Анализ взаимодействий и отношений. *Социум и власть*. 2008. № 4 (20). С. 11–19.

11. Дробницкий О. Г. Природа и границы сферы общественного бытия человека. Проблема человека в современной философии. М.: Наука, 1969. С. 189–230.
12. Дубіщев В. П. Методологічні засади дослідження соціального потенціалу регіон. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2011. Вип. 1. С. 56–62.
13. Дубровский Д. И. Социальная эпистемология: некоторые вопросы и критические соображения. *Эпистемология и философия науки*. 2008. № 4. С. 69–87.
14. Дубровський Д. И. Проблема «сознание и мозг»: информационный подход. *Знание. Понимание. Умение*. 2013 №4. С. 92–98.
15. Економічний словник / Й. С. Завадський, Т. В. Осовська, О. О. Юшкевич. К.: Кондор, 2006. 356 с.
16. Жуковська В. М. Соціальний потенціал розвитку підприємств торгівлі. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечнікова*. 2015. Т. 20. Вип. 6. С. 88–93.
17. Знание. Философский словарь: 6-е издание, перераб. и доп. под ред. И. Т. Фролова. М.: Политиздат, 1991. 560 с.
18. Ильенков Э.В. Идеальное. Философская энциклопедия. Т. 2. М. 1962. С. 219–221.
19. Ильиных С. А., Павлова Е. В. Социальный потенциал российской научной организации: понятие, специфика, факторы. *Теория и практика общественного развития*. 2015. № 23. С. 36–39.
20. Каменська Т. Г. Соціальне знання як категорія соціологічної науки: епістеміологічний вимір [Текст]: Автореферат... д. соціол. наук, спец.: 22.00.01 - теорія та історія соціології. Запоріжжя: Класичний приватний ун-т, 2010. 38 с.
21. Каргаполова Е. В. Категория «потенциал региона»: специфика проблемного поля. URL: http://xn--80aai1dk.xn--p1ai/files/documents/44-redaktor/nauka/izdaniya/nauch_potentsial/4/kargapolova.pdf

22. Касавин И. Т. Социальная эпистемология: понятие и проблемы. *Эпистемология и философия науки*. 2006. № 1. С. 5–15.
23. Касавин И.Т. Знание. Новая философская энциклопедия: В четырех томах. / Ин-т философии РАН. Научно-ред. совет: В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин. М.: Мысль, 2010. Т. II, Е – М.
24. Касавин И. Т. Социальная онтология и социальная эпистемология. *Эпистемология и философия науки*. 2014. № 2. С. 74–84.
25. Касавин И. Т. Социальная философия науки: идея и проект. *Эпистемология и философия науки*. 2014. Т. XLII. С. 5–19.
26. Касавин И.Т. Социальная эпистемология как эпистемологическая проблем. *Эпистемология и философия науки*, Т. XIV, № 4. С. 30–34.
27. Касавин И.Т. Социальная эпистемология: Фундаментальные и прикладные проблемы. М.: Альфа-М, 2013. 560 с.
28. Князева Е.Н. Эволюционная эпистемология: современный взгляд. Эпистемология: перспективы развития / отв.ред. В.А. Лекторский; отв.секр. Е.О. Труфанова. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2012. С. 62–90.
29. Козырева О. А. Сухарева В. А. Статус социальной эпистемологии: классическая, неклассическая, постнеклассическая (обзор отечественной и зарубежной литературы). *Эпистемы: сборник научных статей*. Екатеринбург: Макс-Инфо, 2015. Вып. 10: Неклассическая наука. С. 174–184.
30. Коленда Н. В. Соціальний потенціал: рівні, типи, складові. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2014. № 2. С. 952–958.
31. Колин К. К. Социальный потенциал информационных технологий в современной России. *Системы и средства информатики*. 2016. Т. 26. № 4. С. 136–148.
32. Конт-Спонвиль Андре. Знание. Философский словарь / Пер. с фр. Е. В. Головиной. М. 2012. С. 200–201.

33. Кримський С. Знання. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наук. редактори). К.: Абрис, 2002. 742 с.

34. Кэмпбелл Дональд Т. Эволюционная эпистемология. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики / Составление Д. Г. Лахути, В. Н. Садовского и В. К. Финна; перевод с английского Д. Г. Лахути; вступительная статья и общая редакция В. Н. Садовского; послесловие В. К. Финна. М.: Эдиториал УРСС, 2000. 464 с.

35. Ларин Ю. В., Яркова Е. Н., Павлов А. В. Эпистемология культуры как направление исследований. *Вестник Тюменского государственного университета. Социально-экономические и правовые исследования*. 2013. № 10. С. 91–99.

36. Лебедев А. В. Акт и потенция. Философский энциклопедический словарь. М.: СЭ, 1989. 815 с.

37. Левченко Г.Н. Теоретические аспекты исследования социального потенциала коллектива. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2008. № 2. С. 22–26.

38. Лекторский В. А. О классической и неклассической эпистемологии. На пути к неклассической эпистемологии / Отв. ред. В. А. Лекторский. М.: ИФ РАН, 2009. С. 7–24.

39. Лекторский В. А. Человек и культура. Избранные статьи. СПб.: СПбГУП, 2018. 640 с.

40. Лекторский В.А. Эпистемология классическая и неклассическая. Изд. 2-е, стереотипное. М.: Эдиториал УРСС, 2006. 256 с.

41. Луценко Я. В., Кримова М. О. Соціальний потенціал регіонів України: оцінка та можливості розвитку. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2013. Том 2, № 5. С.179–184.

42. Майданский А. Д., Полухин О. Н., Федосеев А. В. Деятельностный подход и принцип рефлексивности в науке. *Научные ведомости Белгородского государственного университета: Философия. Социология.* 2015. № 14 (211). Выпуск 33. С. 28–33.

43. Малишена Ю. О. Концептуально-теоретичні засади соціальної епістемології – Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук – 09.00.02 – діалектика і методологія пізнання – Київський національний університет імені Тараса Шевченка – К.: 2018. 18 с.

44. Мамчур Е. А. Еще раз о предмете социальной эпистемологии. *Эпистемология и философия науки.* 2010. № 2. С. 44–53.

45. Мамчур Е. А. Объективность науки и релятивизм: К дискуссиям в современной эпистемологии. М.: ИФ РАН, 2004. 229 с.

46. Маркова Л. А. Рец. на кн.: On Twenty-Five Years of Social Epistemology. A Way Forward. *Вопросы философии.* 2014. № 12 URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1068&Itemid=52.

47. Маркова Л. А. Конструирование научного знания как социальный процесс. *Философия науки.* Вып. 3: Проблемы анализа знания. М.: ИФ РАН, 1997. С.110 – 127.

48. Маркова Л. А. Социальная эпистемология, её истоки и настоящее. *Эпистемология и философия науки.* 2014. № 2. С. 59–73.

49. Мартишина Н. И. Рец. на кн.: И. Т. Касавин. Социальная эпистемология: фундаментальные и прикладные проблемы. *Вопросы философии.* 2014. № 10. С. 177–181.

50. Маслова И. Социальный потенциал развития экономики. *Вестник Института экономики РАН.* 2008. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-potentsial-razvitiya-ekonomiki>

51. Мегилл А. Историческая эпистемология: Научная монография (перевод Кукарцевой М., Катаева В., Тимонина В.). М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. 480 с.
52. Мегрелидзе К. Р. Основные проблемы социологии мышления / Под ред. и с предисл. А. Т. Бочоришвили. Изд. 3-е. М.: Издательство ЛКИ, 2007. 488 с.
53. Микешина Л. А. Эпистемология ценностей. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 439 с.
54. Моркина Ю. С. «Знание в социальном мире». Энциклопедия эпистемологии и философии науки. М.: «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2009. С. 247–248.
55. Моркина Ю. С. «Знание и социальное представление». Энциклопедия эпистемологии и философии науки. М.: «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2009. С. 250.
56. Моркина Ю. С. Моделирование в исследовании дискурса о научном знании (социальная эпистемология как неклассическая). *Философский журнал*. 2011. №1. С. 86–102
57. Наука. Словник URL: <https://www.naiaiu.kiev.ua/books/filosofia-30012017/info/slovnyk.html>.
58. Наумова М. Ю. Соціальне знання в структурі комунікації: Автореф. дис. канд. соціол. наук. НАН України. Ін-т соціол. К. 1999. 20 с.
59. Нестерова М. О. Сучасні когнітивні дослідження: філософськометодологічні контексти концептуалізації: дис. ... доктора філос. наук: 09.00.09. К. 2015. 399 с.
60. Никитина Е. А. Современная эпистемология: основные направления развития. *Научный вестник МГТУ ГА. Серия История, философия, социология*. 2008. № 129. С. 141–144.

61. Новікова О. Ф., Логачова Л. М. Соціальний потенціал розвитку промисловості України: методологічні аспекти, чинники активізації. *Економіка промисловості*. 2017. № 3 (79). С. 114–129.
62. Отрешко Н. Б. Трансформація епістемологічних засад сучасної соціології: автореф. дис ... д-ра соціол. наук. – Київ: б. в., 2011. 31 с.
63. Парфёнов А. И. Феноменологическая парадигма социального порядка. *Известия Саратовского университета. Философия. Психология. Педагогика*. №4. Т. 11. 2011. С. 31–35.
64. Петрушина Т. О. Социальный потенциал инновационного развития экономики: украинские реалии *Социологический альманах*. 2014. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyu-potentsial-innovatsionnogo-razvitiya-ekonomiki-ukrainskie-realii>
65. Пиаже Ж. Генетическая эпистемология. СПб.: Питер, 2004. 160 с.
66. Подлевских Л. Г. Историческая эпистемология в состоянии «пост-». *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета: Философия и социология; Культурология*. 2010. №3. С. 14–16.
67. Полякова Е. І. Управління посиленням економічної безпеки підприємства за функціональною складовою – соціальний потенціал. *Наукові праці ДонНТУ. Серія: економіка*. Випуск 11-3. С.192–197.
68. Порус В. Н. Рациональность. Наука. Культура. М.: 2002. 352 с.
69. Причепій Є. Соціологія знання. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори). Київ: Абрис, 2002. 742 с. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf.
70. Пружинин Б. И. Идеи культурно-исторической эпистемологии в русской философии. *Философские науки*. 2015. № 2. С. 119–126.

71. Пружинин Б.И. Ratio serviens? Контурь культурно-исторической эпистемологии. М.: РОССПЭН, 2009. 423 с.
72. Пружинин Б. И. Знание как ценность: этюд по культурно-исторической эпистемологии. *Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке*. 2014. № 1. С.135–141.
73. Пружинин Б. И. К определению понятия «научное знание» в культурно-исторической эпистемологии. Знание как предмет эпистемологии. М.: ИФ РАН, 2011. С. 73– 94.
74. Пружинин Б. И. Наука и эпистемология в «цивилизации знания». Эпистемология: перспективы развития. М.: Канон+, 2012. С. 189–198.
75. Рорти Р. Философия и зеркало природы. Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1997. 320 с.
76. Рузавин Г. И. Перспективы эволюционного подхода в эпистемологии науки. *Эпистемология и философия науки*. 2010. Т. XXIII. № 1. С.17–33.
77. Садовский В. Н. Эволюционная эпистемология Карла Поппера. Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики / Составление Д. Г. Лахути, В. Н. Садовского и В. К. Финна; перевод с английского Д. Г. Лахути; вступительная статья и общая редакция В. Н. Садовского; послесловие В. К. Финна. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. 464 с.
78. Словник української мови: в 11 томах (1970-1980). Том 7. 1976. С. 402. URL: <http://sum.in.ua/s/potencial>
79. Социальная природа познания: теоретические предпосылки и проблемы / под. ред. В.Н. Мотрошиловой. М.: Издательство «Наука». 1979. 280 с.
80. Социальный потенциал региона как фактор развития северных территорий: монография / Под ред. академика РАН, проф. А. А. Дрегалю, академика РАН, проф. В. И. Ульяновского. – Архангельск: Изд-во СГМУ, 2008. 400 с.

81. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / за ред. Е. М. Лібанової, М. А. Хвесика. К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. 776 с.
82. Соціологія: словник термінів і понять: А–Я / Є. А. Біленький, М. А. Козловець, І. В. Саух [et al.]; За ред. Є. А. Біленького, М. А. Козловця. К.: Кондор, 2006. 372 с.
83. Тоффлер Э. Революционное богатство. М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. 569 с.
84. Тютюнник Н. С. Соціальний потенціал підприємства: сутність та склад. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/29022/1/144_243_244.pdf
85. Файзулин Т.Ф. Определение сущности и содержания социального потенциала региона. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2015. № 6 (56): в 2-х ч. Ч. I. С. 191–194.
86. Философский энциклопедический словарь. М.: ИНФРА-М, 1998. 576 с.
87. Фуллер Стив. Социальная эпистемология университета: как сохранить целостность знания в так называемом обществе. *Эпистемология и философия науки*. 2008. № 1. С. 158–186.
88. Шагиева Л. А. Сущность и структура социального потенциала общества. *Вестник Башкирского университета*. 2015. № 4. С. 1319–1394.
89. Швырев В. С. Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность. М.: Прогресс-Традиция, 2003. 176 с.
90. Штырбул С. А. Социальный капитал и социальный потенциал: субъекты и функции: автореф. дисс. ... канд. экон. наук. М.: МГУ, 2010. 27 с.
91. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Под ред. И. Т. Касавина. М.: Издательство «Канон+», РООИ «Реабилитация». 2009. 1248 с. URL: <http://philosophy.niv.ru/doc/encyclopedia/epistemology/articles/880/socialnaya-epistemologiya.htm>

92. Эпистемология культуры: введение в обобщенную теорию познания [Текст] / С. Б. Крымский, Б. А. Парахонский, В. М. Мейзерский; АН Украины, Ин-т философии. К.: Наукова думка, 1993. 216 с.
93. Юдин Б. Г. Наука в обществе знаний. *Вопросы философии*. 2010. № 8. С.45–57.
94. Яковенко Ю. І. Ідентифікація громадської думки в контексті соціальної епістемології. *Психологія і суспільство*. 2013. №1 (51). С. 48–56.
95. Яковлев В.Ю. Проблема культурно-мировоззренческой детерминации знания в философии науки. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2008. №84. С.29–36.
96. Abramovitz M. Two Centuries of American Macroeconomic Growth. From Exploitation of Resource Abundance to KnowledgeDriven Development. URL: <http://www.merit.unu.edu/publications/rmpdf/1994/rm1994-027.pdf>
97. Alvin I. Goldman, Social Epistemology: Theory and Applications, Royal Institute of Philosophy Supplement 64: 1-18. URL: <http://fasphilosophy.rutgers.edu/goldman/social%20epistemology%20theory%20and%20applications.pdf>
98. Bloor D. Science and Social Imagery. Chicago, Illinois, University of Chicago Press, 1991. 203 с.
99. Fuller, Steve, Social Epistemology, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis First Midland Book Edition, 1991. URL: <https://www.collier.sts.vt.edu/5424/pdfs/social-epistemology.pdf>.
100. Goldman A. Social Epistemology // Stanford Encyclopedia of Philosophy. First published Mon Feb 26, 2001; substantive revision Tue Apr 28, 2015. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/epistemology-social/>.
101. Goldman Alvin I. Knowledge in a Social World. Oxford, N.Y., 2003. 407 с.

102. Henrieta Anișoara Șerban Elements of social epistemology at Thomas Kuhn and Steve Fuller NOEMA XIV, 2015. URL: http://noema.crifst.ro/ARHIVA/2015_2_07.pdf

103. Martin Kusch Social epistemology. URL: <https://www.hps.cam.ac.uk/students/research-guide/social-epistemology>

104. Peter L. Berger and Thomas Luckmann The Social Construction of Reality A Treatise in the Sociology of Knowledge. – Penguin Books. – 250 p. URL: <http://perflensburg.se/Berger%20social-construction-of-reality.pdf>.

105. Potentia. Большой латинско-русский словарь (по материалам словаря И. Х. Дворецкого). URL: <http://linguaeterna.com/vocabula/list.php?letter=P>

РОЗДІЛ 2. ФІЛОСОФСЬКА ЕКСПЛІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЗНАННЯ У ПОНЯТТЄВО-КАТЕГОРІАЛЬНИХ ФОРМОУТВОРЕННЯХ

2.1. Сучасне переосмислення кантівського осягнення знання і його виникнення у самодіяльності суб'єкта

Як наголошувалося у п. 1.1, в сучасному дослідницькому просторі проблематика знання та пізнання опинилася на перетині класичних і некласичних епістемологічних настанов та міждисциплінарних дослідницьких підходів. З'ясування довготривалих тенденцій глобалізаційного процесу розвитку суспільства, пошук рушійних сил і генераторів постійного, стабільного соціального зростання і керованого прогресу людства поставило у центр соціально-філософських досліджень знання і науку. Несформованість ґрунтовної концепції, яка б окреслювала тактичні й стратегічні вектори соціального розвитку, в сучасних суперечливих швидкоплинних історичних умовах загрожує тим, що соціальні зміни, метаморфози і трансформації відбуваються стихійно і дедалі стають все більш спонтанними, кризовими, катастрофічними, вибуховими тощо. Така безтурботність є вкрай небезпечною, бо «...ми з невідомою раніше швидкістю, до того ж з постійним прискоренням мчимо в майбутнє, яке не лише не встигаємо, але, по суті, і не можемо ні осмислити, ні передбачити, ні навіть більше того – не встигаємо усвідомити теперішнє й надати несуперечливу інтерпретацію минулого. Очевидно, що давно назріла трансформація і зовнішніх атрибутів, і фундаментальних основ суспільного життя тепер стала відчутним фактом ... » [61, с. 10].

За цих умов пошуки джерел та ресурсів історичного поступу призвели до знання, у якому сучасні дослідники знаходять, і у своїх дослідженнях розкривають його як основу соціального розвитку в ХХІ ст. [40]. Отже, соціально-філософське дослідження знання є умовою осмислення сучасного суспільства для забезпечення

його сталого розвитку як керованого, збалансованого й гуманістичного. Окрім цього, потребують осмислення соціальні механізми імплементації знання до інституалізованих структур.

Існують наукові праці, в яких висвітлені окремі аспекти проблеми знання; численні також дослідження, в яких аналізується знання в окремих науках та їх історії; проте майже немає праць, де була б репрезентована загальна теорія знання не лише у його соціальній зумовленості, але й в активному, соціально-перетворювальному значенні. Актуалізуються соціально-філософські дослідження знання, які розкривають історію та логіку виникнення і розвитку знання не лише у процесі побудови наукової теорії, але й у розгортанні нових видів соціальної діяльності людини. Саме такі дослідження становлять основу для розв'язання проблем, що стосуються творчої активності суб'єкта й саморозвитку суспільства. Наприклад, категоріальний синтез і теоретичне узагальнення знання найважливіші способи отримання і застосування в теорії та суспільній практиці у поєднанні з творчим категорійним мисленням окремого суб'єкта є необхідною умовою актуалізації соціального потенціалу знання, його імплементації у розвиток суспільства. Але вважаємо доцільним зазначити, що ці проблеми висвітлено у небагатьох наукових розвідках.

Створення загальної теорії знання передбачає соціально-філософську розробку її принципів, які забезпечують єдність статичного та динамічного аспектів знання, єдність процесу і результатів пізнання, руху та спокою у продукуванні нового знання та при його застосуванні. Саме таке теоретичне підґрунтя становить основу для передбачення і прогнозування, визначення стратегічних тенденцій та спрямованості у розвитку знання як чинника суспільного прогресу. Отже, ця дослідницька проблема є перспективною і для своєчасної своєї розробки потребує інтеграції комплексних зусиль міждисциплінарної наукової спільноти.

Існує велика історично-філософська традиція у розв'язанні цієї проблеми,

що дає ідейно-теоретичні основи для її сучасного критичного переосмислення та пошуку відповідей на питання, що висуває наш час. До неї необхідно звернутися при з'ясуванні генези знання у єдності різних форм його існування та спрямованості: від явища до сутності, від ненаукового до наукового, а також для розкриття взаємозалежності розвитку знання та розвитку суспільства. Аналіз наукового знання саме в історико-філософському аспекті дає змогу виявити соціальну зумовленість теоретичної форми знання та виокремити ланки опосередкованості його зв'язку з емпіричним пізнанням у процесі набування знанням науковості.

Доцільно зауважити, що наукове знання у філософії науки також більшою мірою потрактовується з аналітичного, формально-логічного погляду. Аспекти його зародження, становлення, руху, розвитку здебільшого лишаються поза її увагою. Проте саме такий погляд на теорію наукового знання має сьогодні практичне значення, оскільки пов'язує досягнення сучасної науки не лише з розвитком пізнання та інноваціями в техніці, але і з інтеграцією науки та практики як на виробництві, так і у соціальних процесах. Крім того, філософія науки значно обтяжена емпіризмом і виявляє слабкість у вивченні теорії, зберігає позитивістські стереотипи щодо тлумачення зв'язку фактів з теоретичними положеннями в науці та філософськими принципами. Проблема теоретичного знання лишається не вирішеною у межах цього напрямку дослідження. Поміж тим, якщо потрактовувати теорію як систему знань, то її вивчення зобов'язує виявити основоположний принцип, що забезпечує єдність витоків та доведення правомірності, достовірності положень певної теорії. А це шукане положення є водночас принципом виникнення та розвитку знання, що набуло тої загальності, цілісності й системності, а разом з тим – науковості, які надають йому якість бути теорією. Будь-яка теорія систематизує те, що вже було зроблено у вивченні її предмета, а також сприяє отриманню нових фактів і знань. До того ж при побудові певної наукової теорії того чи іншого предмета доводиться оперувати поняттями,

пов'язувати і погоджувати їх для створення теорії на основі певного принципу. Відповідно до цього кожне поняття увиразнюється і набуває певного теоретичного змісту. Це поширюється і на теорію знання філософського рівня загальності, яка допомагає усвідомити логіку розвитку наукового знання, що призводить до створення теорії у всіх галузях наукового пізнання. Філософія є тут основним принципом цілеспрямованої побудови знання.

Філософське пізнання поняттєво-категорійних формоутворень, категорійної форми мислення, категорійного синтезу знання як найважливішого способу узагальнення, складової елемента пізнання та створення наукової теорії, – є водночас дослідженням творчої активності суб'єкта в його практичному суспільно-історичному становленні. У цьому плані творчість взагалі, й соціальна зокрема, є поєднанням мислення з дійсністю у процесі втілення наукової ідеї, нерозривною єдністю її теоретичного і практичного аспектів.

Одним зі здобутків усього історичного розвитку філософії став принцип єдності мислення і буття. Його витоки беруть свій початок з твердження античних мислителів про те, що логос міститься у речах і водночас є основою для людської здатності до пізнання та вдосконалення розуму. Проте, у філософії І. Канта і Г. Гегеля принцип єдності мислення і буття набув теоретичного вираження і був сформульований у тій загальності, що робить його саме філософським. Вирішальне значення при цьому мала кантівська критика онтологічної спрямованості філософії на потрактовування буття безвідносно до мислення, що поклало край попередній натурфілософії. Гносеологічне дослідження спроможності розсудку і розуму привело І. Канта до апріоризму, але водночас і до узагальнюючої ролі суб'єкта у процесі здобування знання.

Як було висвітлено у першому розділі, дослідження соціального потенціалу знання у соціально-філософському аспекті уможлиблюється завдяки з'ясуванню його генези, тобто процесу його виникнення, історії подальшого розвитку й творення. В єдності з історичним дослідженням має здійснюватися і логічне, що

розкриває хід усвідомлення і вивчення цього процесу: філософські погляди на походження знання, його генезу. Вияв знання як гносеологічного феномену, усвідомлення його як предмета філософського дослідження стало можливим тоді, коли люди зрозуміли, що наявна у речах єдність може бути осмисленою і стати моментом свідомості.

Про те, що означає знати і що таке знання, філософи замислювалися з давніх часів. В історії філософської думки поступово упродовж століть та у ході полеміки протилежних поглядів формувалася відповідь на питання: яким шляхом виникає знання? Провідною у ході вирішення цього питання стала проблема: чи виникає знання на основі досвіду, чи незалежно від нього, маючи своє джерело у розумі? Кульмінацією розв'язання цієї проблеми стала німецька класична філософія від І. Канта до Г. Гегеля та К. Маркса.

Усвідомлення єдності почуттів та мислення в утворенні знання є характерною рисою як індійської філософії періоду «Махабхарати» (VII ст. до н. е. – II ст. н. е.), так і буддійського вчення про пізнання VII – VI ст. до н. е., що ґрунтувалося на постулаті: немає знання у того, хто не розмірковує; та китайської філософії IV – III ст. до н. е., згідно з якою знання не є звичайним наслідком контакту людини з речами зовнішнього світу, а для свого виникнення потребує здатності особистості сполучати уявлення і поєднувати досвід, отриманий за допомогою органів чуття, у внутрішніх роздумах. У філософії античності тема знання осмислювалася як проблема єдності світу. Причому цю єдність вбачали не лише у різного роду речовинах, але й у русі, тому саме усвідомлення цієї єдності у речах античні мислителі вважали знанням. Так, за Парменідом, думка і те, що мислиться у ній, є одним і тим самим – істинним буттям, що є чимось єдиним. «Бути мислимим і бути, одне й те саме» [58, с. 287], мислення існує не поза буттям, а в ньому самому. Таким чином, істинне буття пізнається, постає у розумі, в мисленні, тобто теоретично [34, с. 42]. «Парменід та його прибічники вважали, що «окрім буття речей, які сприймаються чуттєво, ніякої іншої реальності немає,

але водночас вперше зрозуміли, що без такого роду [=незмінних] речей ніяке пізнання або мислення не можливі» [58, с. 279]. Єдине існує та виражається поняттям, що тотожне буттю єдиного. Від відкриття елейцями того, що єдність буття може бути даною у свідомості, що саме це є знанням, бере свій початок формулювання філософського принципу тотожності мислення і буття. Не випадково з тлумачення знання, тотожного буттю, починається також і «Наука логіки» Г. Гегеля.

У платонівському вченні про знання як пригадування наголошується на активній ролі розуму у пізнавальній діяльності суб'єкта в ході утворення знання шляхом узагальнення різноманітних чуттєвих відчуттів. «І нехай все в природі одне з одним споріднено, а душа все пізнала, ніщо не заважає тому, хто згадав щось одне, – люди називають це пізнанням, – самому знайти і все інше, якщо тільки він буде мужнім і невтомним в пошуках: адже шукати та пізнавати – це якраз і означає пригадувати» [45, с. 589]. Платоном виражена цілком філософська думка про єдиний універсальний зв'язок усіх знань, який є водночас всезагальним зв'язком всіх речей [32, с. 88]. Думку, що загальне, тобто те, що миститься у всьому, неможливо сприймати чуттєво, поділяв також Аристотель. Він виходив з того, що за допомогою чуттєвого сприйняття не можна знати, бо чуттєво сприймається окреме, щось визначене у конкретному місці у певний час, а знання, тим більше наукове, є пізнане загальне, тобто пізнана причина. Отримати таке знання можливо, оскільки ми навчаємося чомусь, «йдучи» від чуттєвого сприймання до індукції у пізнанні окремих речей і за допомогою доведення їх підпорядкованості загальному, про що є знання. Аристотелева думка про синтез в утворенні знання набула свого подальшого розвитку у вченнях німецької класичної філософії про трансцендентальний синтез – підведення чуттєвого сприймання під категорії, наслідком чого є знання. На нашу думку, важливими є також міркування Аристотеля про походження знання загального «якщо хтось володіє абстрактним знанням, а досвіду не має, та пізнає загальне, але одиничного,

що міститься в ньому, не знає, то він часто помиляється» [2, с. 66]. Якщо ми набуваємо здатності, яких не мали раніше, тобто навчаємося та пізнаємо, то тим самим ми отримуємо попереднє знання, яке надалі можемо опрацювати і усвідомлювати. Суттєве значення у цьому процесі Аристотель відводив категоріям, які потрактовував як роди висловлювань про суще, яким відповідають об'єктивні роди буття. Вони забезпечують зв'язок знання з предметом знання, тотожність предмета думки і розуму. А роль суб'єкта завдяки ним у здобутті знання є активною, творчою.

З наведеного екскурсу в історію гносеологічних поглядів давніх часів випливає, що від початку виникнення філософії знання ніколи не ототожнювалося із відчуттями та чуттєвим сприйманням, а своєрідність знання завжди вбачалася у тому, що воно утворюється в активній пізнавальній діяльності суб'єкта на шляху узагальнення та осягнення його розумом єдності світу.

Два найважливіших напрями дослідження знання Нового часу – емпіризм і раціоналізм – висвітлили крайнощі однобічного підходу до розв'язання проблеми його генези. Якщо перевагу надати почуттям і досвіду, то розуму залишається лише систематизація та упорядкування отриманих ними даних. Емпіризм не здатний осягнути процес виникнення знання в результаті синтезу об'єктивного та суб'єктивного аспектів, тобто як творчий процес. Попри цей недолік емпіризм зробив правомірний висновок, що знання отримується у процесі видобування загального з одиничного предмета в ході опрацювання даних почуттів та досвіду.

Кантівське розв'язання цієї проблеми (з урахуванням ідей попередників) полягало у тому, що знання зумовлене апріорними формами чуттєвого споглядання та розсудка. «Відповідно до кантівської філософії, речі, про які ми знаємо, суть лише явища для нас, але у собі вони лишаються для нас недоступними і потойбічними» [11, с. 162]. Якщо джерелом знання не може бути ані досвід, як його розуміли емпірики, ані розум, як його трактували раціоналісти, тоді знання виникає у досвіді завдяки апріорним формам чуттєвого споглядання і

розсудка. «...Ніяке знання не передує у *часі* досвіду, воно завжди починається з досвіду» [24, с. 105]. «Будь-який досвід містить у собі, крім чуттєвого споглядання, за допомогою якого щось дається, ще й *поняття* про предмет» [24, с. 187]. «Річ у собі», що викликає відчуття, які опановуються за допомогою форм чуттєвого споглядання та розсуду, – все це разом узятє і становить досвід.

Кантівські доведення можливості достовірного знання про явища були водночас доказами щодо неможливості достовірного знання про «речі в собі», що обґрунтували новий різновид емпіризму, своєрідність якого пов'язана з тим, що І. Кант не зводив значення розсудку лише до аналізу результатів сприймання, а звернув особливу увагу на значення їх синтезу за допомогою категорій, у яких раціоналісти вбачали автономне джерело знання.

Від І. Канта у німецькій класичній філософії прокладалося виразне розрізнення між розсудком та розумом. Перший діє в межах досвіду й перетворює дані почуттів на знання про явища. «Чинником, що визначає внутрішнє чуття, є розсудок і його первинна спроможність пов'язувати різноманітне [нашого] споглядання, себто підводити [його] під одну апперцепцію (як те, на чому ґрунтується й сама його можливість)» [25, с. 115]. Всезагальність, необхідність і достовірність знання виникають у досвіді як результат того, що «будь-яке наше знання починається з почуттів, переходить потім до розсудку й закінчується в розумі, вище над який немає в нас нічого для опрацювання матеріалу споглядання і для підведення його під вищу єдність мислення» [24, с. 340]. Знання «речі в собі» виникає вже завдяки діяльності розуму, на це досвід не здатний. За межі досвіду виходить розум. Це прагнення уможливної трансценденції призводить його до суперечності, що робить отримане розумом знання недостовірним. «Річ у собі» є для І. Канта «демаркаційним поняттям, що слугує обмежувачем надмірних претензій чуттєвості, тому має лише негативне застосування» [24, с. 310]. Адже розсудок «не може пізнати речі у собі за допомогою категорій, а отже, може

мислити їх лише як невідоме щось» [24, с. 311]. Розум, який все ж таки намагається це зробити, впадає у суперечності. Отже, І. Кант визнавав достовірність лише емпіричного знання. Розсудок надає єдність явищам, які споглядаються чуттєво; розум надає єдність поняттям, що їх утворив розсуд. «Подібно до того, як розсуд об'єднує багатоманітне в об'єкті за допомогою понять, так і розум, зі свого боку, об'єднує багатоманітний [зміст] понять за допомогою ідей» [24, с. 552 – 553]. За І. Кантом, система знань – це «єдність багатоманітних знань, об'єднаних однією провідною думкою. А ідея є поняттям розуму про форму деякого цілого, оскільки ним а priori визначається обсяг багатоманітного і положення частин відносно один одного» [24, с. 680].

На противагу матеріалізму XVIII ст., який досліджував зміст знання, німецька класична філософія поглибила вивчення форм у процесі його отримання. Передусім, І. Кант висловив думку, що достовірним може бути лише знання про явища, дані у досвіді. Те, що є необхідною умовою можливості будь-якого досвіду, що від самого початку присутнє у свідомості, є позадосвідним, але доступне пізнанню людини, – це апіорні форми чуттєвого споглядання, трансцендентально-логічні категорії, деякі найбільш загальні ідеї. При цьому у І. Канта йдеться про «чисте» знання.

Доцільно підкреслити, що відповідно до такого погляду, коли «річ у собі», яка існує об'єктивно, діє на людину і викликає відчуття, то вона не відображається в них. Тобто відчуття не є відображенням об'єктивного світу, хоч об'єктивна «річ у собі» є причиною їх виникнення. Між суб'єктом і об'єктом пізнання немає переходу, переносу, передавання об'єктивного реального змісту в думку. І. Кант вперше відкрив, що весь зміст пізнання виникає у суб'єкті, починаючи з відчуттів, і знання є результатом суб'єктивного синтезу.

Необхідно звернути увагу на «емпіричний синтез», «синтез охоплювання» відчуттів [24, с. 213], завдяки чому в них привноситься єдність, яку містять в собі форми чуттєвого споглядання. В результаті цього синтезу і утворюються явища.

Знання про предмет, за І. Кантом, «уможлиблюється за двох умов: наявність чуттєвого споглядання і його форм, завдяки чому предмет дається як явище; за наявністю поняття, за допомогою якого предмет, відповідний цьому спогляданню, мислиться» [41, с. 9; 62, с. 187]. Якщо немає відповідності між спогляданням і поняттям, то думка є лише за формою, без наявності будь-якого предмета, знання про який є лише можливістю. Ні поняття без відповідного споглядання, ні споглядання без поняття не є знанням [24, с. 154]. «Думки без змісту порожні, споглядання без понять сліпі. Тому в однаковій мірі необхідно поняття робити чуттєвими (тобто приєднувати до них споглядання предмета), а своє споглядання осягати розсудком (тобто підводити їх під поняття). Ці дві здатності не можуть виконувати функції одна одної. Розсудок нічого не може споглядати, а почуття нічого не можуть мислити. Лише за їх поєднання може виникнути знання. Проте це не дає права применшувати частку участі кожної з них; є всі підстави ретельно відокремити й відрізнити їх одну від одної» [24, с. 155]. Таким чином, у знанні, за І. Кантом, поняття наявні у єдності з даними чуттєвого споглядання: «в основі будь-якого досвідного знання лежать поняття про предмети взагалі як апріорні умови» [24, с. 187 – 188].

Отже, відповідаючи на питання: що необхідно для виникнення знання? – І. Кант вказує, по-перше, на багатоманітність явищ в чуттєвому спогляданні; по-друге, на синтез цього розмаїття (багатоманітність має бути узагальненою і логічно поєднаною для отримання з неї знання, а для цього потрібен синтез). Разом з тим, І. Кант звертає увагу на категорії. Саме синтез результатів чуттєвого споглядання за допомогою категорій, здійснюваний суб'єктом у синтетичних судженнях, дає йому знання.

Таким чином, синтез висувається І. Кантом на перший план як у визначенні знання, так і в розкритті його генезису. Розсудок є здатністю суб'єкта формулювати судження, що, за кантівським розрізненням можуть бути аналітичними, в яких предикат розкриває лише те, що містить поняття, яке

презентує суб'єкта; і синтетичними – предикат яких несе зміст, що не міститься в розумі суб'єкта. За допомогою синтетичних суджень суб'єкт «виходить» за межі свого уявлення про предмет. Філософ вважав, що у процесі досвіду можна «вийти» за межі поняття і поглибити знання саме через синтез відчуттів, що збагачують наявні у розумі суб'єкта знання іншими поняттями. Поглиблення знання відбувається за допомогою або розсудку (щодо того, що може бути об'єктом досвіду), або розуму (щодо таких властивостей речей, яких ніколи не буває у досвіді) [24, с. 634]. І. Канта цікавлять саме синтетичні судження, бо вони сприяють поглибленню знання, і переважно апріорні, де мислимий зв'язок наявний поза досвідом, а не апостеріорні, у яких зв'язок між суб'єктом і предикатом вбачається у досвіді. Можливість наявності синтетичних апріорних суджень зумовлюють категорії розсудку. Знання відповідно до цієї концепції являє собою синтез даних, отриманих суб'єктом у процесі чуттєвого споглядання, за допомогою категорій розсудку, який реалізується у синтетичних апріорних судженнях.

І. Кант потрактував категорії, до яких зводиться багатоманітність, як функції суджень, тому він виводить їх зі здатності судження. Існує рівно стільки категорій, скільки «логічних функцій в усіх можливих судженнях; розсуд цілковито вичерпується цими функціями і його здатність цілком визначається ними» [24, с. 174]. Таким чином, категорії тлумачаться І. Кантом як апріорні поняття, логічні функції, що «хоч і можуть відображати річ взагалі, але не можуть самі по собі надати якое певне уявлення про річ, оскільки вони самі не спираються на споглядання, яке могло б надати їм *in concreto* значення і сенсу» [26, с. 153]. Тобто «відсутність у категоріях усякої домішки чуттєвого споглядання (інтуїції) може спонукати розум поширити їх застосування за межі досвіду на речі самі по собі, проте категорії не здатні дати ніякого певного пізнання про річ як вона існує сама по собі, вони – лише форми чистого розсудкового пізнання. Подібного роду гіперболічні об'єкти суть так звані *ноумени*, або чисті умосяжні

(тобто мисленнєві) сутності» [26, с. 153 – 154].

Підкреслимо, що категорії та принципи – це суто суб'єктивні умови людського мислення, лише чисті поняття розуму, за визначенням філософа. Отже, категорії, за І. Кантом, «суть не більш як *форми думки*, що містять лише логічну спроможність а priori об'єднувати в одну свідомість розмаїття, дане в спогляданні; й тому якщо відняти в них єдино можливе для нас споглядання, то вони можуть мати ще менше значення, ніж ті чисті чуттєві форми, через які принаймні дається об'єкт, тоді як властивий нашому розсудкові спосіб поєднання різноманітного не має жодного значення, якщо до нього не додається споглядання, у ході якого суб'єкт має змогу отримати знання про об'єкт» [24, с. 307]. Сама по собі чиста категорія не визначає жодного об'єкта, а виражає лише мислення, спрямоване на дані чуттєвого споглядання [24, с. 305]. Категорії – це те, за допомогою чого розсудок зводить багатоманітність споглядання в апперцепцію. «Категорія відображає, що емпірична свідомість багатоманітного, даного в цілісному спогляданні, так само підпорядкована чистій самосвідомості а priori, як емпіричне споглядання підпорядковане чистому чуттєвому спогляданню, що також наявне а priori» [24, с. 199 – 200].

І. Кант зважає лише на єдність, що привноситься у споглядання за посередництвом категорії, через розсудок, це саме та єдність, яку категорії приписують різноманітному в процесі конкретного споглядання взагалі. Тобто категорії мають апріорну значимість стосовно всіх предметів наших чуттів, «вони не мають іншого використання для пізнання речей, окрім застосування до предметів досвіду. Категорії – це тільки правила для такого розсудку, вся спроможність якого полягає у мисленні, тобто у дії, що зводить синтез розмаїття, даного йому в спогляданні, до єдності апперцепції. Такий розсудок, отже, сам по собі нічогосінько не пізнає, а тільки пов'язує й упорядковує матеріал для пізнання – споглядання, що має надаватися йому через об'єкт» [25, с. 111].

Учений вважає, що «мислити собі предмет й пізнавати його – не одне й те ж

саме. Бо для пізнання необхідне, з одного боку, поняття, через посередництво якого суб'єкт отримує загальне уявлення про предмет, тобто категорія; а з іншого боку, споглядання, через яке предмет дається» [24, с. 201]. Отже, знання про якусь річ потребує застосування думки для чогось, а саме: поняттю відповідає певне споглядання, без чого воно буде думкою за формою, але без предмета. Думка про предмет взагалі перетворюється на знання за допомогою розсудкового поняття лише за умови, що це поняття співвідноситься з предметом почуттів, себто поєднується з чуттєвим (емпіричним) спогляданням того, що через відчуття уявляється у просторі й часі безпосередньо як дійсне. Тому «чисті розсудкові поняття, навіть якщо вони застосовуються для споглядання а priori (як у математиці), продукують знання лише тією мірою, якою вони є спогляданням, а відтак за їх посередництвом також розсудкові поняття, можуть застосовуватися до емпіричного споглядання» [25, с. 112]. Без зарахування до предметів чуттєвого споглядання взагалі через діяльність розсудку чисті розсудкові поняття – це лише голі форми думки, через які не пізнається жодний окремий предмет. Властивий для них синтез різноманітного стосується лише єдності апперцепції, і через те є лише підставою для можливості знання а priori, оскільки воно ґрунтується на розсудку. Отже, цей синтез є трансцендентальним, чисто інтелектуальним [24, с. 203 – 204].

Розсудок як самодіяльність суб'єкта може визначати його внутрішні почуття завдяки розмаїттю даних уявлень й відповідно до синтетичної єдності апперцепції і таким чином мислити а priori синтетичну єдність апперцепції розмаїття чуттєвих споглядань. Ця єдність є умовою, що їй з необхідністю мають підпорядковуватися усі предмети людського споглядання [52]. Саме таким чином категорії як «голі» форми думки набувають об'єктивної реальності, себто застосування до предметів, що можуть бути запропонованими людині у спогляданні, але тільки як явища. Такий синтез розмаїття чуттєвого споглядання, а priori можливий та необхідний, може бути названий фігурним (*synthesis speciosa*) на відміну від того, що стосується розмаїття споглядання взагалі, мислився б у голих категоріях і зветься

розсудковим пов'язанням (*synthesis intellectualis*). Обидва ці синтези є трансцендентальними не лише тому, що відбуваються а priori, але й тому, що закладають можливість іншого пізнання а priori [25, с. 114].

Висновки, до яких приводить переосмислення кантівського вчення про знання та пізнання у контексті теми виконуваного дослідження, стосуються передусім процесів синтезу й узагальнення у ході продукування знання, місця і значення категорій у цьому процесі. І. Кант довів, що категорії є до певної міри самостійними щодо чуттєвого споглядання. «Мислення – це дія співвіднесення даного споглядання з певним предметом. Якщо спосіб цього споглядання жодним чином не даний, то предмет є суто трансцендентальним, і розсудкове поняття має винятково трансцендентальне використання, а саме для встановлювання єдності мислення про різноманітне взагалі. За допомогою чистої категорії, у якій абстрагується від усіх умов чуттєвого споглядання як єдино можливого для нас, жоден об'єкт, отже, не визначається, а лише виражається відповідно до різних модусів мислення про об'єкт взагалі» [25, с. 189]. Тому «в цьому розумінні категорії йдуть далі сфери чуттєвого споглядання, простягаються поза емпіричні межі, бо мислять об'єкти взагалі, безвідносно до особливого виду чуттєвості, через який вони можуть бути даними свідомості. Проте, категорії при цьому не визначають більш широкої предметної області, інакше довелося б припустити можливість споглядання яке відрізнялося б від чуттєвого, а на це ми не маємо права» [24, с. 309].

Самостійність категорій робить їх умовою та об'єктивною основою можливого досвіду, який отримується суб'єктом. Можливість речі, за І. Кантом, доводиться підкріпленням поняття окремої речі відповідним йому спогляданням. «Чисті категорії без формальних умов чуттєвості мають лише трансцендентальне значення, але не мають жодного трансцендентального застосування, яке саме по собі є неможливим, бо чистим категоріям бракує всіх умов для якого-небудь використання (у судженнях), а саме: формальних умов підведення якого-небудь

гаданого предмета під ці поняття. Категорії суть лише чисті форми застосування розсудку щодо предметів узагалі й до мислення, хоч за посередництва самих лише категорій не можна ні мислити, ні визначати хоч би там який об'єкт» [25, с. 190].

Поняття, як чисті категорії, без емпіричного і трансцендентального використання, взагалі лишуються незастосовними.

Знання, за І. Кантом, виникає саме тоді, коли до емпіричного споглядання застосовуються категорії. Тобто категорії слугують лише для можливості емпіричного знання або досвіду [24, с. 202]. Застосування категорій є не лише підпорядкованістю до них різноманітних даних, отриманих за допомогою чуттєвого споглядання, але й синтезом, узагальненням в судженнях матеріалу досвіду. Без такого синтезування немає знання, що є чистою синтетичною єдністю багатоманітного. Дія, якою послуговується суб'єкт, щоб у певний спосіб здійснити переосмислення сприймання (опанування) та зв'язування охопленого спогляданням різноманітного досвіду для отримання знання, є синтезом, за визначенням І. Канта. У загальному значенні вчений тлумачить синтез як «дію, що сполучає різні уявлення одні з одними й охоплює їх розмаїття в одному знанні. Такий синтез є чистим, коли різноманітне дане а priori ([подібно] як розмаїття в просторі й часі), а не емпірично. Синтез різноманітного (даного емпірично чи а priori) породжує перш за все знання, яке спочатку може бути ще грубим і неясним, і тому потребує аналізу, проте саме у синтезі знання складається з елементів і об'єднує їх в певний зміст. Отже, синтез є найпершим, чому ми маємо приділяти увагу, якщо хочемо судити про початок виникнення нашого знання» [25, с. 91]. Синтез охоплює поєднання різних уявлень одне з одним та усвідомлення їх багатоманітності в єдиному акті пізнання [24, с. 173].

При цьому джерело синтезу І. Кант вбачає у суб'єкті й самодіяльності його душі. «Зв'язок, що лежить в основі синтезу, отже, і знання, взагалі ніколи не може бути сприйнятий через відчуття, не може також міститися у чистій формі чуттєвого споглядання, але є актом спонтанної здатності уявлення» [24, с. 190].

Синтез узагалі є виключно «діянням уяви, сліпої, хоча й необхідної функції душі, без якої ми не мали б жодного знання і яку ми, однак, лише зрідка в собі усвідомлюємо» [25, с. 91]. Проте «зведення цього синтезу до поняття є функцією розсудка, лише завдячуючи йому він здобуває знання у власному розумінні цього слова» [24, с. 173]. «Знання, на думку вченого, продукується, акумулюється та інтегрується суб'єктом у його власній синтетичній пізнавальній діяльності, тобто створюється ним і є продуктом суб'єктивної творчості. І. Кант поставив у центр уваги активність суб'єкта, який пізнає, суб'єктивність знання» [33, с. 61].

Закони І. Кант тлумачить як єдність багатоманітного. Вони не існують у явищах, а становлять апіорний зв'язок, який вноситься суб'єктом у явища. Закони явищ узгоджуються із розсудком і його формою, тобто здатністю пов'язувати різноманітне взагалі. Трансцендентальний синтез дає суб'єктові знання про зв'язок, якому притаманна загальність, необхідність й об'єктивність, бо він ґрунтується на такій особливості свідомості, яку І. Кант називає трансцендентальною єдністю аперцепції. Завдяки єдності свідомості суб'єкта стає можливим синтез багатоманітного у чуттєвому спогляданні за посередництвом категорій. Трансцендентальний синтез уможлиблюється тим, що як чуттєве споглядання, так і категорії розсудка є апіорними й належать єдиній свідомості. При цьому вчений лише констатує, фіксує наявність трансцендентальної єдності аперцепції у свідомості, але не з'ясовує її природи. Саме цей пункт вчення І. Канта окреслює проблему, розв'язання якої породило філософію Г. Гегеля з її принципом тотожності мислення і буття й положенням про єдність матеріального та ідеального в теорії відображення, поєднанням об'єкта і суб'єкта через суспільно-історичну практику, яка завершила німецьку класичну філософію.

Отже, створена вченим теорія виникнення знання довела, що суть знань полягає в узагальненні й синтезі, але його отримання залежить від форм чуттєвості та категорій, що самі по собі є умовами пізнання і способом, що має

вплив на суб'єкт. Вони апріорно містяться у здатності уявлення суб'єкта і не залежать від чуттєвого споглядання та досвіду.

2.2. Соціальність та історичність гегелівського тлумачення категорій

Гегелівське вчення про знання створювалося за допомогою філософської критики кантівського апріоризму і суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення засобів отримання знання – розсудку і розуму, які становлять основу мислення. І. Кант вважав, що трансцендентальна єдність свідомості людини є лише суб'єктивною, але не належить також і самим предметам, як вони існують в собі [13, с. 159]. На думку ж Г. Гегеля, істинна «об'єктивність мислення полягає у тому, що думки суть не тільки наші думки, але разом із тим й суть речей» [13, с. 159]. А якщо мислення суб'єкта є суть дійсності, то суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення категорій перетворюється на об'єктивно-ідеалістичне. «Хоч, як ми бачимо, категорії (наприклад, єдність, причина й наслідок і т. д.) належать мисленню як такому, все ж із цього аж ніяк не випливає, що вони суть лише наші визначення, а не суть визначення самих предметів. Але саме таким є вчення Канта, і його філософія є *суб'єктивний ідеалізм*, оскільки «я» (суб'єкт, який пізнає) постачає як *форму*, так і *матеріал* свідомості, форму – як *той, хто мислить*, і матеріал – як *той, хто відчуває*» [13, с. 159]. Але через те, що єдність предметів переноситься до суб'єкта, предмети ще не позбавляються своєї реальності» [13, с. 159]. Для Г. Гегеля, таким чином, «різниця між суб'єктивністю та об'єктивністю взагалі не має ніякого значення: важливий лише зміст, а він однаковою мірою є як суб'єктивним, так і об'єктивним» [13, с. 159–160].

Щодо порожнечі категорій Г. Гегель зауважує, що «вони мають зміст вже тому, що є визначеними. Хоч зміст категорій, справді, не є просторово-часовим й таким, що чуттєво сприймається, проте це не треба вважати недоліком категорій, а приймати їх як перевагу. Для того, щоб бути змістом, потрібно щось більше, ніж один лише чуттєвий матеріал, і це більше є не що інше, як думки, які перш за все є

категорії. Категорії є пустими у тому розумінні, що на них не потрібно зупинятися, не треба зациклюватися на їх тотальності у якості логічної ідеї, треба від них рухатися уперед – до реальних сфер природи і духу» [13, с. 160].

За Г. Гегелем, «пізнати означає не що інше, як знати предмет відповідно до певного його змісту. Але певний зміст містить у собі різноманітний зв'язок, на якому засновані зв'язки з багатьма іншими предметами. Для визначення цього безкінечного зв'язку або речі в собі розум не має в своєму розпорядженні нічого іншого, крім категорій. Коли ж розум дає їм таке застосування, тоді він виходить за свої межі й стає трансцендентним» [13, с. 163]. Цей висновок, що імпліцитно впливає з кантівської критики розуму, Г. Гегель вважав найважливішим. Якщо брати до уваги лише ту сторону кантівського критицизму, «що категорії мають своє джерело в єдності самосвідомості, що, отже, пізнання за допомогою категорій фактично не містить у собі нічого об'єктивного і приписувана йому об'єктивність сама є лише щось суб'єктивне, то цей критицизм виявляється лише суб'єктивним (плоским) ідеалізмом, який не входить в розгляд змісту, має справу лише з абстрактними формами суб'єктивності та односторонньо зупиняється саме на суб'єктивності як на останньому цілком стверджувальному визначенні» [13, с. 163]. Але Г. Гегель поцінував у філософії І. Канта саме те, що обговорюється зміст категорій.

Погоджуючись з І. Кантом, що «категорії не містяться в безпосередньому відчутті» [13, с. 163], Г. Гегель переосмислив постулат про їх апріорність. Учений переконливо доводить, що кантівська критика попередньої метафізики щодо поєднання категорій з емпіричними визначеннями не перевершує висновків Д. Юма, який констатував, що «взагалі визначення мислення – загальність та необхідність – не зустрічаються у сприйнятті, що емпіричне як за змістом, так і за формою відмінно від визначення думки» [13, с. 164].

На противагу тлумаченню категорій І. Кантом, Г. Гегель потрактує їх існування у самій дійсності, яка є не чим іншим, як проявом розвитку категорій.

Саме тому категорії вже не є чистими формами мислення, що існують незалежно від змісту та дійсності, як це доводила кантівська філософія. Г. Гегель ці форми нерозривно пов'язує зі змістом, з дійсністю, тобто зі своїм проявленням.

У гегелівській «Феноменології духу» долається та прірва, якою кантівська філософія розмежувала суб'єкт і об'єкт. Досліджуючи відчуження, Г. Гегель визначає цей процес як виникнення предметності з духу, його упредметнення. Усе, що створено людиною, є відчуженням, упредметненням її сутності. В тому, що предмети є чужими для людей і владарюють над ними, полягає один із аспектів співвідношення суб'єкта й об'єкта. Інший його аспект полягає в тому, що відчуження зникає внаслідок зникнення (зняття) предметності, перетворення предмета на ідею, тобто розпредметнення. Відчуження і його зняття у гегелівському тлумаченні розкривають тотожність суб'єкта і об'єкта.

Отже, Г. Гегель запропонував позитивне розв'язання визначеної І. Кантом проблеми переходу від явищ до «речей у собі» (сутності) від суб'єкта до об'єкта. Проте у тлумаченні тотожності обох полюсів він надто стер межі між ними, що стало іншою крайністю. У гегелівській філософії немає відмінності між об'єктом і суб'єктом, яка проявляє себе у предметній практичній діяльності. Це зумовлено тим, що значущість мислення було ним так абсолютизовано, що як суб'єктивне, так і об'єктивне стали його моментами, а перехід від явищ до речей у собі в їх сутності став переходом від однієї категорії до іншої.

Такий розвиток знання забезпечується єдністю аналізу та синтезу. «Відповідно до природи поняття аналіз передуює синтезу, бо спочатку потрібно узагальнити емпірично-конкретний матеріал в форму загальних абстракцій, і вже тільки після цього їх можна сформулювати наперед за допомогою синтетичного методу в якості дефініцій» [13, с. 414]. «Напрямок руху синтетичного методу зворотний напрямку руху аналітичного методу. У той час як останній, виходячи з одиничного, рухається потім до загального, вихідним пунктом першого є, навпаки, загальне (як дефініція), і від нього він рухається через відокремлення (*в поділі*) до

одиночного (до теорему). Синтетичний метод виявляє себе, таким чином, розвитком моментів поняття в предметі» [13, с. 412].

Єдність аналізу та синтезу полягає в тому, що роздвоєння предмета, що вивчається, його аналіз із метою відокремлення сутності від явища й отримання суб'єктом пізнання емпіричного і теоретичного знання неможливі без опанування ним попередніх понять, категорій, тобто без синтетичних передумов, що становлять основу аналізу. В основі синтезу знаходяться результати аналізу, з яких відтворюється суттєвий, єдиний та цілісний образ предмета дослідження. Система знання про предмет виникає як єдність сутності та явища, теоретичного і емпіричного знання. Саме таким шляхом виникає конкретне знання про предмет, бо воно вимагає понятійного виразу. «При цьому слід розуміти поняття в іншому і вищому сенсі, ніж той, у якому його розуміє розсудкова логіка, яка розглядає поняття лише як в собі беззмістовну форму нашого суб'єктивного мислення» [13, с. 342]. «Звичайно, поняття доцільно тлумачити як форму, але як нескінченну, творчу форму, яка містить в собі всю повноту змісту й слугує його джерелом. Можна також називати поняття абстрактним, якщо під конкретним розуміти лише чуттєве конкретне і взагалі те, що безпосередньо сприймається; поняття як таке не можна обмацати руками, і ми повинні взагалі залишити осторонь слух і зір, коли йдеться про поняття. І проте поняття, ... є водночас цілком конкретним остільки, оскільки воно містить в самому собі в ідеальній єдності буття і сутність і, отже, все багатство цих двох сфер» [13, с. 342]. Таким чином, виникнення теоретичного конкретного знання відбувається через понятійне відтворення у ньому суперечності між явищем і сутністю предмета дослідження.

Як було відображено у підрозділі 2.1, І. Кант виявив антиномії у знанні й на цій підставі дійшов висновку про неможливість суб'єктові отримати достовірне знання про предметну реальність (речі у собі). В основі створеної вченим теорії пізнання переконання, що предмети не можуть містити у собі суперечності, які є чимось суб'єктивним і таким, чого доцільно уникати у пізнанні, бо воно свідчить

про його обмеженість. Саме це положення теорії пізнання І. Канта стало основоположним для Г. Гегеля, який розвинув його у діалектичному напрямку. Гегелівська позиція ґрунтується на тому, що «істинне і позитивне значення антиномій взагалі полягає в твердженні, що все дійсне містить в собі протилежні визначення і що, отже, пізнання і, точніше, розуміння предмета у поняттях саме й означає його пізнання як конкретної єдності протилежних визначень» [13, с. 167]. Отже, дійсність суперечлива, і лише тоді вона може набути адекватного відтворення у знанні, коли у ньому будуть відтворені її суперечності, а це стає можливим завдяки діалектиці понять.

На думку І. Канта, антиномії, у які впадає розум, доводять, що не може існувати в собі те, «визначення чого не позбавлене таких суперечностей, тому воно є лише явищем» [13, с. 166]. У такому разі, відзначає Г. Гегель, «подолання суперечностей полягає у тому, що воно належить не предмету, який наявний в собі й для себе, а лише розуму, який пізнає. Тобто самі категорії заводять мислення у протиріччя» [13, с. 166]. Виявлення І. Кантом антиномій та його висновок про те, що «суперечності покладаються в розумному на визначення розсудку», Г. Гегель поцінував як «один з важливих і значних успіхів новочасної філософії. Але ця думка настільки ж глибока, наскільки тривіальним є розв'язання проблеми», яке пропонує І. Кант, а саме: «не сутність світу носить у собі язву суперечності, а лише розум, що мислить, сутність духу» [13, с. 166]. Тобто «не сутність світу, а сутність мислення – розум – містить суперечності у собі. Це розум впадає у суперечності через застосування категорій, які нібито необхідні, бо розум не має для пізнання жодних інших засобів, окрім категорій» [13, с. 166].

Г. Гегель погоджується з тим, що «світ, який являється людині у пізнанні, висуває суперечності перед міркуючим духом, бо у явищі він постає таким, яким є для суб'єктивного духу, для чуттєвості й розсудку» [13, с. 166]. Найважливішим досягненням теорії пізнання І. Канта Г. Гегель вважає його висновок про те, що «мислення не випадково, а за самою своєю природою впадає у суперечності

(антиномії), коли воно прагне пізнати нескінченне» [13, с. 167]. Тим самим долається «погляд колишньої метафізики, яка вважала, що пізнання впадає у суперечності через випадкову оману, суб'єктивну помилку в умовиводі чи міркуванні» [13, с. 167]. Цим було «подолано застиглий догматизм розсудкової метафізики та звернено увагу на діалектичний рух мислення» [13, с. 167]. Проте, як констатує Г. Гегель, «Кант зупинився тут на заперечливому результаті, бо не збагнув істинного і позитивного значення антиномій, яке полягає у тому, що все дійсне містить у собі протилежні визначення, а осягнення предмета у поняттях означає пізнання його як конкретної єдності протилежних визначень» [13, с. 167]. Замість того, щоб зрозуміти це, «стара метафізика застосовувала абстрактні визначення розсудку та відкидала протилежні їм дефініції, у той час як Кант, навпаки, доводив, що твердженням, отриманим у такий метафізичний спосіб, завжди можна протиставити з рівним правом і однаково необхідно твердження протилежного змісту» [13, с. 167 – 168]; що теза й антитеза є необхідним результатом роздуму щодо одного питання чи одного предмета. Таким чином, «встановлення антиномій лишається дуже важливим результатом критичної філософії, бо завдяки ним виражається фактична єдність тих визначень, які розсудок отримує у їх відокремленості, відстороненості одна від одної» [13, с. 168].

Отже, на основі наслідування досягнень кантівського дослідження знання і пізнання Г. Гегель вперше здійснив ґрунтовну філософську критику та здолав те уявлення, відповідно до якого: «по-перше, суперечності, зазвичай, усувають з речей, із суцього та істинного взагалі, стверджуючи, що немає нічого суперечливого; по-друге, суперечність виштовхується в суб'єктивну рефлексію, яка у процесі співвіднесення і порівняння нібито вперше його створює» [15, с. 65]; по-третє, «суперечливого неможливо навіть ні уявити собі, ні помислити, тому в суб'єктивній рефлексії його також немає по-справжньому» [15, с. 65], а наявна лише помилка чи плутанина; по-четверте, «суперечність визнається взагалі, – чи

то суперечність у дійсності, чи у мислячій рефлексії, – випадковістю, якоюсь аномалією або минушим хворобливим проявом» [15, с. 65]. Здавалося б, після такого важливого досягнення філософської думки навряд чи є доцільним знову повернутися до такого анахронізму, як постулат про несуперечливість речей. Проте Карла Поппера це не бентежить, і у своїй статті «Що таке діалектика?» він проголошує: «теорія, що містить суперечності у собі, зовсім непридатна в якості теорії»; немає суперечливих фактів, на зразок того, що якесь тіло як ціле водночас заряджене і позитивно, і негативно; що «неіснування таких фактів не є законом, спорідненим законам фізики, а ґрунтується на логіці, тобто на правилах застосування наукової термінології» [47].

Для дослідження знання зберігає свою вагомість результат гегелівської філософії щодо тлумачення дійсності як суперечливої єдності явищ та сутності, для відтворення якої у знанні необхідно відтворити цю суперечливість, а для цього необхідно оперувати антиномічними поняттями з метою піднести знання до теоретичного рівня і створення наукової теорії, відповідної до цієї дійсності [21]. Тому вважаємо доцільним звернути увагу на гегелівське виокремлення та послідовність трьох «компонентів усякого логічно реального»: «розсудкового», «діалектичного», «спекулятивного». На основі цього поділу Г. Гегель виокремлює три частини у науці логіки: про буття, про сутність, про поняття та ідею, а також вчення про думку та мислення [14, с. 213].

Г. Гегель зазначає, що «розсудок є взагалі істотним компонентом освіти. Освічена людина схоплює предмети у їх чіткій визначеності» [13, с. 203–204]. Взагалі Г. Гегель тлумачить «логічне не лише у сенсі суб'єктивної діяльності, а як цілком загальне і об'єктивне» [13, с. 204]. Розум і логічне мають місце у суспільстві, у бутті людини, індивідів та цілих народів. Розумне виявляє свою наявність взагалі у всіх сферах предметного світу.

«Таким чином, діалектика є рушійною силою будь-якого наукового розгортання думки та єдиним принципом, який надає змісту науки іманентного

зв'язку і необхідності» [13, с. 206]. Загалом, у цьому полягає справжній, а не уявний вихід за межі кінцевого. За Г. Гегелем, «діалектичне є принципом будь-якого руху, життя і діяльності у сфері дійсності. Тому воно також становить осердя істинно наукового пізнання» [13, с. 206]. «Діалектика має силу в усіх окремих сферах і утвореннях природного та духовного світу» [13, с. 208]. Цей принцип також становить основу всіх суспільних процесів та історії людства.

Суперечність входить у знання та нівелюється в його системі як різні теоретичні способи трактування і практичного застосування одного й того самого предмета чи процесу. В науковій теорії пізнання вже усвідомлюється єдність протилежних поглядів та концептуальних підходів до її об'єкта, що нівелюються при систематизації знання. Такою, на думку Г. Гегеля є логіка входження суперечності до системи знання.

При цьому необхідно поглибити тлумачення терміна «зняття», особливо його використання у двох значеннях. По-перше, пізнання об'єктивної суперечності є її зняттям, нівелюванням у тому значенні, що нею опановують теоретично, але від цього вона не припиняє бути наявною в дійсності. По-друге, коли усвідомлюється той факт, що протилежні концепції потрактування предмета дослідження є фрагментами цілого, становлять компоненти єдиного тлумачення, то відбувається зняття, нівелювання суперечливості поглядів, а отже, суперечності у процесі пізнання предмета теорії в такій формі. Відмінності підходів до наукового пізнання поєднуються у єдиному знанні про предмет як багатогранність способів його руху й застосування на практиці. В теорії вони стають складниками конкретного знання і слугують зняттю протилежностей при вирішенні об'єктивної суперечності певного руху. Теорія пропонує метод практичного розв'язання наукових проблем і суперечностей в об'єктивних процесах дійсності.

Необхідно врахувати, що цим шляхом Г. Гегель вирішував завдання створення системи науки, у якій філософське знання поставало по-новому, а науці логіки належало провідне місце. При вирішенні цього завдання він протиставив

мислення у поняттях інтуїціонізму Ф. Шеллінга. Гегелівське методологічно-гносеологічне розмежування з шеллінгівською філософією тотожності полягало у запереченні ірраціоналізації інтуїції як органона філософії. Натомість, Г. Гегель стверджував раціонально-понятійну форму розвитку філософії, оскільки справжнє буття істини – це поняття і наукова система.

Філософію і науку Г. Гегель прагнув побудувати таким чином, щоб вони були б здатні створити наукову освіту та вирішували «завдання вивести індивіда з його неосвіченої точки зору й привести його до знання» [11, с. 14]. Вирішення цього завдання освітою – «це загальний індивід, якому притаманний самосвідомий дух» [11, с. 14]. Індивід має право вимагати, щоб наука підставила йому драбину, по якій він міг би дістатися до наукової точки зору, міг жити з наукою і в науці [11, с. 13]. «...Розсудкова форма науки – це всім наданий і для всіх однаково прокладений шлях до неї» [11, с. 7]. Теорія розвитку та принцип історизму потрактовані об'єктивно Г. Гегель використовував для вирішення дидактичних й освітніх завдань науки.

З точки зору розвитку істина тлумачилася Г. Гегелем як «субстанція, що є суб'єктом, тобто буттям, яке воістину є дійсним лише остільки, оскільки є рухом самоствердження, або субстанцією, що є опосередкуванням становлення для себе іншою» [16, с. 15]. Інакше кажучи, Г. Гегель «називає абсолют духом, який потребує самопізнання, яке здійснюється завдяки розвитку людського знання. У «Феноменології духу» відображена гегелівська концепція становлення науки чи знання на рівні явлення духу в системі його досвіду. В цьому дослідженні вперше розкрито історичний характер філософської та наукової істини, що постала як рух, у процесі якого дух переходить від форми свого утворення до розгортання у часі та просторі світової історії, в ході якої кожна форма його виявлення розкриває увесь свій зміст, який вона здатна була вмістити» [38, с. 204].

Історичний характер істини має вираження у побудові «драбини», яку наука й освіта дають суб'єктам пізнання для їх сходження на вершину сучасного знання.

Саме тому, індивід має подолати усі сходинки освіти для формування загального духу і «витримати тривалість цього шляху, бо кожна стадія цього утворення є необхідною і на кожній потрібно затриматися, бо кожна з них – деяка індивідуальна, цілісна форма» [16, с. 21]. Звичайно, індивід має можливості для проходження цього шляху скорочено і прискорено, бо він спирається на відповідне відтворення наукою суті необхідних стадій у русі всезагального індивіда, тобто духу, що набув самосвідомості [38, с. 204]. Саме у цьому розумінні сучасники оцінюючи «Феноменологію духу» Г. Гегеля назвали її «паралелью ембріології і палеонтології духу, тобто як відображення індивідуальної свідомості у різні періоди її розвитку, які відтворюють у скороченому вигляді ступені, що їх історично пройшла людська свідомість» [64, с. 276–278]. Г. Гегель створив глобальну картину узагальненого світоглядного розвитку, який тісно пов'язувався ним із розвитком об'єктивних форм історичного буття людини: економічних і соціально-політичних. Таким чином, ученим уперше була усвідомлена й окреслена проблема відповідності не лише системи категорій логіки але й залежності суспільної та індивідуальної свідомості від суспільного буття та історичних форм його становлення. Дослідник філософської спадщини Г. Гегеля В. Кузнецов до найважливіших аспектів гегелівської феноменології духу відносить аналізування вагомості практичного ставлення людей до дійсності [38, с. 207]. Хоч гегелівська точка зору полягає у тому, що трудова діяльність людей та суспільна форма їхнього буття слугують самосвідомості, здійснюються заради неї, зумовлюються нею, проте вона виявила той справжній предметний, чуттєво-діяльнісний світ людського існування, який уможливив подальше адекватне осмислення та потрактовування історії суспільства.

Справжня характеристика людських стосунків, суспільних зв'язків та соціальних відносин, тобто соціальної оформленості праці, дала об'єктивне підґрунтя для осмислення історії свідомості та змістовної логіки. Г. Гегель зрозумів, що у ході формувальної дії продуктивної праці люди формують,

обробляють, створюють не лише речі, природний матеріал, але й самих себе, своє самоусвідомлення та саморозуміння, так само як свій розум, його логіку та категорійний апарат. У цьому творенні полягає працююча свідомість. Здобуття нею власного самостійного існування – для-себе-буття, – усвідомлення суб'єктом пізнання того, що працююча свідомість є сама в собі й для себе. Це відкриття процесу самопородження людиною себе в історії, тобто розкриття справжньої людини як продукту її власної діяльності, процесу її самоусвідомлення є значним досягненням учення Г. Гегеля та й досі становить його неодмінний результат.

Історизм дав можливість Г. Гегелю відкрити й обґрунтувати принципово інший спосіб осмислення філософських категорій та не лише їх пізнавального, логічного, але й соціального значення. На думку дослідників, вчення Г. Гегеля про об'єктивний дух мало величезний вплив не тільки на розвиток філософської думки, а й на всі суспільні науки [3, с. 119], зокрема, на соціологію і соціальну філософію [22]. «Об'єктивний дух охоплює всі сфери соціального життя і потрактовується як надіндивідуальна цілісність, що підноситься над окремими людьми та виявляється у їх різних зв'язках і відносинах... Об'єктивну закономірність, що прокладає собі шлях крізь індивідуальні приватні інтереси, пристрасті, бажання окремих осіб» [22], Г. Гегель тлумачив як світовий розум. Філософія духу, втілена в окремих її підрозділах: філософія історії та філософія права, філософія моралі й філософія релігії, історія філософії та естетика тощо, розкривала, на думку Г. Гегеля, ступені закономірного процесу об'єктивації духу в прогресі людської свободи (сім'я, громадянське суспільство, держава). «Універсальна схема творчої духовної самодіяльності отримує назву абсолютної ідеї, а наука логіки становить науково-теоретичну самосвідомість цієї ідеї [22]. Отже, гегелівська система наук складається з феноменології духу та логіки, філософії природи й філософії духу.

Проаналізуємо детальніше соціальну функцію категорій пізнання та знання відповідно до гегелівської філософії. Духовна культура людства постає як форма

втілення, самотворення і самоздійснення, а також самопізнання безособового об'єктивного духу в розвитку світової історії. «Духовний розвиток індивіда скорочено відтворює стадії самопізнання світового духу від акту найменування чуттєво даних речей до абсолютного знання» [22]. Онтогенез прискорено повторює філогенез, у якому відбулося самовиявлення (феноменологія) універсальної схеми творчої діяльності світового духу – абсолютної ідеї. Логічна (чиста) «ідея лише в людині здобуває свідомість, волю, і своєрідність, а поза людиною та до історичного втілення вона діє як безособова внутрішньо-необхідна закономірність... Вінцем феноменологічної історії духу є абсолютне знання – логіка», тобто науково-теоретична самосвідомість абсолютної ідеї – категорії логіки, «що керують усім процесом духовного розвитку: прогресом науки, філософії, моральності, релігії, мистецтва, політики й права» [22], об'єктивованих у певних соціальних інституціях. Отже, відображене у гегелівській науці логіки через систему категорій знання розкриває загальний зміст соціальних форм.

Категорії, починаючи від найбільш базисних за визначенням й абстрактних: буття, небуття, наявне буття, якість, кількість, міра тощо – і, завершуючи конкретними, тобто багатоманітно визначеними поняттями: дійсність, суб'єктивність, об'єктивність, дух, ідея та ін., – є тими універсально-логічними формами й законами, що проявляються, виокремлюються, проступають у ході сукупного історичного процесу. З цієї точки зору логіка є найзагальнішим знанням про схему, спосіб творчої діяльності суб'єкта пізнання загалом та про його соціальні взаємодії.

Але, «усі категорії: якість та кількість, міра й причинність, ймовірність і необхідність, загальне й особливе для Г. Гегеля зовсім не є найбільш загальними визначеннями речей, даних у процесі споглядання або безпосереднього досвіду кожному індивідові. Вони також не є трансцендентальними схемами синтезу, що безпосередньо властиві (тобто природжені) свідомості суб'єкта пізнання через єдність її трансцендентальної апперцепції (якими вони саме і є у тлумаченні

Канта, Фіхте, Шеллінга)» [23, с. 136]. На думку Г. Гегеля, категорії – це форми й ступені історичного саморозвитку людини, суспільства, вдосконалення людського роду. Тому «в окремій свідомості, ізольовано взятому мисленні, всередині окремого Я ці форми виявити неможливо» [23, с. 136]. Вони проявляються і набувають свого визначення тільки у ході історичного прогресу форм людських відносин та діяльності (соціально-економічних і науково-технічних, релігійних та політичних, моральних тощо). Бо «тільки у досвіді роду людського, спільноті людей, а не у досвіді ізольованого індивіда, дух, свідомість, думка й мислення стають «для себе» тим, чим вони були «в собі». У досвіді ж індивіда категорії проявляють себе (виявляються в дії, працюють у ході опрацювання даних сприймання)» [23, с. 136] лише тоді, коли вони опановані в онтогенезі особистості. Причому в індивідуальному пізнанні та мисленні суб'єкта пізнання вони не завжди працюють «у всій повноті їх складу та діалектичного зв'язку, а часто лише в абстрактних (однобічних) аспектах. Тому з аналізу досвіду окремого індивіда їх витягти на світло свідомості не можна. Категорії виявляються тільки у ході складного процесу взаємодії маси одиничних свідомостей, їх взаємного опрацювання та коригування в дискусіях, суперечках та полемічних зіткненнях, тобто винятково у ході діалектичного процесу узагальнення різноманітного, який зрештою відокремлює суто об'єктивні схеми мислення від чисто суб'єктивних (у значенні індивідуально-довільних) схем дій» [23, с. 136 – 137], в результаті чого викристалізовується логіка, що була досліджена Г. Гегелем як «система визначень чистого й загального, безособового та безликого мислення взагалі» [23, с. 137]. А для цього потрібні суспільні відносини, взаємодія індивідів, соціальних груп, народів та соціальних інститутів. Вони забезпечують усупільнений, концентрований у соціальних змінах та перетвореннях зміст категорій.

Категорії перетворюються на форми організації індивідуального досвіду і визначення речей у чуттєвому спогляданні «лише у того індивіда, який в ході своєї освіти опанував історичний досвід людства, репродукував у своїй індивідуальній

свідомості пройдений людським мисленням шлях у його основних, визначальних соціальних рисах та культурних схемах» [23, с. 137]. А далі стають поштовхом у справі розвитку суспільства.

Тому категорії – універсальні форми усвідомлення і осмислення суб`єктом пізнання будь-якого об`єкта, що в історії суспільства та думки поступово виокремлюються через соціальні інституції в сукупну наукову свідомість людства. «Вони є загальними й спільними визначеннями об`єкта, як і яким він є у суспільних практиках, який має вигляд в очах науки й у сфері «всезагального мислення». Визначеннями речі Г. Гегель визнає лише ті, що створили наука й діяльне мислення. А тому вони є не чим іншим, як реалізованими в конкретному матеріалі формами та визначеннями думки, втіленими в суспільній формі предметів – в науковому терміні про зовнішню річ. Саме тому Г. Гегель пише про тотожність думки та предмета й визначає предмет як реалізоване в чуттєво-природному матеріалі та соціально-історичному бутті поняття» [23, с. 137].

Таким чином, категорії потрактовуються Г. Гегелем «як загальні форми реконструкції, репродукції в свідомості індивіда тих об`єктів, що до нього були створені спільними зусиллями попередників та соціальною силою колективного (безособового) мислення... Саме тому, категорії одночасно мають значення загальних схем наукової освіти одиничної свідомості, яка поступово підноситься від нульового рівня своєї освіченості до вишніх сфер досягнень духовної культури у конкретний період історії людства» [23, с. 137]. Вони працюють як схеми діяльного усвідомлення й опанування усього того світу образів та понять, знання й почуттів, спілкування і взаємодії індивідів, який створений попередніми поколіннями і протистоїть кожному індивіду як цілковито об`єктивний соціальний світ духовної і матеріальної культури, світ понять науки і техніки, моральності, соціального ладу, держави й права. Цей оточуючий індивідів світ соціуму, за Г. Гегелем, є опредметненим, втіленим, предметно реалізованим мисленням – відчуженою думкою взагалі. Індивіду необхідно розпредметити його, усвідомити й

опанувати зафіксовані в ньому способи діяльності та соціальної взаємодії, що реалізовані в теоретичній і практичній предметності, в чому і полягає його повноцінна освіта. «В освіченій свідомості індивіда категорії наявні у вигляді активних форм діяльності мислення, форм опрацювання матеріалу чуттєвих вражень і формування на їх основі поняття. Коли індивід оволодіває ними у процесі свого досвіду, робить їх формами своєї діяльності, спілкування і взаємодій, тоді він керується ними, знає і усвідомлює їх як форми мислення. В іншому випадку категорії є лише даними у спогляданні та уявленні загальними формами речей, тобто такими, що протиставлені мисленню у дійсності, яка існує поза і незалежно від нього» [23, с. 138].

Отже, у своїй науці логіки Г. Гегель подолав «панівне у той час уявлення про мислення як про одну з багатьох психічних здатностей людського індивіда, що стоїть поряд з іншими, такими як пам'ять, воля, здатність розглядати, обмацувати і обнюхувати речі, увага, уява тощо» [20, с. 124]. Такому психологізованому уявленню він протиставив об'єктивне й надіндивідуальне потрактовування свідомості та мислення. Це твердження Г. Гегель спочатку «доводить до усвідомлення», а потім піддає критиці з позицій історичних фактів розвитку мислення, «хід якого визначається більш могутніми чинниками, ніж мовні структури», до того ж такими, що згідно з «чисто формальним підходом до мислення не мають ніякого відношення до логіки» [20, с. 125 – 126].

На противагу поглядам прибічників вербально-схоластичної традиції та суто формальної інтерпретації мислення, а тим паче і категорій, Г. Гегель довів, що «мова – це не єдина форма прояву здатності мислити, у вигляді якої можна зафіксувати думку в її реалізації та дослідити у логіці. Що мислячою істотою, суб'єктом мислення людина стає не лише в процесі говоріння», але й у своїх стосунках з іншими, у вчинках, «у людських справах» [20, с. 127], результатах своєї діяльності. Проте досі лишається панівним уявлення, відповідно до якого «мислення – одна з психічних здатностей індивіда» [20, с. 127]. Тому дотепер не

втрачає актуальності гегелівська полеміка з поглядами прибічників подібного логічного позитивізму, у якій він аргументовано довів те, що у реальних соціальних зв'язках та інституціях, суспільних справах, у перетворенні та «продукуванні речей зовнішнього світу людина виявляє свою здатність мислити набагато адекватніше, ніж у своїх розповідях про ці справи, у словесному самозвіті про власне мислення та свідомість» [20, с. 128].

Отже, за Г. Гегелем, розвиток суспільства – це результат вчинків людей, а також створюваних ними речей, який не лише можна, але й необхідно потрактувати як процес мислення, як акти «опредметнення», реалізації та «експлікації» думки і знання [20, с. 128–129]. Категорії мислення виявляють «свою силу, енергію та діяльну природу у загальних закономірностях та схемах» продукування того грандіозного світу культурних утворень, який протистоїть індивіду як тіло цивілізації, що існує цілком об'єктивно. «Гегель тим самим запровадив практику – чуттєво-предметну діяльність людини, яка реалізує свої задуми, плани й ідеї, – до логіки та сфери тих фактів, що необхідно в ній дослідити. І цим він робить колосальної важливості крок вперед у тлумаченні справжнього предмета логіки як науки. Саме на цій підставі Г. Гегель і здобуває повне право аналізувати всередині логіки – науки про мислення – об'єктивні визначення речей, існуючих поза свідомістю та психікою індивіда» [20, с. 128–129].

Отже, категорії – це вираз певної соціальної реальності, об'єктивованої у багатограному існуванні: як форми (визначення) речей, створених цілеспрямованою діяльністю суспільної людини, що є водночас формами її мислення; як способи «реалізації ідей, понять, планів, уявлень, цілей і прагнень людини; як ступені процесу осмислення і опрацювання, а далі – втілення тих логічних і методологічних схем, яким підпорядковується цілеспрямована діяльність людини» [23, с. 118]; як сходинки усвідомлення й опанування суспільного в індивідуальному, а саме: олюднення, освіта індивіда, його

усупільнення, соціалізація. У подібному тлумаченні система категорій є логікою не лише справжнього наукового пізнання природи та історії, але й засобом ідейно-теоретичного розвитку суспільства.

Саме філософсько-історичні та соціально-філософські здобутки гегелівської об'єктивної діалектики становлять основу теорії розвитку, яка потрактовує логічні форми й категорії мислення як відображені у свідомості людини та перевірені соціальною історією на практиці загальні форми розвитку об'єктивної реальності та дійсності поза мисленням. Така діалектика становить основу теорії пізнання та всезагальної теорії розвитку [5]. Але Г. Гегель все ж таки залишається на ґрунті логіки, «у трактуванні історії людства «справа логіки» поглинає його увагу настільки, що мислитель перестає бачити за нею «логіку справи» – ту детермінацію людської діяльності, яка цілком об'єктивна, предметна й не залежить від мислення» [20, с. 130].

Підсумуємо. На нашу думку, для експлікації соціального потенціалу знання важливим є гегелівське тлумачення категорій та предмета логіки як науки, яка передусім, встановлює об'єктивність мислення, а саме того, що до нього належить також процеси опредметнення та відчуження думки, тобто процеси її чуттєво-предметного втілення й об'єктивації через логіку соціальних взаємодій, системи інституцій, кристалізація в чуттєво-природному матеріалі, в історичному світі феноменів культури, які споглядаються у чуттєвому досвіді індивідів. Тобто до предмета науки логіки належать (хоч і в абстрактному визначенні) соціальні практики, взаємодії та стосунки – процес чуттєвої предметної життєдіяльності людей, які змінюють і перетворюють соціальні умови, речі відповідно до понять, планів та задумів суб'єктивного мислення й усвідомлення. Суттєвим є те, що розвиток потрактовується Г. Гегелем як суспільно-історичний процес самотворення людини, який містить у собі наявність мислення і знання, сходження до їх теоретичної форми в науковому пізнанні та філософії, на противагу суб'єктивно-психологічному тлумаченню логічного міркування за формальними

правилами умовиводу, зафіксованих за допомогою мови. Це введення соціальної реальності та всесвітньої суспільної історії у предметне поле логіки становить значний крок уперед у трактуванні інтелекту, освіти, науки та знання, їх вагомості в усвідомленому вільному розвитку соціуму. Адже мислення, з цієї точки зору, здійснюється не лише у вигляді мови, але й у реальних соціальних практиках, діях і вчинках людей, соціальних подіях, зв'язках та відносинах, в історичних суспільних формах. А категорії є апаратом пошуку та напрацювання рішень тих проблем, які постають перед людством у процесі суспільного розвитку. Адже вони зосереджують у собі універсальне знання про розвиток.

Соціально-філософське дослідження знання на рівні теоретичного мислення та категорій логіки спирається на те, що було встановлено Г. Гегелем у його науці логіки, а саме: логічна категорія (форма, схема, закон) – це така розумна абстракція, сутнісне вираження усіх способів виявлення здатності мислити. Окрім того, що категорії однаково детермінують сфери мовлення та предметності, висловлене і здійснене, вони своєю системою також відтворюють соціальний зв'язок та послідовність ступенів онтогенетичного розвитку, в процесі якого людина перетворюється на мислячу істоту, стає суб'єктом мислення і самоздійснення, постає як суспільний індивід, освічена особистість, здатна діяти всезагальним чином, доцільно, тобто вільно. Будучи усвідомленими як об'єктивні універсальні способи взаємозв'язку та взаємовідносин речей і людей, природи та суспільства, категорії – це сходинки розвитку, долаючи які людина здатна свідомо й цілеспрямовано розбудовувати свою індивідуальну та суспільну життєдіяльність, своє майбутнє на гуманістичних основах.

2.3. Вияв соціального потенціалу знання у формі поняттєво-категоріальних структур

В історії пізнання слово «категорія» набуло кілька значень, які внутрішньо пов'язані, але за допомогою їх розрізнення можна з'ясувати своєрідність його змісту як філософського поняття. Філософський словник визначає категорії як гранично загальні, фундаментальні поняття, що відображають найбільш істотні, закономірні зв'язки [57, с. 251]. Ще в одному значенні категорії – це об'єктивні універсальні форми мислення і буття, які лише позначаються, виражаються поняттями, але існують не лише як поняття. Понятійно вони оформлюються, якщо усвідомлюються, осмислюються і стають змістом думки [29]. У значенні терміна «категорії» виокремлюють й відображають онтологічний, гносеологічний, логічний та методологічний аспекти. Проте філософським завданням усього дослідження, і цього підрозділу зокрема, є розкриття соціального аспекту категорій.

Найчастіше у філософських дослідженнях категорій розкривається саме їх світоглядне, методологічне й евристичне значення. Дослідження ж соціальних аспектів знання, започатковані у системах давньої західноєвропейської і особливо східної філософії, перетворилися на галузь етики і практичної філософії, охоплюючи вчення про політику, право, державу, а відтак антропологію, поруч з онтологічними та гносеологічними розділами філософського знання. У ході оформлення філософських понять «наука» і «наукове пізнання», а також поняттєво-категоріальних структур, принципів і категорій, дослідження знання все більше набували гносеологічного, епістемологічного, евристичного характеру. Поняття знання здебільшого пов'язувалося з мисленням, логічним апаратом думки, теоретизуванням, діяльністю розуму, інтелектуальними формами й засобами. У цьому контексті потрактовувалися також і категорії як форми понятійного мислення та пізнання. Людський вимір знання, його антропологічні й

соціальні аспекти тривалий час значно менше привертали до себе увагу мислителів і науковців. Збільшення досліджень такого плану відбувається у західноєвропейській філософії у зв'язку з посиленням вагомості наукового знання у процесі промислової революції, необмеженістю можливостей для його застосування у виробництві, розгортанням науково-технічного прогресу. Саме тому дослідження знання, особливо наукового, знову набуває соціально-історичного забарвлення. Ця тенденція поступово призводить до виникнення концепцій інформаційного суспільства й суспільства знань.

Початок цього процесу був покладений І. Кантом, який тлумачив термін «знання» як результат творчої діяльності суб'єкта, а категорії як «суб'єктивні генератори знання, форми самодіяльності й засоби продуктивної, творчої дії суб'єктивного розуму» [35, с. 217]. Не зважаючи на гносеологічний характер наукових праць І. Канта, їх основні проблеми та ідеї в подальшому призвели до дослідження соціального виміру знання.

Г. Гегель долає межі критичної філософії І. Канта і зараховує процес об'єктивації ідеї в історії суспільства до предмета дослідження. За Г. Гегелем, знання у теоретичній формі, а саме категорії та логічні принципи, становлять внутрішній каркас, сутність, закономірність соціального життя так само, як і природних процесів та явищ [35, с. 217].

Усвідомлене мислення перестає діяти поза увагою суспільних індивідів як сліпа зовнішня необхідність, а стає запорукою їх свободи. Усвідомленим законом люди можуть керуватися і за його допомогою стають здатними свідомо керувати суспільним та індивідуальним життям. Іншими словами, на думку Г. Гегеля, те, що так чи інакше – адекватно чи неадекватно – усвідомлюється індивідом, в результаті є дієвим, тобто, будучи усвідомленим, стає найважливішим компонентом суб'єктивного мислення, спрямуванням власних думок, регулятивною схемою його роздумів, міркувань, а зрештою – рішень, вчинків, стосунків, практичних дій.

Реальна влада колективних, суспільних сил (або спільних діяльних здатностей) людини, яка для Г. Гегеля не є ізольованим індивідом, а існує у поєднанні соціальних зв'язків кожного з іншими такими ж індивідами, які становлять народи, утворюють державні системи та створюють закони суспільних відносин, є різними формами й історичними стадіями втілення логічної ідеї.

У подальших дослідженнях категорій можна виокремити три напрями: перший – матеріалістична концепція категорій у діалектиці як логіці й теорії пізнання; другий – дослідження лінгвістичних та аналітичних аспектів, негативне ставлення до попереднього опрацювання проблеми категорій; третій – дослідження категорій як форм культури та комунікативних регуляторів.

В межах першого підходу відбувається критичне переосмислення та розвиток здобутків класичної філософії у руслі матеріалістичного потрактовування історії, подолання обмеженості споглядального, антропологічного та механістичного характеру натуралістичного матеріалізму. За відправний пункт цей напрям узяв те, що категорії виражають форми наявного буття, є визначеннями існування. Перетворення гегелівської діалектики на метод науково-теоретичного мислення вже на початку 40-х років XIX ст. почали К. Маркс і Ф. Енгельс у процесі її застосування для дослідження матеріальних умов життя суспільства та його ідеології. Матеріалістично переосмислена гегелівська діалектика мала для них значення логіки розвитку наукового світогляду та методу створення соціально-історичної теорії.

Представники цієї філософської лінії отримали та обґрунтували такі висновки. Категоріальний лад мислення не є ні апріорним, ні абсолютним, він історично формується, постає та змінюється. В онтогенезі він постає у процесі оволодіння формами суспільних відносин і наявними способами соціальної практики. Формування категорійного апарату мислення відбувається й у філогенезі в процесі становлення особистості і її мислення. Основним досягненням прибічників цієї лінії вважається утвердження соціальної природи категорій. Вони

є не лише загальними формами руху природної реальності, але й загальними формами суспільно-історичної діяльності людей, соціально-практичним рухом, що пізнається та відображається у свідомості людини та її думці.

Категорії, принципи та їх система виникають завдяки суспільним відносинам. Тоді свідомість, мислення, розум сприймаються не як щось дане, а як історичні – такі, що мають свою генезу та потребують з'ясування процесів свого виникнення, становлення і розвитку. Саме тому дослідження природи категорій потребує аналізу самого буття, тобто реальних конкретних форм руху дійсності та їх перетворень. Дослідження суспільної форми руху як конкретної й кінцевої форми руху і, одночасно, її заперечення у тому ж самому відношенні, зосереджує у собі й втілює загальний нескінченний, необхідний матеріальний рух загалом і забезпечує створення можливостей для вивчення категорій.

Проте особливості суспільної форми руху полягають не лише в практичному відтворенні всіх форм руху дійсності, але й у створенні нових форм відповідно до людських потреб та цілей; в тому, що речі, предмети людської культури вступають між собою у такі особливі (притаманні тільки суспільному рухові) відносини, що вони можуть репрезентувати одне одного у формі, що не виражає природних та фізичних властивостей їх будови. Саме це є суттєвим у формуванні ідеального, «відображенні відображення» (за виразом В. Босенка [6, с. 270]), а відтак, безпосередньою умовою формування категорій та разом з тим форм їх вираження (форма форми), власне розумових форм. «Те, що називається категоріями, – це абстраговані «... ідеальні вираження суспільних відносин». У суспільних відносинах міститься розгадка природи категорій (їх зародження і життя)» [6, с. 270]. В них також міститься і розгадка того, як виникає сама потреба в такому вираженні, його необхідність.

Звідси випливає, що такі ідеальні утворення не мають власного розвитку, власної історії, їх життя відбувається в суспільно-чуттєвому і практичному житті людства. Основним і визначальним для них є те саме, що завжди є істотним та

визначальним у всій сукупності суспільних відносин, – виробничі відносини. Можна сказати, що спосіб суспільного виробництва й висхідні ступені його розвитку в кінцевому підсумку визначають «спосіб виробництва» категорій та об'єктивні тенденції його розвитку. Так, «економічні категорії являють собою лише теоретичні вирази абстракції суспільних відносин виробництва» [42, с. 133]. А оскільки люди продукують певні суспільні відносини на підґрунті здобутих продуктивних сил, та, зрештою, змінюють їх, розвивають до рівня найпотужніших продуктивних сил для нового способу виробництва, то в цій «зміні способів забезпечення свого життя люди змінюють свої суспільні відносини» [42, с. 133], суспільні форми, а разом з ними і форми своєї свідомості, думки, мислення.

Відповідно для кожного індивіда ці форми людської діяльності та досягнення дійсності, сформовані суспільством, існують незалежно від його волі, наявні у всій своїй системній повноті як форми привласнення ним людської сутності (суспільності). Категорії – вузлові пункти індивідуальної онтогенетичної історії особистості. Йдеться не про біологічний чи психологічний розвиток людини, а про формування у неї людяності (її олюднення, усупільнення), про те, як у міру привласнення соціального, природне перетворюється на людське, особистісне. Тож категорії є формами і способами привласнення суспільного та перетворення соціального на особисте (власне) кожним індивідом у його онтогенезі [35, с. 218].

Знаний український науковець В. Босенко зауважує, що «кожна окрема людина не створює сама категорії і тим більше не вигадує їх. Вона долучається, точніше, з найперших днів життя її залучають до активної дії, спрямованої на перетворення (перевтілення) дійсності відповідно до суспільних цілей, згідно з існуючими суспільними відносинами й напрацьованою людством системою категоріальних форм. Мова йде не про пізнання й осмислення категорій та відповідних їм понять, а, перш за все, про практичне долучення до людських справ за людськими, суспільними потребами, й, отже, про відтворення своєї діяльності категоріально, тобто про те, що своєю діяльністю і відносинами люди

відображають суспільно-людську діяльність, способи цієї діяльності, ті відносини, в яких вона відбувається» [6, с. 271].

Таким чином, якщо сутність категорій полягає у зародженні й історії суспільних відносин, що надають їм змісту й рушійної сили для виникнення та розвитку кожної з них і всіх у єдиній системі. Реальне узагальнення (усуспільнення) відносин при переході від попередньої епохи до наступної в процесі зміни людьми форми суспільства формує відповідне ідеальне їх виокремлення як свого ідейного й теоретичного аналога [35, с. 218].

Вже згадуваний В. Босенко зазначає, що «не форма наповнюється змістом іззовні, а зміст оформлюється. Відповідно, доцільно ставити питання не про те, що відповідає певній категоріальній розумовій формі у дійсності, а, навпаки, чому вона відповідає». Отже, категоріальним «вилученням» з дійсності категорії є не тому, що вони – розумові форми, але вони тому стають розумовими формами, що є ідеальними. «Тобто у своїй ідеальності вони не розумові абстракції, не просто форми людського розуму, а, перш за все, форми реальних людських відносин» [6, с. 273]. Життя категорій є іманентним до суспільної життєдіяльності, соціального дієвого життя. Саме тому те, що зветься «логічним» не редукується до форм мислення, що було відкрито ще Г. Гегелем на ґрунті об'єктивного ідеалізму. Субстанціональним змістом категорій, що є духовними речами, ідеальним втіленням форм діяльності та відповідних їм суспільних відносин, «є те, що видобуто із «нескінченної маси частковостей зовнішнього життя та діяльності», а сама форма мислення – це вторинне, це наступна сходинка, стадія розвитку, «своє інше» форми діяльності, яка з необхідністю породжується останньою: з неї і для неї» [6, с. 174].

Соціальна сутність категорій визначає механізм категорійного узагальнення. Суспільна практика соціального перетворення суспільної форми руху як такої (самоперетворення) в історичній послідовності перетворення форм суспільства та усуспільнення відносин постає як вищий «інтегратор» у формуванні

категорійності.

Якщо потрактовувати логічні категорії як самостійні сутності, що існують автономно у якійсь відокремленій від природи та суспільства реальності, то їх застосування буде уявлятися суб'єктові пізнання прикладанням до явищ та процесів матеріального світу або накладанням на його багатоманітні форми для поєднання їх. До речі, такий погляд є відображенням відчуження логічних форм за умови нерозуміння людиною його причин. Його виникнення є неминучим саме через нерозуміння суб'єктом пізнання винятково соціальної природи категорій і залежності їх від характеру суспільних відносин, саморозірваність яких з необхідністю породжує зовнішнє протиставлення духу і матерії, а також претендування духу на субстанційний статус самостійної сутності та зовнішнє прикладання його форм до матеріальної діяльності. Внаслідок цього і у І. Канта і у Г. Гегеля наявне «застосування» логічних категорій як загальних схем до природи (що становлять основу філософії природи) і до людства (що є основою філософії історії та соціальної філософії, а Г. Гегель назвав її філософією духу). Зважаючи на відкриття соціальної природи логічних категорій, стає можливою перевернутість цього відношення і усвідомленість того, що категорії не прикладаються до історії природи та суспільної людини, а від них абстрагуються. В протилежному випадку виходить, нібито природу і людство «пристосовують» до принципів. І таке неодмінно трапляється, якщо вивчення дійсності підмінюється аналізом понять і логічних правил їх побудови та поєднання, коли фактично «відображення сприймається за відображуваний об'єкт» [43, с. 371]. Претензія на самостійне існування й автономний розвиток форм духу, свідомості, думки є абсолютизацією одного з фрагментів багатогранного процесу пізнання та перетворення цього «уламку» на самостійне ціле, що виростає до рівня відповідної філософської системи (наприклад, логічний позитивізм чи аналітичну філософію).

З огляду на це, у питанні про застосування категорій доцільно виходити не з принципів руху та розвитку, а з дослідження самого справжнього руху та

виведення при цьому понять і принципів, що мають слугувати завершенням аналізу, а не його вихідним пунктом. Вивчення природи категорій є передумовою діалектичного способу пізнання людиною реального руху, його конкретних форм. «Здійснити наукове заглиблення від зовнішнього руху до внутрішнього і необхідного саморуху та розвитку, його законів, безумовно, неможливо без застосування теоретичного мислення і мистецтва оперування поняттями, принципами, категоріями в науці» [5, с. 406]. Але якщо це занурення у справжній внутрішній рух відбуватиметься саме за допомогою цих розумових форм, то у процесі його здійснювання аналіз реальної об'єктивної дійсності не буде підмінюватися дослідженням цих форм самих по собі. Мета пізнання – отримання наукової істини (об'єктивної і конкретної), а не перемикання, зісковзування на пізнання способів такого отримання. Отже, проблема застосування категорій та принципів розв'язується через доведення аналізу до теоретичного рівня наукового пізнання й застосування відповідних методів отримання знання про об'єктивну реальність як природну, так і соціальну.

Категорії є суцільно суспільними. При цьому не такими, до визначення яких науковці вдаються, щоб скористатися наче якимись зовнішніми засобами чи інструментами. Адже якщо вважати, що вони слугують людям на практиці для створення думок й обміну ними, то як можна говорити про службу того, що не є зовнішнім для нас, а є нами самими, тим, чим саме ми є. Аналогічно до того, як говорити про службу рук або інших органів людського тіла чи про службу «почуттів» і т. п. Категорії не помічники людини, а концентрований вираз природної та суспільної закономірності. Розумові, логічні форми мислення і думки людини – це не «зовнішні форми», «засоби для користування», «посібники» людини, вони – форми живого практичного змісту, нерозривно пов'язані зі своїм наповненням, «своє інше» змісту, а не щось таке, що має самостійну сутність поряд з ним. Тому проблема їх застосування переходить у сфери розвитку теоретичних форм та методів науки, створення і застосування наукомістких

технологій, освіти й науково обґрунтоване керування соціальними процесами, що у свою чергу потребує відповідних суспільних інституцій та важелів.

Отже, дослідження у межах окресленого вище напряму призвели до усвідомлення того факту, що всі діалектичні схеми й категорії, виявлені в мисленні І. Кантом і Г. Гегелем, є універсальними формами та законами розвитку зовнішнього, незалежно й існуючого поза мисленням реального світу, що відображені та перевірені у суспільно-практичних способах діяльності, логічно виражені колективною свідомістю і думкою людства в ході історичного поступу, а тому придатні для свідомого керування подальшим розвитком суспільства [35, с. 219].

Інший підхід формується у другій половині ХІХ століття як наслідок згасання інтересу до дослідження категорій та зародження негативного ставлення до соціального тлумачення категорій як своєї метафізики.

Британський філософ-неопозитивіст Бертран Рассел взагалі виступає проти введення в філософію поняття «категорія»: «що саме мається на увазі під словом «категорія» у Аристотеля, у Канта, у Гегеля, я, зізнатися ніколи не в змозі був зрозуміти. Я особисто не вірю, що поняття «категорія» може у якійсь мірі бути корисним у філософії як даючий зрозумілу ідею» [51, с. 220]. Категорії – «це лише перенесення до сфери метафізики того, що є лише зручністю слововживання» [51, с. 222].

Представник іншої наукової традиції, аналітичної філософії, Гилберт Райл потрактовує категорії як логічні типи (групи, класи), до яких ми щось зараховуємо, а категоріальні висловлювання як «такі судження, що приписують термінам належність до певних типів» [48]. Г. Райл зауважує, що існує «припущення, яке, разом з Аристотелем і Кантом, некритично поділяють багато сучасних філософів. А саме: припускається, що наявний кінцевий перелік категорій або типів: наприклад, десять (або вісім) типів термінів або дванадцять форм судження, так само як існує двадцять шість літер в англійській абетці і шістдесят чотири клітини

на шахівниці. Це чистої води міф» [48, с. 332]. Що наявні категорії він описує таким чином: «деякі типи офіційно визнані й наділені фірмовими етикетками на зразок «якість», «стан», «субстанція», «число», «логічна конструкція», «категорії» тощо. Ми могли б називати їх «категоріальними словами». Р. Карнап, збиваючи нас із пантелику, називає їх «універсальними словами». Висловлювання, у яких вид чинника просто називається по імені, відрізняються лише своєю стислістю від висловлювань, у яких вид чинника описується. Усі подібні висловлювання є філософськими» [48, с. 332].

Досить цікавою є пропозиція Г. Райла потрактувати філософію за аналогією до картографії. Відповідно до цього погляду, «освічені носії мови стосовно до філософа – те ж саме, що мешканьці села стосовно до картографа. Мешканьці села добре знають своє село, його жителів та географію. Проте, якщо ж неосвіченого жителя села попросити пояснити свої знання на мапі, він зазнаватиме труднощів при перетворенні своїх практичних знань на універсальну мову картографічних символів. Житель села міркує про своє село в особистісних і практичних термінах, тоді як картограф думає про село у нейтральних, громадських категоріях» [49].

Екзистенціаліст М. Хайдеггер визначає категорії як «такі називання суцього, що розкривають його як таке у його устрої. Саме тому категорії є основними словами мови метафізики й назвами для основоположних філософських понять. Ці категорії як назви у звичайній нашій думці та у повсякденному ставленні до суцього висловлюються людьми мовчки, а більшістю з них упродовж життя ніколи не відчуються і не пізнаються, тим більше не потрактовуються як такі мовчазні називання, – ці та інші факти зовсім не причина твердити, що категорії є чимось вигаданим, нібито «далекою від життя» філософією. Категорії – це виявляючі називання суцього в аспекті того, чим суще як таке за своєю природою є. Власне, категорії як такі називання розпізнаються при осмисленні людиною того, що мовчазно позначається і називається при звичайному називанні й обговоренні

суцього. Основна форма буденного називання суцього – це висловлювання» [59, с. 85]. Важливим для М. Хайдеггера є те, що «визначення суцього як такого здійснюються й обґрунтовуються у світлі «логосу», мислення, що висловлює. Категорії як визначення суцього позначають, що суще є як суще. Вони позначають «найбільш загальне», що може бути визначеним як суще: існування або буття. Буття суцього охоплюється і потрактовується за дороговказом висловлювання, судження, «мислення». Цей вид визначення істини про суще у цілому, тобто, інакше кажучи, метафізика мислить суще у категоріях» [59, с. 86; 35, с. 219].

Категорії характеризують суще найзагальніше. Саме метафізика мислить про суще в категоріях, які структурують думку, але метафізика списана філософією на утилізацію.

Негативне ставлення до класичного опрацювання проблематики категорій не було загальним у некласичній філософії. Так, Е. Гуссерль обстоює загалом позитивну позицію щодо питання про природу категорій. У ній можна виокремити два аспекти: перший – категорії визначаються як позначення найвищих сутностей, тобто все випадково-індивідуальне має сутність, а тим самим ейдос, що належить до чистого пізнання. Але ейдос «міститься серед сутнісних істин різних ступенів загальності» [18, с. 27]. Індивідуальний предмет має власну сутність та є сутністю більш високого порядку. Наприклад, конкретний звук, що лунає зараз, має свою сутність та сутність «звуку взагалі», яка є «компонентом, що визирає зсередини індивідуального звуку» [18, с. 27]. Звідси формується ідея категорій: «все, що належить до сутності такого-то індивіда, може мати також інший індивід, а вищі сутнісні загальності ... визначають межі «регіонів» або «категорій» індивідів» [18, с. 27 – 28]. Другий аспект гуссерлівського потрактовування категорій пов'язаний із «найрадикальнішим серед усіх буттєвих розрізень – буття як свідомість та буття як буття, що «проявляє» себе у свідомості, буття «трансцендентне»» [18, с. 158]. Е. Гуссерль вважає, що вчення про категорії безумовно має ґрунтуватися на такому розрізненні. Оскільки, на думку

Е. Гуссерля, трансцендентне і трансцендентальне буття «сутнісно пов'язані», а категорії є вищими сутностями, то сутнісна пов'язаність двох понять буття має бути зрозумілою як пов'язаність категоріальна.

Видатний дослідник, «засновник соціології Е. Дюркгейм, продовжуючи кантівську традицію, інтерпретував універсальні категорії пізнання (простір, час, кількість, причина) як такі, що мають загальні для всіх характеристики й ґрунтуються на універсальній раціональності. На противагу йому, К. Мангейм та Л. Лаудан вважають, що соціологічні інтерпретації знання спираються на категорії, що мають значимі характеристики тільки для конкретних суспільств і саме тому не варто вважати соціологічні категорії знання філософськими категоріями» [66, с. 141].

У межах третього напрямку, знання і наукове пізнання розглядаються як соціокультурні феномени, що історично розвиваються. Дослідники спираються на результати, отримані представниками класичного, матеріалістичного підходу, але в центрі уваги перебувають різноманітні феномени культури і їх категоріальне усвідомлення. Виявляються і досліджуються історичні зміни, що відбуваються в категоріях культури у зв'язку із узагальненням досвіду духовного й практичного опанування світу в ході соціального розвитку. З'ясовується місце і значення філософських категорій в динаміці культури, їх функції у трансформаціях основ конкретно-історичних типів культури, які відповідають потребам свого часу в осмисленні та критичному аналізі універсальї культури.

Важливою є думка про те, що «у критичні періоди історії традиційні значення універсальї культури втрачають функцію світоглядних орієнтирів для масової свідомості та починають критично переосмислюватись. Щоб змінити колишні життєві смисли, закріплені традицією в універсальїях культури, а отже, і в категорійних структурах свідомості людей конкретної історичної епохи, необхідно спочатку експлікувати їх, порівняти з реаліями буття і критично осмислити їх як цілісну систему. З неусвідомлених, неявно функціонуючих категоріальних

структур людського розуміння та діяльності універсалії культури мають перетворитися на особливі предмети для критичного аналізу, вони мають набути категоріальну форму, на які спрямована свідомість» [54, с. 29].

Як відзначає В. Стьопін, «особливе значення в оновленні суспільних цінностей та світоглядних орієнтирів належить філософії» [55, с. 14], категорії якої є раціоналізацією універсалій людської культури (категорій культури). Філософія експлікує зміст універсалій культури, робить «категоріальну модель світу» предметом усвідомлення і переосмислення. «У діяльності на двох полюсах – іманентного теоретичного руху та постійної експлікації реальних смислів граничних основ культури – реалізується основне призначення філософії в культурі: усвідомити не лише те, який в своїх глибинних основах наявний людський світ, але і яким він може і має стати» [54, с. 31].

У вітчизняній філософії ХХ століття категорії потрактовувалися переважно з логіко-гносеологічних позицій, їх тлумачили як «основні та найбільш загальні поняття наук, особливо логіки» [31, с. 472]. Але у 80-ті роки, саме у Києві побачили світ кілька колективних монографій [27, 28] з проблем визначеності соціально-філософських аспектів категорій. У цих наукових працях «українські філософи подолали вузькість методології панлогізму в тлумаченні категорій та понять й у межах культурно-історичного процесу виявили низку фундаментальних взаємообумовленостей категоріально-поняттєвого устрою філософії з аналогічними визначеностями культури та продемонстрували ефективність застосування такої методології до трансдисциплінарних досліджень» [53, с. 58].

Питання функціонування категорій у культурі висвітлені у дослідженнях Є. Андроса [1], Є. Бистрицького [9], М. Булатова [8], С. Кримського [37], С. Кошарного [36], В. Табачковського [56]. Взаємодію категорій із мовними формами досліджував С. Васильєв [10]. Взаємозв'язок категорій, науки та наукового знання розкривали у своїх дослідженнях В. Кузнецов [39] і Л. Озадовська [44], В. Храмова [60] і В. Шинкарук [63]. Соціально-практичну

природу категорій досліджував В. Звіглянич [19].

Цей перехід від логіко-гносеологічного до світоглядно-філософського та соціокультурного потрактовування категорій відбувався паралельно зі створенням категорій культури А. Гуревичем [17] і М.М. Бахтіним [4]. У своєму дослідженні ми звернулися до проблеми тлумачення категорій тому, що «тематика категорій ↔ понять є перманентно актуальною, такою, що особливо активізується за умов нинішнього теоретико-методологічного плюралізму, бо тільки категоріально-поняттєвими засобами можливо дисциплінувати будь-яке наукове дослідження» [53, с. 59].

Засобами виникнення знання та його перетворення на наукове є категорії. Наука має піднести свій предмет до осмислення, розуміння, щоб освоїти його, в науці суще стає предметом думки, об'єктом мислення. При цьому безпосередня даність явищ і процесів реальності у чуттєвому спогляданні заперечується, відбувається узагальнення, і наукове дослідження має з ним справу як загальним, щоб розкрити і зрозуміти його сутність (причини, закони, зв'язки). Таке знання здобувається за посередництвом категорій різного рівня.

В сучасних суспільних реаліях недостатньо потрактовувати виникнення і розвиток знання в логічному і гносеологічному плані, залишаючи осторонь суспільний розвиток та соціальну історію. Не відмовляючи у правомірності такому підходу до вивчення і визначення знання, вважаємо за необхідне усвідомити і визнати деяку його однобічність і обмеженість.

Висновки до другого розділу

Філософське пізнання категорійної форми мислення, категорійного синтезу знання як найважливішого способу узагальнення, елементу пізнання і побудови наукової теорії в його практичному суспільно-історичному становленні є необхідною умовою актуалізації соціального потенціалу знання, його

імплементатії у суспільний розвиток.

Німецька класична філософія поглибила вивчення форм знання на шляху його отримання. Передусім, І. Кант висловив думку, що достовірним може бути лише знання про явища, дані у досвіді. Те, що є необхідною умовою можливості будь-якого досвіду, що від самого початку присутнє у свідомості, є позадосвідним, але доступним пізнанню людини, – це трансцендентально-логічні категорії. І. Кант потрактує категорії як суб'єктивні умови людського мислення, те, за допомогою чого розсудок підводить споглядання під аперцепцію, це логічні функції, чисті поняття розуму, у яких представлена чуттєва реальність, що дана нам у спогляданні, це синтез, узагальнення матеріалу досвіду у судженнях.

Апріорні в Канта лише форми чуттєвого споглядання і мислення, а не самі знання, що живляться з двох джерел – апріорних форм і чуттєвого досвіду.

За І. Кантом, для виникнення знання необхідними є багатоманітність явищ, яка дана нам у чуттєвому спогляданні, і узагальнення цього розмаїття за допомогою синтезу. Саме синтез за допомогою категорій, здійснюваний у синтетичних судженнях, дає знання. Знання є результатом творчої діяльності суб'єкта.

Г. Гегель долає межі критичної філософії І. Канта і включає процес об'єктивації ідеї в історії суспільства у предмет дослідження.

Категорії, за Г. Гегелем, суть універсальні форми усвідомлення і осмислення будь-якого об'єкта, які в історії суспільства та думки поступово виділяються через соціальні інституції в сукупну наукову свідомість людства.

Г. Гегель об'єктивував знання у тому розумінні, що розглядав його як розвиток абсолютного духу, що у своєму русі роздвоюється на суб'єкт і об'єкт, а форми знання є моменти розгортання відношення цих протилежностей. Вже під впливом цих форм знання абсолютного духа виникає знання у індивідуального суб'єкта. Г. Гегель вперше загострив увагу на тому, що виникнення знання у індивіда опосередковано знанням, яким володіє суспільство, тобто воно

з'являється не лише під впливом зовнішньої реальності. Таким чином, гегелівська філософія запропонувала інший погляд на джерела пізнання і походження знання, порівняно з попередніми. Тому вчення про категорії, як основа науки логіки займає особливе місце у його філософській системі.

У подальшому дослідження категорій йшло за такими напрямками: – матеріалістична концепція категорій; – некласичні дослідження лінгвістичних та аналітичних аспектів категорій; – соціокультурне розуміння категорій. Останній напрям виникає на ґрунті діалектико-матеріалістичного розуміння категорій, як перехід від логіко-гносеологічного до світоглядно-філософського, соціокультурного розгляду категорій. Цей напрям досить яскраво представлено у працях вітчизняних науковців.

Список використаних джерел до другого розділу

1. Андрос Е. И. Взаимовлияние языковых форм и категорий мышления и его границы. Категории диалектики, их развитие и функции. К.: Наукова думка, 1980. С. 209–236.
2. Аристотель. Метафизика. Соч. в 4-х тт. – Т. 1. / Ред. В. Ф. Асмус. М.: Мысль, 1976. 550 с.
3. Бакрадзе К. С. Избранные философские труды. В 2 т.: Т. 2. Система и метод философии Гегеля. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета. 1973. 464 с.
4. Бахтин М. М. К философии поступка. Философия и социология науки и техники. 1984-1985: ежегодник / Отв.ред. И. Т. Фролов; Сост. библиогр. В. Н. Порус. – Москва: Наука. 1986. С. 80–160.
5. Босенко В. А. Всеобщая теория развития. Киев. 2001. 468 с.
6. Босенко В. А. Диалектика мстит за пренебрежение к ней. Киев: Общество «Философия и культура». 2010. 368 с.
7. Булатов М. А. Логические категории и понятия. К.: Наукова думка. 1981. 335 с.
8. Булатов М. А. Типы категорий и их систем. Категории диалектики, их развитие и функции. К.: Наукова думка. 1980. С. 21–188.
9. Быстрицкий Е. К. Истолкование основных функций категорий в современной буржуазной философии. Категории философии и категории культуры. К.: Наукова думка. 1983. С. 278–332.
10. Васильев С. А. Значение языковых факторов для изучения категорий мышления. Категории диалектики, их развитие и функции. К.: Наукова думка. 1980. С. 191–209.
11. Гегель Г. В. Ф Часть первая. Феноменология духа / Перевод Г. Шпета. С.-Пб.: Наука. 1992. 441 с.

12. Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии. Сочинения. Т. X. М.: Издательство социально-экономической литературы. 1932. 295 с.
13. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. М.: Мысль. 1975. 452 с.
14. Гегель Г. В. Ф. Наука логики. В 3-х томах. Том 1. Отв. ред. М. М. Розенталь. М.: Мысль. 1970. 501 с.
15. Гегель Г. В. Ф. Наука логики. В 3-х томах. Том 2. М.: Мысль. 1971. 248 с.
16. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа. М.: Наука. 2000. 495 с.
17. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / Рец.: чл.-кор. АН СССР Ю. Б. Вишпер. – 2-е изд., испр. и доп. М.: Искусство. 1984. 352 с.
18. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т. 1: Общее введение в чистую феноменологию. М.: Дом интеллектуальной книги. 1999. 232 с.
19. Звиглянич В. А. Мировоззренческие аспекты категорий конечного и бесконечного. Мировоззренческое содержание категорий и законов диалектики. К.: Наукова думка. 1981. С. 254–271.
20. Ильенков Э. В. Гегель и проблема предмета логики. Философия Гегеля и современность / Отв. ред. Л. Н. Суворов. М.: Мысль. 1973. С. 120–144.
21. Ильенков Э. Действительность. Философская энциклопедия. Т. 1. С. 442–444. URL: <http://caute.ru/ilyenkov/texts/enc/real.html>.
22. Ильенков Э. В. Гегель Философский энциклопедический словарь. Т. 6. М.: 1982. с. 176–177. URL: https://booksafe.net/read/ilenkov_evald-gegel-198632.html#p3.
23. Ильенков Эвальд Васильевич Диалектическая логика: Очерки истории и теории. 2-е изд., доп. М.: Политиздат. 1984. 320 с.
24. Кант И. Критика чистого раз ума. Соч. в 6-ти тт. Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. Т. 3. – М.: Мысль. 1964. 799 с.

25. Кант, Іммануїл Критика чистого розуму / Переклад з німецької та примітки І. Бурковського. Ред. С. Вишенський. Київ: Юніверс, 2000. 504 с. URL: http://aps-m.org/wp-content/uploads/2017/03/Krytyka_chystoho_rozumu.pdf.
26. Кант И. Прологомены ко всякой будущей метафизике, могущей появиться как наука. Соч. в 6-ти тт. Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. Т. 4. Ч. 1. М.: Мысль. 1965. 544 с.
27. Категории диалектики, их развитие и функции: Монография / Булатов М. А. ... и др.; отв. ред. В. П. Иванов – К.: Наукова думка. 1980. 364 с.
28. Категории философии и категории культуры. К.: Наукова думка. 1983. 343 с.
29. Книгин А.Н. Учение о категориях. Учебное пособие для студентов философских факультетов. Томск. 2002. URL: http://fsf.tsu.ru/wp_test/wp-content/uploads/Knigin_-_Uchenie_o_kategoriakh.pdf.
30. Конт-Спонвиль Андре. Знание. Философский словарь / Пер. с фр. Е. В. Головиной. М. 2012. С. 200–201.
31. Копнин П. Категории. Философская энциклопедия: в 5 т. М.: Советская энциклопедия. 1962. Т.2. С. 472–475.
32. Костроміна Г.М. Від Сократа до Аристотеля: удосконалення людини через пізнання і знання. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури (Науковий журнал Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара). Випуск 4 (2).* Дніпропетровськ. 2012. С. 84 – 89.
33. Костроміна Г.М. Знання – творчість – освіта. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць.* Київ: ІВЦ «Політехніка». 2009. № 2 (26). С. 60–64.
34. Костроміна Г.М. Людиноцентричність знання в досократівській філософії. *Вісник Національного технічного університету України «Київський*

політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. К.: ВПК «Політехніка». 2013. №1 (37). С. 40–46.

35. Костроміна Г.М. Філософська концептуалізація соціальної інтенції знання у формі категорій. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол.ред. В.М. Вашкевич. К.: «Видавництво «Гілея». 2018. Вип. 128 (1). С. 217–221.*

36. Кошарный С.А. Культура и категориальные формы освоения мира в феноменологии Э. Гуссерля. Категории философии и категории культуры. К.: Наукова думка. 1983. С. 253–275.

37. Крымский С.Б. Формы функционирования категории абсолютного в системе культуры. Мировоззренческое содержание категорий и законов диалектики. К.: Наукова думка. 1981. С. 234–254.

38. Кузнецов В. Н. Немецкая классическая философия второй половины XVIII– начала XIX века: Учеб. пособие для ун-тов. М.: Высш. шк., 1989. 480 с.

39. Кузнецов В. И. О системности категориального аппарата конкретно-научного знания. Категории диалектики, их развитие и функции. К.: Наукова думка, 1980. С. 339–351.

40. Кушерець В. І. Знання як основа розвитку в XXI столітті. URL: <http://znannya.org.ua/index.php/arkhiv/63-ekonomika-arkhiv/338-znannya-yak-osnova-rozvitku-v-khkhi-stolitti?showall=&limitstart>.

41. Любутин К. Н., Шишков Н. И. Философские предпосылки «Критики чистого разума» И. Канта. *Кантовский сборник*. Калининград. 1981. Вып. 6. С. 5–17.

42. Маркс К. Нищета философии. Сочинения, 2-е изд. Т. 4. М: Политиздат, 1955. 615 с.

43. Энгельс Ф. Диалектика природы. Соч. 2-е изд. Т. 20. М.: Государственное издательство политической литературы. 1961. 828 с.

44. Озадовская Л. В. К проблеме соотношения философских категорий и естественно-научных понятий. Категории диалектики, их развитие и функции. К.: Наукова думка, 1980. С. 395–314.
45. Платон. Менон. Собрание сочинений в 4 т. Т.1 / Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Примеч. А. А. Тахо-Годи; Пер. с древнегреч. С. А. Ошерова. М.: Мысль, 1990. С. 575–612.
46. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии / Пер. с англ. Под ред. В. А. Лекторского и В. И. Аршинова. М.: Проресс, 1985. 343 с.
47. Поппер Карл Р. Что такое диалектика? *Вопросы философии*. 1995. №1. С. 118 – 138. URL: <http://www.kph.npu.edu.ua!/e-book/clasik/data/vopros/50.html>.
48. Райл Г. Категории. Понятие сознания / Пер. с англ. общая ред. В. П. Филатова. М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. 408 с.
49. Райл, Гилберт Філософія як картографія. URL: http://znaimo.com.ua/Райл_Гілберт.
50. Рассел Бертран Исследование значения и истины / Перевод с англ. Ледникова Е. Е., Никифорова А. Л. Общ. ред и прим. Ледникова Е. Е. М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. 400 с.
51. Рассел Б. История западной философии. В двух книгах. Книга 1. М.: Миф. 1993. 512 с.
52. Румянцева Т. Г. Трансцендентальное воображение. История философии: энциклопедия / А.А.Грицанов (составитель и главный научный редактор). Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2002. URL: http://psylib.org.ua/books/gritz01/transcendental'noe_voobrazhenie.htm.
53. Семенов В. Г. До критики вчення Г. В. Ф. Гегеля про категорії. *Вісник НТУУ «КПІ» Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2014. № 3. С. 57–66.
54. Степин В. С., Горохов В. Г., Розов М. А. Философия науки и техники. М.: Гардарики, 1996. 214 с.

55. Степин В. С. Философский анализ мировоззренческих универсалий культуры. *Гуманитарные науки*. 2011. № 1. С. 8–17.

56. Табачковский В. Г. Проблема соотношения категорий философии и категорий культуры в классической и современной буржуазной философии. Категории философии и категории культуры. К.: Наукова думка, 1983. С. 205–253.

57. Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. М.: Сов. Энциклопедия, 1983. 840 с.

58. Фрагменты ранних греческих философов. Ч. I. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / Отв. ред. И. Д. Рожанский. М.: Наука. 1989. 576 с.

59. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. составление, перевод, вступительная статья, комментарии и указатели В. В. Библихина. М.: Республика. 1993. 447 с.

60. Храмова В. Л. Категории философии как важнейший фактор развития идейных тенденций науки. Категории диалектики, их развитие и функции. К.: Наукова думка. 1980. С. 314–338.

61. Чумаков А. Н. Глобализация. Контуры целостного мира: монография. М.: Проспект. 2009. 432 с.

62. Шашкевич П. Д. Эмпиризм и рационализм в философии Нового времени. М.: Мысль. 1976. 301 с.

63. Шинкарук В. И. Категориальная структура научного мировоззрения. Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. К.: Наукова думка. 1981. С. 11–25.

64. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. Соч. 2-е изд. Т. 21. М.: Государственное издательство политической литературы. 1961. 745 с.

65. Яценко А. И. Социально-практическая природа и мировоззренческая функция категорий как форм познания, самосознания и целеполагания. Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. К.: Наукова думка. 1981. С. 187–205.

66. Henrieta Anișoara Șerban Elements of social epistemology at Thomas Kuhn and Steve Fuller NOEMA XIV, 2015 URL: http://noema.crifst.ro/ARHIVA/2015_2_07.pdf.

РОЗДІЛ 3. АКТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЗНАННЯ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

3.1. Науково-освітня та інженерна компоненти імплементації знання у процесах конструювання соціуму

У ХХІ столітті здатність людини генерувати нові знання й ефективно їх застосовувати для забезпечення соціально-економічного розвитку країни є найважливішою складовою успішності держав. Іншими словами – провідне місце належить інноваціям, основу яких становить знання, передусім наукове. Саме впровадження сучасних наукових відкриттів у виробництво є необхідним у наш час для розвитку й піднесення суспільства на якісно новий рівень. Здатність народу країни ефективно створювати і впроваджувати інновації є необхідною умовою її соціального й економічного розвитку. В цьому сенсі «показовим є приклад Ізраїлю: економіка країни, яка перебуває у складних кліматичних та військово-політичних умовах, й не зважаючи на брак природних ресурсів, упродовж 20 років увійшла до топ-20 країн з інноваційним типом економіки» [45].

Знання і наукові ідеї втілюються у соціальний, культурний, економічний розвиток країни завдяки формуванню і зміцненню інтелектуального потенціалу кожного члена суспільства. Перетворення знань й інтелектуального потенціалу на дієвий чинник у розвитку сучасного суспільства посилює зв'язок науки, освіти та інноваційно-інженерної діяльності з економічними процесами, сприяє науковим винаходам і впровадженню у виробництво та суспільний розвиток інновацій, а, отже, стає концептуальною домінантою конкурентоспроможності країни та дієвим важелем невинного сталого розвитку суспільства.

Знання здійснюють в суспільстві певний кругообіг (циркуляцію), стадіями якого є генерування (отримання або продукування, створення, синтезування), трансформування (перетворення, зміна, опрацювання, систематизування, узагальнення), передавання (трансляція й опанування) й акумулювання

(накопичення та зберігання, пам'ять), втілення (використання або застосування). Саме тому діяльність, пов'язана із продукуванням, збереженням, передаванням і застосуванням знань, набуває істотного значення, а особливе місце при цьому належить освіті, характер і значення якої змінюються найбільше [65].

Стратегія інноваційного розвитку передбачає створення та збереження технологічної переваги (конкурентоспроможності). Але такі чинники, як якісна освіта, наукові дослідження високого рівня, набутий професійний досвід та інноваційна діяльність (інженерія), якщо діятимуть окремо й автоматично, не сприятимуть формуванню такої стратегії. «Поєднані ж воедино у «трикутник знань» (Triangle of Knowledge) в тісному взаємозв'язку ці чинники не просто створюють можливості, а забезпечують технологію експоненціального розвитку у певній відрізок часу» [31]. Отже, на перший план нині висуваються взаємозв'язок і взаємодія наукової, освітньої та інженерної складових у практичній реалізації інноваційних тенденцій, що мають місце в усіх (без перебільшення) видах соціально-економічної діяльності, оскільки провідним чинником збільшення суспільного багатства стає не лише збільшення накопиченого обсягу знань, але також їх перетворення на людські сили та здібності, людський розвиток, інноваційно-інтелектуальну діяльність, що забезпечують застосування знання і його втілення у новітніх технологіях.

Таким чином, взаємодія людей у певній системі відносин, що відбувається з приводу здобування, примножування і застосування знань, а також визначення напрямів їх оптимального (врешті решт гуманістичного) застосування, потребує консолідації, поєднання науки, освіти та інженерії в єдиний інноваційний апарат, систему соціального трансферу знання. В результаті освіта, що охоплює науково-дослідну діяльність, проектування, розроблення та впровадження її результатів у виробництво, постає як провідна сфера продукування й відтворювання знань, їх практичної реалізації людиною з метою досягнення більш високих результатів у соціально-економічному розвитку. При цьому на перший план висувається не те,

що освіта є корпусом знань та процесом отримання компетенцій, вмінь і навичок, який здійснюється у взаємозв'язку вчення і навчання, а те, що освіта є особливою сферою діяльності, галуззю суспільного виробництва, у процесі опанування якою формується система знань, які реалізуються у системі вмінь та навичок, що забезпечують збільшення інтелектуального потенціалу людини і практичне впровадження знання у розвиток суспільства. «У цьому сенсі освіта – це складна система економічних відносин, що пов'язані із продукуванням, розподілом, обміном та споживанням освітніх благ» [63, с. 84]. Якщо потрактувати освіту з економічної точки зору, то її функція – «озброїти людей здатністю брати активну участь у формуванні національного й особистого багатства, для чого необхідно навчати раціонально та доцільно застосовувати здобуті знання у практичному житті: адже саме так вони будуть перетворюватися на безпосередню сферу діяльності, яка врешті-решт і буде визначати інтелектуально-інноваційний розвиток конкретної сфери науки та виробництва» [63, с. 85]. Тому в системі суспільних пріоритетів провідне місце має належати освіті та професійній підготовці, а їх фінансування необхідно здійснювати як інвестування в підвищення інтелектуального потенціалу як основи сталого суспільного розвитку.

Взаємопов'язаними чинниками розвитку суспільства, що ґрунтується на знаннях, є: «якісна та безперервна освіта упродовж життя для всього населення країни; економічні стимули й інституційний режим, які заохочують людей до плідного застосування національних і глобальних знань у всіх секторах економіки; ефективна інноваційна система, що об'єднує в єдиний комплекс економіку (бізнес), науку та дослідницькі центри й навчальні заклади; динамічна інформаційна інфраструктура, що надає інформаційні та комунікаційні послуги суб'єктам ринку, державним установам та всім прошаркам населення; держава як ініціатор і координатор становлення й розвитку економіки знань» [65]. В Україні ці питання мають своє відображення у наукових працях та доповідях М. Згуровського, А. Колота, А. Мельниченка, С. Тульчинської та ін. Системні

теоретико-методологічні та практичні дослідження за цією тематикою зроблені науковцями Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України (Київ).

Освіта є однією з вузлових ланок у циклічному русі знання, що проймає усі сфери життєдіяльності суспільства. Передусім, – це генератор, транслятор і розповсюджувач знань, трансформатор їх у розвиток людини для зміцнення інтелектуального потенціалу, що робить її одним з основних чинників сталого розвитку суспільства. Значимість інтелектуальної, науково-освітньої складової у стратегії сталого соціально-економічного розвитку країни неухильно посилюється, що зумовлює переосмислення значення науки, освіти й інженерії у процесі трансформації системи суспільних відносин та створення інноваційної економіки. «На зміну традиційній концепції конкурентоспроможності держави, орієнтованій на обсяг, питому вагу і темпи збільшення ВВП, має прийти концепція перспективної конкурентоспроможності, що визначатиметься рівнем застосування новітніх технологій» [63, с. 85].

Виходячи з цих положень, маємо підстави зробити висновок, що інституційна структура системи науки й освіти, інвестування у науково-освітню галузь та її функціонування має провідне значення у реалізації соціально-економічної політики, а також для забезпечення сталого розвитку суспільства. В цьому разі найважливішою складовою національного багатства країни необхідно визнати інтелектуальний потенціал. Відповідно і систему вищої освіти, що здатна ефективно створювати й відтворювати цей вид потенціалу, є підстави визнати провідним чинником економічної могутності країни та підвищення рівня її конкурентоспроможності. У такому випадку «центром відтворення інтелектуального потенціалу суспільства є університет ... Університет стає провідним учасником й посередником у процесі інтеграції освітніх та наукових структур із виробництвом, культурними установами та владними структурами. Метою цієї інтеграції є вирішення міждисциплінарних завдань освіти і науки, а

також впроваджувальна інноваційна діяльність» [31].

Отже, за сучасних умов освітню галузь необхідно оцінювати у нерозривній єдності з науковою діяльністю, інформаційно-комунікаційними технологіями, інженерією та інноваційними технологіями, а також засобами їх впровадження, матеріалізацією на практиці, що позиціонує її як компонент у своєрідному кластері стратегії сталого розвитку суспільства. На наш погляд, саме така позиція є найбільш ґрунтовною і конструктивною, оскільки вона виражає інтегральний підхід до осмислення складних проблем у вирішенні як теоретичних, так і практичних завдань формування суспільства сталого розвитку. У Законі України «Про освіту» та інших офіційних документах, у яких відображена державна освітня політика, наголошується на консолідуєчому значенні освіти у формуванні єдиної системи інтересів щодо інтеграції освітньої діяльності з підприємницькою та економічною, з державотворчими процесами, піднесенням рівня культури і духовності у суспільстві [1].

Логіка освітнього процесу, послідовність його рівнів має організовуватись як рух від набуття спеціалістом цілісних інтегративних характеристик до конкретних засобів його діяльності, знань, умінь та навичок з урахуванням принципу індивідуального підходу. В результаті спеціаліст набуває здатності постійно примножувати знання, здійснюючи не лише науковий пошук, але й впроваджувальну інноваційну діяльність, перетворюючи науку на безпосередню технологію діяльності та керування соціальними та виробничими процесами. А це є динамічною здатністю людини до самоосвіти, що є безперервною упродовж життя. Нова освітня стратегія має бути спрямована не лише на озброєння майбутнього фахівця багажем знань у певній галузі, а й на розвиток його особистісних характеристик як фахівця-дослідника, здатного орієнтуватися у величезному обсязі доступної інформації, критично її оцінювати, сортувати, опрацьовувати, узагальнювати, свідомо й доцільно організовувати і планувати свій інформаційний пошук, інтегрувати його результати й генерувати відповідні

рішення. Тобто майбутній фахівець повинен мати гнучкий та критичний розум у процесі пошуку інформації та її опрацюванні в сучасному глобалізованому інформаційному просторі. Такий тип навчання передбачає систему послідовності кваліфікаційних рівнів майбутніх фахівців та відповідну модель інтегральної особистісної освіти, яка регулюється через системо-утворювальні якості.

Здатність держав до створення, накопичення й розповсюдження знань, передусім наукових, до їх ефективного застосування та перетворення на джерела економічної могутності поряд з традиційними інвестиційними і трудовими ресурсами є основними чинниками в стратегії сталого розвитку [25]. «Як зазначається в документах ЮНЕСКО, високого життєвого рівня населення досягають ті країни, де серед зайнятих у виробництві і сфері послуг 40–60 % – працівники з вищою освітою. В Україні цей відсоток майже вдвічі менший від нижньої межі, про що свідчать дані Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України [23, с. 16].

Вища освіта вже зараз є провідним чинником як у збереженні, так і примноженні знань [30], з якими дедалі більше дослідників пов'язують розвиток суспільства, в якому переважає економіка знань (цим поняттям Ф. Махлуп позначив сучасний тип економіки, що лежить в основі створення інноваційного, високотехнологічного інформаційного суспільства). В умовах сталого розвитку провідним в освітньому процесі стає розвиток людини, яка є носієм, продукувачем і споживачем знань та разом з освітою набуває здатності проєктувати, виготовляти, застосовувати і споживати знання та знаннєвомісткі товари і послуги. Показником якості отриманих знань й кваліфікації випускників вищих закладів освіти, між іншим, є здатність застосовувати й використовувати знання не лише у науково-дослідницькій чи виробничій, але й у підприємницькій та управлінській видах діяльності, на роботі у різних організаціях та установах, зокрема й на керівних урядових посадах. «В умовах сталого розвитку економічна система зможе ефективно функціонувати завдяки спеціалістам, які спроможні постійно здобувати

та використовувати наукові знання та оволодівати технологіями пошуку нової інформації. За таких умов буде подолано проблемний параметр дієвості вітчизняної системи вищої освіти: випускник, зайнявши робоче місце, зразу ж зможе застосувати на практиці набуті знання та вміння» [63, с. 91].

Втілення знання у розвиток суспільства, набуття ним інноваційних властивостей, уможлиблюється завдяки інтеграції освіти з наукою. Для забезпечення інноваційності змісту освіти у ЗВО необхідно впровадити в освітній процес науково-дослідний пошук, з його методологією, техніко-технологічним забезпеченням та методикою виконання досліджень. Потрібна організація студентської науково-дослідної діяльності у різних формах і проявах та спрямування її на генерування новацій та творче опанування і застосування продуктивних ідей вітчизняної й світової науки і практики; використання різноманітних форм наукової комунікації, апробації, аналізу та оцінювання результатів здійснених досліджень (науково-практичні й теоретичні факультетські та вузівські, міжвузівські й міжнародні конференції та семінари, симпозиуми і колоквиуми, конгреси й наукові видання тощо). Така діяльність потребує застосування відповідних сучасних комунікаційних технологій та обладнання. «Згідно з концепцією інтелектуального капіталу можливості та успіх суспільства значною мірою визначається рівнем інженерно-технічних знань, які формуються в системі вищої освіти країни» [63, с. 90].

Американський дослідник С. Фуллер зазначає, що коли йдеться про продукування знання в сучасному суспільстві, яке зорієнтоване на інновації, новизна – це не основне. Основним, на його думку, є те, щоб результати міждисциплінарних і трансдисциплінарних досліджень залишилися в суспільній власності. Досягати цього людина може завдяки навчанню в університетах, що утворюють систему вищої освіти. Саме в університетах як «підприємницьких» закладах відбувається творче руйнування соціального капіталу завдяки освіті, яка робить досяжними для студентів дослідження у різних галузях науки і техніки й

дає можливості для використання їх результатів або здійснювати свій внесок... Способом забезпечення цілісності знання, його соціально «прогресивною» силою є цикл, у якому первинна перевага знання порушується у процесі навчання та дослідники постійно шукають мотиви для виправдання виробництва нових досліджень, що нададуть їм тимчасові ринкові переваги [66, с. 171–173].

На думку дослідників «залучення студентів до виконання досліджень є необхідним компонентом освітнього процесу й, водночас, ефективним способом проведення і подолання ранніх, найбільш проблемних стадій інноваційного циклу, створення науково-технічного доробку. Участь студентів у науковому й інноваційному процесі на ранніх його стадіях, як складова частина освітнього процесу, дозволяє готувати сучасні кадри, здатні до інноваційної діяльності та вирішення нестандартних завдань» [31].

Отже, економічний розвиток та підвищення життєвого рівня населення, могутність й авторитет країни у світовому співтоваристві сьогодні тісно пов'язані з освітою і значною мірою залежать від рівня освіченості її громадян. Хоча у той час, коли у світі освіченість та продуктивність розумової діяльності не лише визнаються, але й становлять джерело економічного розвитку та соціальних здобутків, в Україні склалася така ситуація, що потужний інтелектуальний ресурс її громадян лишається відокремленим від економіки та всієї системи суспільства. Негативні тенденції, що призвели до цього, спричинені двома основними чинниками. Це, «по-перше, зменшення державного фінансування освіти й низький рівень підготовки фахівців з окремих спеціальностей, які не можуть працювати у нових умовах, що характеризуються швидкозмінністю вимог ринку, його високою мобільністю, гнучкістю, інформаційною перевантаженістю, потребою у високого ступеня аналітичності мислення працівників; по-друге, низький внутрішній попит на робочу силу в знанніємистких галузях, що виробляють товари і послуги» [54, с. 49].

В Україні досі лишається не реалізованою можливість розвитку економіки

країни залежно від рівня розвитку інтелектуального потенціалу населення.

Бурхливий розвиток ІТ-індустрії, яка продукує нематеріальний товар, що ґрунтується на знаннях, є важливим чинником розвитку інших знанніємістких виробництв, які становлять основу сталого розвитку суспільства.

Американський економіст Пол Ромер наголошує на тому, що в сучасних умовах необхідно надавати більшій увазі не міжнародним потокам товарів та послуг, а міжнародним потокам знань та ідей, що має важливе значення для забезпечення наздогоняючого зростання та зменшення масштабів бідності [78, с. 94]. В основу своєї теорії ендогенної економіки вчений поклав два принципи: по-перше, ми можемо ділитися інноваціями й відкриттями з іншими (неконкурентність знання), по-друге, існує багато відкриттів, які ще необхідно здійснити (комбінаторний вибух). Ці два принципи дають людині змогу усвідомити, чому можливим є необмежене зростання у світі з обмеженими ресурсами [75], [79].

У сучасних суспільних процесах посилюється така залежність: «що вищий ступінь розвитку інновацій, то вища конкурентоспроможність економіки, тобто система здатна виготовляти продукцію нової якості, на яку є більший попит, із меншими витратами для її виготовлення». Проте Україна в цьому питанні суттєво відстає від топ-групи країн і тому має економіку, орієнтовану на видобування та мінімальну обробку сировини. Виготовляючи неконкурентоспроможну продукцію, Україна також імпортує високотехнологічне обладнання [45].

Успіх країни у сфері інновацій визначається ступенем розвитку таких компонентів: наявність висококваліфікованих кадрів, інтелектуального потенціалу; здійснення фундаментальних і прикладних наукових досліджень; потужна система освіти, передусім технічної; сформованість інфраструктури (ІКТ-технологічної, основного середовища поширення й опрацювання інформації та знань, бізнесової тощо); інноваційна культура; культура підприємництва; доступне фінансування; наявність ефективних торговельних механізмів, доступ до глобальних ринків.

В Україні існують і лишаються неподоланими бар'єри, що стримують втілення наукового знання у дійсність, гальмують розвиток інновацій. Фахівець у сфері інновацій та інтелектуальної власності Олена Мініч виокремлює основні з них: – немає ідеологічного забезпечення, недостатність осмислення в органах влади перетворювальної потужності знання і тотальна недооцінка можливостей інновацій (на рівні держави); – немає ефективної інноваційної інфраструктури (технопарків, технополісів, кластерів, центрів трансферу технологій, акселераторів, хабів, інкубаторів), що створює перепони на шляху руху знання від його створення до втілення у соціальні здобутки; – втрата інтелектуалів та висококваліфікованих кадрів; – немає ефективної системи охорони та захисту прав на об'єкти знань (інтелектуальна власність); – немає інформаційних платформ-зв'язків між наукою й бізнесом [45].

Посилення ваги наукового знання в сучасних соціальних трансформаціях визначається глобалізаційними процесами, курсом на сталий розвиток, стратегією формування суспільства, яке ґрунтується на знаннях, міжнародними процесами обміну технологіями, інноваційними і комунікаційними продуктами. Глобалізаційні зміни пов'язані із інтернаціоналізацією та інтеграцією знання й потребують координації усіх видів життєдіяльності людини. Це супроводжується розвитком світової фінансової системи, створенням міжнародного інформаційного та комунікаційно-мережевого простору, стандартизацією та збільшенням темпів соціальної взаємодії. Наука в цьому контексті функціонує передусім як технонаука, тобто є основою для створення високих технологій, що революціонізують промисловість під дією стрімкого науково-технічного прогресу, стимулюють формування банківських, транспортних комунікацій, систем зв'язку, інформаційних міжнародних та світових мереж тощо. За цих обставин наука стає рушієм соціально-економічних і політичних процесів, генератором модернізації та розвитку продуктивних сил суспільства й країни.

Технонаука як проектно-конструкторська діяльність зі створення та

дослідження нової реальності [76], як колективний експеримент [77]. Своєрідність сучасної стадії наукового та технологічного розвитку суспільства пов'язана із технонаукою, що має дві складові, з одного боку – встановлення тісних зв'язків між наукою і технологіями, з іншого – бізнес, який фінансує створення нових технологій, людина як індивідуальний і водночас масовий їх споживач [71, с. 18]. Серед основних рис технонаукової стадії дослідники називають посилення значимості практики й технологічних наукових винаходів, вихід поза межі дисциплінарної організації наукової праці й академічних інститутів, поєднання фундаментальних та прикладних досліджень, між- та трансдисциплінарні проекти, виготовлення наукоємних технологій та продукування соціально орієнтованих інновацій [6, с. 121]. Хоча саме поняття «технонаука» є досить полемічним [74].

Але при цьому вагомість науки не обмежується впливом на формування нової технологічної основи виробничої діяльності. Вона змінює якість індивідуального та суспільного життя, тобто поряд з економічними показниками впливає на індекс людського розвитку (ІЛР) (до 2013 року «Індекс розвитку людського потенціалу» (ІРЛП), який є інтегральним показником рівня життя, освіченості, довголіття як основних характеристик людського потенціалу певної країни. Ще одна його назва – індекс гуманітарного розвитку (ІГР).

Стратегія сталого розвитку спирається на досягнення науки і наукове знання у вирішенні завдань узгодження економічного й екологічного розвитку, збереження природно-ресурсних, кліматичних та інших умов планетарного існування. З точки зору формування інноваційної економіки та реалізації стратегії сталого розвитку знання розкривається як основа людського, цивілізаційного і соціокультурного розвитку. Отже, праксеологічність сучасної науки, тобто її спрямованість на практичний результат, упровадження й об'єктивацію наукового знання, винаходів та інших когнітивних продуктів, виявляється нині не лише у створенні техніко-технологічних новацій (технократичний підхід), не лише у виготовленні нового знання (сцієнтизм), але й у тому, що вона стає основою для

керування суспільними процесами, розвитком людини, складними нелінійними людиновимірними системами, соціально-економічним розвитком регіонів, країн та міжнародних утворень.

Відбувається універсалізація функцій науки й зосередження її впливу на соціально-історичні процеси загалом. Це проявляється у тому, що без застосування наукового знання у наш час неможливо захистити і поліпшити умови для життєдіяльності людства (збалансувати біосферу та ноосферу й уникнути змін світового клімату, усунути загрози і попередити природні катастрофи тощо); вирішити глобальні завдання щодо забезпечення сталого розвитку. Створюється нове буття науки. Як переконливо доводить видатний український філософ С. Кримський, «у нинішній період розвитку людства, в умовах глобалізації, наука дедалі більшою мірою виконує функцію своєрідної «нервової системи» планетарної цивілізації, її скеровуючої ланки. ...Наука проникає в усі клітини сучасного соціуму: від сфери виробництва і споживання до легітимізації «богословських дисциплін» [36, с. 7].

Українська дослідниця О. Рубанець зазначає, що «про універсалізацію впливу науки на суспільство свідчить її великий внесок у формування людського й інтелектуального капіталу, що постійно зростає. Наука як система знання та інноваційна система суспільства перетворюється на інтелектуальний капітал нації. У дослідженнях формування людського капіталу в різних країнах – членах глобальної спільноти Всесвітнім банком наголошується на визначальній ролі знання як основи освіти та функціонування сфер суспільного життя» [57, с. 13–14].

У процесі формування та конституювання суспільства знань поглиблюється взаємозалежність його антропологічного і когнітивного потенціалу, інноваційної інфраструктури й евристичних можливостей формування високих технологій та наукомістких продуктів. За цих умов «управління стає основою міждисциплінарної і трансдисциплінарної єдності природничих, технічних,

економічних, соціогуманітарних знань» [57, с. 14]. На основі цієї наукової інтеграції відбувається поєднання технологічних інновацій, модернізації виробництва та керування економічними процесами. Економічний розвиток суспільства, що ґрунтується на знаннях, передбачає застосування різних методів та видів менеджменту – стратегічного, інноваційного, технологічного тощо. У свою чергу на основі сучасного інтегрованого наукового знання має здійснюватися керування соціально-економічними процесами на макро- та мікрорівнях.

Підкреслимо, з точки зору стратегії сталого розвитку як проєкту нової цивілізаційної перспективи, необхідно подолати редуцію глобалізаційних процесів до економічної глобалізації та її соціальних наслідків. Якщо не враховується її багатогранний вплив на багатовимірні процеси формування нової планетарної цілісності людства, то повною мірою недооцінюється цивілізаційне значення наукового знання. Поміж тим, посилення впливу когнітивної складової на різні аспекти утворення глобалізаційної єдності потребує затвердження курсу суспільства на сталий розвиток на рівні науково обґрунтованих національно-державних програм, спрямованих на формування нових еколого-економічних основ життєдіяльності людства, на збереження природних ресурсів та біологічного різноманіття. Тобто важливість сучасної науки як рушія прогресу визначається на рівні світової цілісності – формування єдиної планетарної світобудови на основі поєднання екологічної, економічної та соціальної сфер згідно з планом «Порядок денний на XXI століття» [51]. Отже, не лише техніко-технологічною і економічною перспективою розвитку, але і на рівні соціуму, духовного життя, політичних процесів та правових утворень, тобто на цивілізаційному рівні, визначається нині вагомість наукового знання і науки загалом.

Вже згадувана дослідниця О. Рубанець наголошує, що «перехід від систем, які можна досліджувати в умовах дисциплінарно організованого виробництва знання, до систем великих, складних, ієрархічно розбудованих, що здійснюють складні процеси саморегуляції та саморозвитку, створив передумови для появи й

розвитку міждисциплінарних і трансдисциплінарних підходів» [57, с. 28]. Це призвело до перегляду наукового тлумачення цілісності як взаємопов'язаності, тотальності, єдності різноманіття, тотожності розбіжностей.

Таким чином різні науки та види знання: соціогуманітарного, природничого, технічного, інженерно-технологічного, – інтегруються у міждисциплінарні та трансдисциплінарні єдності, зокрема у межах міжнародної дослідницької, інноваційної та проектної організації сучасної науки. Як зазначає О. Рубанець, «міждисциплінарність стає засобом розвитку науки, який генерує нові проблемні галузі наукових досліджень, що інтегрують науковий пошук в соціогуманітарній, природничо-науковій та науково-технічній сферах. Предметом наукових досліджень стають складні людиновимірні системи, що можуть об'єднувати педагогіку й психологію з природничими науками та інформативно-комунікативними технологіями. У міждисциплінарних наукових проектах і програмах найважливішими є соціально-організаційні та соціально-культурні зв'язки, що виявляють соціальні основи наукової міждисциплінарності [57, с. 26-27]. Але на думку російської дослідниці І. Герасімової, міждисциплінарність – це сьогодення, а трансдисциплінарність – це майбутнє [18]. Саме з трансдисциплінарними дослідженнями пов'язують появу технонауки [21].

У цьому інтегративному процесі виникають медико-інженерні, біотехнологічні, соціо-інженерні й т. п. знання та професії, які є втіленням інноваційності науки. Остання при цьому має не тільки корпоративно-організаційні, соціально-економічні, але й суспільно-політичні орієнтири розвитку. Оскільки економічні процеси перетворюються на об'єктивну складову наукових досліджень та винаходів, а також мають першорядне значення у процесі впровадження інновацій, виникають управлінські форми інженерії як специфічної діяльності з метою практичного застосування наукового знання, втілення його у розвиток суспільства. Саме тому у світовій історичній динаміці набувають особливої важливості методологічні та управлінські знання.

З огляду на це абсолютизація суто технічного застосування науки як способу проектування різних видів об'єктів та оволодіння ними, лишає за межами потрактовування застосування досягнень науки для розвитку людини в усіх сферах життєдіяльності суспільства. А якщо це лишається поза увагою науковців, то переважає одномірність тлумачення есхатологічного майбутнього, що детермінується суто прагматичним й антигуманістичним способами існування науки в соціумі. Натомість нове ставлення до майбутнього людства полягає у переході від приреченого очікування майбутнього і пристосування до нього, яким би воно не було, до активного творення майбутнього на основі різних форм гуманістичного залучення наукового знання в управлінські процеси на всіх рівнях – організаційно-корпоративному, регіональному, державному, транснаціональному, глобальному. Саме це уможливить подолання конфліктності та кризи у соціальних процесах та дасть змогу досягти керованості, цілеспрямованості, доцільності й усталеності у розвитку суспільства на засадах гуманності.

Отже, як констатує О. Рубанець, в сучасній науці відбувається суттєва трансформація виробництва й застосування наукового знання, що охоплює різні галузі науки й науку в цілому, і характеризується «людиновимірністю, тобто визнанням особливого статусу людини в системі наукової діяльності та інноваційного циклу. Праксеологічність постнекласичної науки розкривається з позицій перенесення її із суто гносеологічної, пізнавальної площини взаємодії суб'єкта й об'єкта, і введення пізнавальних дій у практичну площину перетворення системи на основі результатів її дослідження. Людиновимірні системи охоплюють людино-машинні системи, людино-інформаційні, людино-технологічні, людино-природні, соціально-природні, людино-ситуаційні комплекси (біологічні, біотехнологічні, людино-техніко-технологічні, комп'ютерні мережі, всі соціальні об'єкти)» [57, с. 24].

В інноваційному циклі доцільно звернути увагу на інженерну складову, яка разом з науковими дослідженнями й освітою, на нашу думку, мають інтегруватися

організаційно та інституційно. Науково-технічний прогрес у XX – XXI століттях виявив чітку тенденцію до інтеграції теорії та практики, до появи нових галузей виробництва на основі наукових розробок і завдяки науковому знанню, а також до інтеграції науки й освіти. Тобто досягнення науки не просто тією чи іншою мірою змінюють види виробництва, що історично склалися і традиційно існують, не лише впливають на виробничі процеси, трансформують наявні продуктивні сили і сприяють удосконалюванню технологій, модернізації окремих складових процесу тощо, але вони викликають появу таких галузей господарчої діяльності, які без науки і наукової теорії взагалі не могли б виникнути (наприклад, атомна енергетика, хімія полімерів чи генна інженерія тощо). У відповідь на появу нових видів праці та запиту суспільства і промисловості на підготовку фахівців необхідного профілю відбуваються трансформації у системі освіти. Така радикальна зміна місця і значення науки в розвитку суспільства призводить до інженеризації знання [16].

Своєрідність технонауки як предмета дослідження відображено у наукових розвідках Б. Юдіна, О. Бризгаліної [15], О. Столярової [60], М. Бейлін [8], Н. Ястреб [72].

Соціальну інженерію досліджували у своїх наукових працях А. Мельниченко, Ю. Резнік, Е. Волков, А. Ячний [73]. В.Г. Горохов, М. Декер у дослідженнях висвітлили питання соціальної технології з оцінки техніки. Інженерне мислення стало предметом досліджень В. Воловика, В. Розіна.

Питання інженерної освіти висвітлювали В. Іванов, А. Кайбіяйнен, І. Городецька [29], Т. Ткач [62],

Проблеми єдності інженерії та науки (технонауки) відображено у наукових працях О. Аргамакової, Н. Чернікової, Д. Чернікової, І. Герасімової, В. Розіна.

Термін «інженерія» потрактовують як «творче застосування наукових принципів для проектування та створення структур, машин і апаратів й виробничих процесів, а також для робіт щодо їх використання окремо або у

поєднанні; конструювання або експлуатації того ж самого з повним усвідомленням його призначення; прогнозування поведінки новітніх технологій у конкретних умовах їх експлуатації» [80].

Своєрідність цієї діяльності полягає у застосуванні наукових теоретичних знань та практичного інженерного досвіду, умінь і навичок для вирішення різних за своїм масштабом проблем. Теоретичні й практичні знання з інженерії використовують для «створення та розвитку матеріальних і соціокультурних процесів та об'єктів, що неможливі у межах біологічної еволюції» [16, с. 96].

З погляду історії науки і техніки, практика здійснення відкриттів та корисних винаходів вже була інженерією. Становлення і розвиток класичної інженерії відбувалися упродовж тисячоліть: від витоків до XX ст. Останнім часом у зв'язку із перетворенням науки на безпосередню продуктивну силу, розвитком наукомістких, високих технологій цей термін активно використовується і навіть став невід'ємним у таких поняттях, як: «генна інженерія», «інженерія знань», «програмна інженерія» тощо. У другій половині XX ст. відбувається якісний стрибок у розвитку соціальної функції науки, носіями або навіть суб'єктами якої стають інженери. «Науковці стають інженерами, інженери вивчають науку» [10, с. 658]. Їх діяльність стає основним каналом втілення досягнень науки у суспільний розвиток.

На відміну від наукової діяльності інженерія ще слабо відрефлексована [56]. Немає чіткої межі між наукою та інженерією. Дехто з дослідників їх не ототожнює. «Завдання вченого – знати, а інженера – робити. Вчений має справу із перевіреним, систематизованим знанням про фізичний світ; інженер використовує це знання для вирішення практичних завдань. На відміну від вченого, інженер не вільний у виборі проблеми, яка його цікавить; він повинен розв'язувати проблеми в міру їх виникнення; його рішення має задовольняти суперечливим вимогам. Зазвичай, ефективність коштує грошей; безпека додає складності; покращена продуктивність збільшує вагу. Технічне рішення – це оптимальне рішення,

кінцевий результат, який з урахуванням багатьох факторів є найбільш бажаним» [80]. Інші вважають, що «наука й інженерія культивують не наукове та інженерне мислення, а часткові редукції інженерного мислення, що «постачає» організованості для епістемологічних ігор. Різні варіанти таких ігор стали підґрунтям для фундаментальних та прикладних досліджень, проектування, конструювання, а також прогнозування наслідків їх випробування» [17].

Інженерія у сучасних умовах – це поєднання науки і техніки для творчого розв'язання наявних суспільних проблем. Вона має інтегративне значення, поєднує теорію і практику, долає межі дисциплінарно диференційованих наук, перетворює природне на соціальне, культурне і людське.

У межах технонауки пізнання – це не просто пояснення як у природничих науках і не потрактовування як у гуманітарних, а технологічно орієнтована проектно-конструкторська діяльність [69, с. 49–51]. Інженерія поєднує дослідницьку діяльність із практикою створення інноваційних технологій та формує у працівників дослідно-конструкторських підрозділів великих корпорацій вже не просто знання, а вміння адаптуватися й адекватно діяти [69, с. 51].

Інтелектуальний потенціал інженера поєднує наукові знання, синтезовані й узагальнені розвиненою науковою теорією, з конструктивним типом мислення і методологією виготовлення, застосування знань, втілення ідеї, об'єктивації проекту. «З інженерією пов'язана велика кількість спеціальних знань. Інженери використовують два типи природних ресурсів: матеріали та енергію. Оскільки більшість ресурсів наявна в обмеженій кількості, інженер має піклуватися про ефективне використання наявних, їх відновлення та віднаходити нові ресурси» [80]. Можна сказати, що це розумова праця, але у сфері матеріального виробництва. З цією метою закони не лише модифікуються у форму, що уможлиблює їх застосування, але їх дія відтворюється, втілюється у соціальній та культурній формах буття. Характер такої діяльності є творчим, бо вона перетворює можливість на дійсність, забезпечує перехід від задуму до його втілення у

результаті, взаємно перетворює ідеальне і матеріальне. У цьому полягає своєрідність поєднання інженерії, освіти і науки в інноваційній діяльності. Окрім цього, інженер має усвідомлювати велику відповідальність перед суспільством.

У своєму послідовному розвитку інженерія увійшла до сфери соціально-економічних, соціально-гуманітарних, соціально-технічних винаходів. Отже, з одного боку, сучасна інженерія все більше має справу з ноосферою, суспільними основами життєдіяльності людства, а з іншого – зберігає емпіричний характер і прикладну орієнтацію. Вона є необхідною для успішного розвитку сучасного суспільства в умовах посилення складності техніки та технологій, загострення соціальних й екологічних проблем. Стратегія сталого розвитку суспільства й інноваційна економіка потребують соціально-економічної, екологічної та гуманістичної спрямованості інженерії. Отже, на порядок денний висувається проектування людиновимірних систем діяльності, а не суто технічних систем. Інженерія розширює свою сферу до меж сучасної культури. Тут мова йде вже про соціальну інженерію як «науково-практичну діяльність людини, що пов'язана із застосуванням інженерного підходу до створення та зміні соціальних систем» [53, с. 124].

Сучасний український дослідник А. Мельниченко наголошує на тому, що «необхідність соціальної інженерії в контексті забезпечення стійкого розвитку соціальних систем полягає у тому, щоб лікувати «хворі» соціальні системи шляхом їх модернізації, оновлення, а також займатися розбудовою нових соціальних утворень, більш досконаліх порівняно з існуючими. Для цього соціальні інженери повинні досконало знати діалектику суспільних відносин, тобто розуміти не тільки особливості впливу людини на суспільство, а й можливості впливу соціальних систем на людей» [44, с. 75].

Сьогодні потребує від інженерії створення соціо-техно-природних об'єктів за повним життєвим циклом. В соціально-культурному та економічному житті суспільства актуалізується інтеграція в напрямку «освіта-наука-інженерія».

Від професійної компетентності інженерів залежить майбутнє суспільства. Звернення науки до технологій та бізнесу, розповсюдження інформаційно-комунікаційних технологій, доступність великих масивів інформації створює нові можливості для приєднання до світового освітньо-наукового простору й інтенсифікації досліджень, але, подекуди, це призводить до профанації знання, знецінювання наукової праці та втрати фундаментальної науки.

3.2. Знання для генерування сталого суспільного розвитку

Одним з найбільш плідних науково-теоретичних обґрунтувань перспектив соціально-історичного поступу як в глобальному, так і в локальному масштабі, сьогодні є той, що визначає знання і науку джерелом, генератором і каталізатором суспільного розвитку, його стратегічним ресурсом. Концепція сталого розвитку суспільства відрізняється саме таким соціально-філософським підходом до визначення місця та значення знання у життєдіяльності суспільства, його минулого і майбутнього. У цій концепції наукове знання потрактовується як в теоретичній, так і практичній формі, у його соціальній динаміці й інтенції, що дає підстави на рівні сутності досліджувати розвиток з метою досягти його усталеності, керованості й гуманістичного спрямування. На відміну від інших соціальних концепцій у ній на категорійному рівні, на рівні теоретичного принципу й узагальнення розкриваються як поняття «знання», так і поняття «розвиток» у їх поєднанні з науковим пізнанням, освітою, інноваційною діяльністю та інженерією.

Сьогодні концепція сталого розвитку суспільства є перспективним теоретичним обґрунтуванням збалансованого історичного поступу соціуму як у глобальному, так і у локальному вимірах. Акумулюючи в собі соціально-філософську методологію і теорію розвитку, вона вдосконалює свій евристичний, прогностичний і праксеологічний потенціал, долає недоліки лінійно-стадіального осмислення історії так само, як і локально-цивілізаційного. Збагачуючись положеннями й обґрунтованими концептуальними висновками ноосферизму, коеволюції природи та суспільства, моральної глобалізації й інтелектоміки, економіки знань та інших соціально-філософських і філософсько-історичних теорій, ця концепція вибудовує ту науково-теоретичну світоглядну основу, завдяки якій уможлиблюється напрацювання і продукування ґрунтовних теоретичних і практичних пропозицій та рекомендацій щодо подолання кризи історичного

розвитку суспільства і реалізації імперативу виживання людства. Концепція сталого розвитку не є догмою чи застиглою схемою, вона сама повсякчасно розвивається, самоконструюється, утворюючи теоретичний аналог справжнього саморозвитку, що дає підстави потрактувати її як «концепцію керованого розвитку, що у своїй основі має гуманістичний імператив майбутнього поступу людства» [63, с. 9.]. Тому у відповідь на критику й завдяки полеміці, що точиться навколо неї, ця концепція вдосконалюється, та «має загальнонаукове, методологічне значення, є альтернативою парадигмі економічного зростання, що ігнорує низку соціальних, екологічних, техногенних небезпек та ризиків у розвитку суспільства за екстенсивною моделлю. Проблема сталого розвитку охоплює широке коло проблем суспільства, які необхідно розв'язувати системно» [68, с. 8].

Серед теоретичних основ концепції сталого розвитку положення В. Вернадського є провідними. Не заглиблюючись у доробок цього видатного мислителя і вченого, вже належно відображений у літературі, зауважимо лише, що в самому змісті поняття «ноосфера» міститься інтелектуальна складова, виражена необхідність доцільної організації взаємодії суспільства й природи на противагу стихійному, корисливому і споживацькому ставленню до природи, людини та суспільства. Тобто йдеться про керовану взаємодію, у якій усвідомлена раціональна діяльність людини є основною рушійною силою розвитку. Похідними термінами є техносфера, антропосфера, соціосфера, креатосфера тощо.

У полеміці щодо поняття «сталий розвиток», зазвичай, наголос робиться на терміні «сталий», а термін «розвиток» лишається дещо в тіні. Наприклад, у своєму дослідженні Г. Дейлі тлумачить саме його значення: гармонійний, збалансований, безконфліктний прогрес усієї земної цивілізації, груп країн (регіонів, субрегіонів), а також окремих держав [24]. Тлумачення розвитку при цьому вважається чимось даним, зрозумілим й очевидним. Відмінності у трактуванні даного поняття також пов'язані не лише з різними перекладами англійського відповідника «sustainable

development», але і з різним обсягом досліджень (глобальний, державний, регіональний і т. д.).

Як зазначає вітчизняна дослідниця Л. Рижак «семантичне значення оригіналу словосполучення «sustainable development» – довготривалий розвиток, який можна постійно продовжувати. Це проста й приваблива ідея, добре зрозуміла на рівні буденної свідомості. Проте деякі науковці вважають, що це словосполучення не відображає суті бажаного розвитку, позаяк констатує нульове економічне зростання. Сталий, як відомо, найчастіше означає постійний, незмінний і це, вочевидь, суперечить самій суті розвитку як постійної зміни. Тому нерідко замість прикметника «сталий» рекомендують застосовувати інші терміни - гармонійний, оптимальний, безперервний, довготривалий, збалансований тощо. Усі ці значення, безумовно, є слухними в контексті «sustainable development». У 90-х роках минулого століття українські дослідники наголошували на невідповідності й навіть очевидній суперечності між значенням слова «сталий» та ідеєю змінюваності, якісного оновлення у понятті розвитку. Тому й вважали термін «сталий розвиток» невдалим і пропонували надати перевагу точнішому – «всебічно збалансований розвиток» [55, с. 77].

Український дослідник Є. Борщук, зважаючи на недосконалість понятійно-термінологічного апарату концепції сталого розвитку, пропонує тлумачити «сталий розвиток» як «стійкий і збалансований, самовідтворювальний та підтримуваний» [13]. Знову ж таки: зміст поняття «розвиток» вважається само собою зрозумілим, не з'ясовується і не переосмислюється, а увага зосереджена на терміні «сталий». Систематизація різних підходів до трактування поняття «сталий розвиток», здійснена вітчизняною дослідницею З. Герасимчук [19; 20], свідчить про таке ж домінування трактування сталості над тлумаченням розвитку. Проте, на нашу думку, справді теоретичного опрацювання на рівні категорії та створення змістовної соціально-філософської теорії потребує саме поняття «розвиток». Загалом, подальша розробка концепції сталого розвитку потребує

застосування діалектичного підходу, на що звертають увагу дослідники С. Тульчинська, А. Мельниченко, О. Акімова [63], В. Белояров, В. Мантатов, Т. Ускова.

У традиційному філософському визначенні руху акцент робиться на понятті зміни в результаті взаємодії. Але, коли ми тлумачимо поняття «форма руху матерії», ця єдність мінливого (сутність руху) й сталого (поняття «форма») стає прозорішою для розуміння. Крім того, щоб з'ясувати, чи мали місце зміни у матеріальному об'єкті і який характер мали ці зміни, необхідно порівняти певні стани, фази в історії існування цього об'єкта (умовно прийняті за моменти «було» і «стало», тобто усталені). Змінами можна керувати (проте, не завжди), їх можна організовувати, змінюючи їх форму та зміст, змушуючи відбуватися за заданими людиною і бажаними для неї правилами. Сталість є інваріантом змін. Виникає завдання виявити інваріантну у понятті розвиток. Інваріантне відображає щось усталене у процесі змін, що відбуваються у системі, і тому воно відображає єдність сталості й мінливості. У більш широкому значенні інваріантне є становленням. Становлення, як можна прочитати, наприклад, у Г. Гегеля, є усталений процес, що є результатом внутрішнього руху. Розкриття діалектичного зв'язку сталості і несталості здійснює у своїх наукових працях В. Босенко. Парадоксальне твердження ученого про те, що система є тим більш сталою, чим більше є нестійкою, що сталість є обумовленою мінливістю, розкривається ним і філософськи, і на прикладах із природничих наук [14, с. 46–47].

Діалектичне розкриття поняття «сталий розвиток» дається також у праці російської дослідниці Т. Ускової. Проаналізувавши значний обсяг визначень і тлумачень *sustainable development*, вона потрактує його як єдність протилежностей, в основі якої лежить «визначеність міри», межі протиставлення полюсів, у яких зміна властивостей системи є допустимою. На її думку, «сталий розвиток становить єдність протилежностей: стійкості і мінливості, збереження і оновлення, єдності та різноманітності» [64, с. 26]. Отже, стійкість системи

забезпечується її мінливістю, що визначається межами, заданими основою суперечності, що є джерелом розвитку.

Дехто з дослідників пропонує створити діалектичний реалізм як філософію стійкого розвитку. «Найбільш загальна закономірність сталого розвитку – це роздвоєння єдиного на протилежності й динамічна рівновага між ними» [9]. «Поняття сталого розвитку відображає діалектику буття як єдності протилежностей: стійкості і мінливості, змісту і форми, порядку й хаосу, і т. д. Зміни становлять зміст розвитку, а стійкість — його форму; зміни мають сенс лише у співвіднесенні зі збереженням самої процесу змін» [43, с. 7]. «Сталий розвиток має місце там, де протилежності не досягають антагонізму, де має місце самоорганізація системи, коеволюція та взаємодія протилежностей» [43, с. 8]. Це діалектичний процес, гармонійне поєднання взаємодії і самоорганізації, збереження та зміни, потенційності й актуальності, прискорення та сповільнення, стрибка і безперервності, порядку й хаосу і т. д. Проблема sustainability суспільства полягає в тому, щоб навчитися підтримувати крихкий баланс між цими протилежностями, а також їх циклічне чергування [43, с. 10].

Ми вважаємо, що справжня проблема полягає у тлумаченні розвитку на рівні категорійного вмісту цього поняття. Якщо його беруть прямо зі сфери уявлень і розсудку, то потім його важко пов'язати зі стійкістю, сталістю, адже мова йде про зміни, рух, перетворення. У сучасному науковому співтоваристві складним видається питання: «чи можна взагалі вважати стійкою динамічну соціально-економічну систему, якщо у філософському значенні стійкість трактується як сталість, перебування в одному стані, протилежність зміні» [63, с. 13]. Якщо сталість розглядати як незмінність, збереження певного стану, непорушність, константність, спокій, то не дивно, що «вчені не дійшли єдиної думки про поняття стійкості соціально-економічної системи, сучасною наукою не створено загальноприйнятого значення цієї категорії» [63, с. 13]. Бо на такому метафізичному рівні методології взагалі неможливо цього зробити. Отже,

діалектичне опрацювання понятійного апарату концепції сталого розвитку потребує гранично загального теоретичного рівня методології, яку може надати філософська теорія розвитку. Саме її логіка, закони й категорії здатні утворити необхідну наукову основу для подальшого формування теорії сталого розвитку соціальних процесів взагалі та соціально-економічних систем зокрема. Як зазначають українські вчені О. Білоус та Ю. Мацейко, «сталий розвиток – це динамічна концепція, що продовжує еволюціонізувати», хоча для неї деякі характеристики є основоположними [12, с. 64].

Діалектика сталого розвитку має відображення у синергетиці й теорії хаосу, теорії фракталів і науці про складність, теорії катастроф та інших сучасних наукових концепціях світу [43, с. 10]. Наприклад, «синергетика, що досліджує загальні закони складної поведінки у природі та суспільстві, має справу зі... жвавою, реальною діалектикою природних, людських і соціальних процесів...» [33, с.113–114]

Але зараз ми бачимо, що у застосуванні поняття «сталий розвиток» перемогла термінологічна традиція. «Термінологія має власні закони розвитку, відмінні від правил використання загальноживаної мови. Цей термін використовують в українській мові систематично, він увійшов до багатьох офіційних документів (наприклад, «Концепції сталого розвитку України») та частини наукових праць, замінити його недоречно й некоректно. Зрештою, є зміст поняття, а не його мовна оболонка – термін» [55, с. 78].

Основні положення триєдиної концепції сталого еколого-соціально-економічного розвитку, що були визначені всесвітніми самітами ООН, за участі понад 180 країн світу, багатьох міжнародних організацій та провідних учених (у 1992 році в Ріо-де-Жанейро та у 2002 році в Йоханесбурзі), системно поєднують три основні компоненти сталого розвитку суспільства: економічну, природоохоронну та соціальну [27]. Варто звернути увагу, що всі три компоненти мають у своїй основі наукове знання і передбачають теоретичне мислення для

своєї реалізації.

Як зазначається у матеріалах неурядової організації «Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку», в економічній сфері увага зосереджується на «оптимальному використанні обмежених ресурсів та застосуванні природо-, енерго- і матеріалозберігаючих технологій для створення потоку сукупного доходу, який би забезпечував принаймні збереження (не зменшення) сукупного капіталу (фізичного природного, або людського), з використанням якого цей сукупний дохід створюється». Наголошується, що «розвиток нової, «невагомої» економіки стимулюється не лише дефіцитом природних ресурсів, але й збільшенням обсягу інформації та знань, що набувають значення затребуваного товару» [27].

Сталий розвиток «з погляду екології, має забезпечити цілісність біологічних і фізичних (природних) систем, їх життєздатність, від чого залежить глобальна стабільність усієї біосфери. Особливого значення набуває здатність таких систем самооновлюватися й адаптуватися до різноманітних змін, замість збереження у певному статичному стані або деградації та втрати біологічної різноманітності» [28, с. 167].

Ця стратегія у її «соціальній складовій орієнтована на розвиток людини і забезпечення стабільності суспільних і культурних систем, зменшення кількості конфліктів у суспільстві. Гуманістичний характер розвитку суспільства досягається, коли «людина є не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Саморозвиток людства передбачає активну участь кожного й усіх у процесах формування життєдіяльності людини, ухваленні й реалізації рішень, контролю за їх виконанням. Важливе значення для забезпечення цих умов має справедливий розподіл благ між людьми, плюралізм думок і толерантність у стосунках між ними, збереження культурного капіталу та його розмаїття» [59].

Як бачимо, «збалансування та системне узгодження цих складових у їх взаємозв'язках, взаємодіях і взаємообумовленостях неможливе без інноваційної діяльності засобами науки, освіти та інженерії у довгостроковій стратегії

наступництва сьогоднішніх і майбутніх поколінь». Зокрема, «Інститутом прикладного системного аналізу НАН України та МОН України розроблено і запропоновано нову метрику для вимірювання процесів сталого розвитку (МВСР) у просторі вказаних трьох складових, а також виконано глобальне моделювання цих процесів у контексті якості й безпеки для життя людей. Ця метрика вираховує індекс рівня сталого розвитку, який складається із показників економічного, екологічного та соціального розвитку. У свою чергу, кожен із показників обчислюється із застосуванням відомих у міжнародній практиці індексів та індикаторів. Нас найбільш цікавить індекс соціального розвитку. Він складається із індексу якості й безпеки життя, індексу людського розвитку (середня тривалість життя населення країни; рівень освіченості та стандарти життя населення країни) та індексу суспільства, заснованого на знаннях, або К-суспільства (інтелектуальні активи суспільства; перспективність розвитку суспільства, якість розвитку суспільства)» [28, с. 168–175].

На основі резолюції Саміту ООН зі сталого розвитку (2015 р.) «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» [48] (що містить формулювання 17 глобальних цілей та 169 конкретних завдань) з урахуванням особливостей національного розвитку України було сформовано національну систему цілей сталого розвитку (86 завдань національного розвитку та 172 показники для їх моніторингу). Ці завдання були відображені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» [67] У межах виконання цієї програми необхідно «об'єднати зусилля для забезпечення економічного зростання, соціальної справедливості та раціонального природокористування» [67].

Цілі сталого розвитку, адаптовані для України (2015–2030 роки) є такими: подолання бідності; подолання голоду, розвиток сільського господарства; міцне здоров'я і благополуччя людини; якісна освіта; гендерна рівність; чиста вода та належні санітарні умови; доступна та чиста енергія; гідна праця та економічна

могутність; промисловість, інновації та інфраструктура; зменшення нерівності; сталий розвиток міст і громад; відповідальне споживання та виробництво; пом'якшення наслідків зміни клімату; збереження морських ресурсів; захист та відновлення екосистем суші; мир, справедливість та сильні інститути; партнерство заради сталого розвитку [67].

Отже, серед умов забезпечення стійкого розвитку суспільства особливої уваги необхідно надавати інтелектуальному потенціалу населення і залученню його до управління процесами продукування і трансферу знання, його наслідування й акумуляції, застосування та втілення засобами науки, освіти й інженерії. Контролювати розвиток суспільства, зробити його свідомо керованим є дуже непростим завданням. Його виконання потребує тривалої і багатопланової, системно організованої дії ряду поколінь населення країни, а, отже, напрацювання стратегії і тактики, теоретичних і практичних методів, особливо за умов, коли гуманістичний модус використання знання у всіх сферах життєдіяльності людини залишається або на словах, або на папері, тобто виголошеним декларативним лозунгом. Тому концепція сталого розвитку в сучасних історичних умовах є необхідною обґрунтованою теоретично і до певної міри практичною умовою забезпечення стабільного гуманістично спрямованого поступу суспільства. Одним з основних чинників сталого суспільного розвитку є знання. Їх генератором, носієм і своєрідним упроваджувачем є наука, освіта й інженерія, що поєднують науково-технічні, освітні та людські ресурси, утворюючи інноваційний потенціал розвитку економічної, соціальної, культурної сфер суспільства. Таким чином, посилення фундаментально обґрунтованої державної політики у цих сферах є запорукою історичного прогресу України, скерованого на реалізування гуманізму інноваційними засобами.

З огляду на переважання інтелектуальної складової суспільства в умовах формування і забезпечення сталого розвитку України інноваційними засобами посилюється потреба в опануванні людиною освіти і застосування нею

теоретичного мислення при науковому й техніко-технологічному пошуку інженерних рішень [63]. Необхідність інтелектуальної праці кожної людини для забезпечення сталого розвитку суспільства, здавалося б, має стимулювати науково-дослідницьку і освітню діяльність, але в Україні престиж цих сфер упродовж останнього часу відчутно зменшився через кризовий стан освітньої і наукової галузей, неузгодженість інтересів бізнесу з запитами інноваційного розвитку.

В останні десятиліття науковою громадськістю значної уваги надається дослідженню проблем впливу знання на інтелектуалізацію та інформатизацію суспільства, визначенню стратегій ефективної розбудови й реалізації моделей інноваційного розвитку [40]. «Усвідомлюючи цей феномен, уряди високорозвинених країн всіляко підтримують інтелектуальний розвиток суспільства, темпи його збільшення, наукові й освітні програми» [5, с. 5]. Але в Україні мають місце негативні тенденції функціонування і розвитку інтелектуального потенціалу. Серед них дослідники проблем формування інтелектуального потенціалу виокремлюють такі: деградація усіх ланок освітньої системи; відтік інтелекту з України та інтелектуальна деградація суспільства; внутрішній відплив інтелекту зі сфер освіти й науки; несформованість діючої системи безперервної освіти; хронічне недофінансування галузей науки й освіти [63, с. 91].

Зважаючи на масштабність, міждисциплінарність та інтегративний характер означеної науково-дослідної тематики, а саме: з'ясування закономірностей руху знань, соціальних механізмів їх продукування, нагромадження, трансформації, трансляції, опрацювання, автоматизації, інформатизації у поєднанні з впливом на соціальні, економічні й ринкові відносини, на процеси комунікації та управління на державному і регіональному рівнях, на політико-правові норми; на підвищення кадрового потенціалу у галузях науки й освіти тощо, – ця проблема перебуває лише на початковій стадії дослідження. Якщо враховувати необхідність залучення інтелектуального та освітнього потенціалу людства до забезпечення сталого

соціально-економічного розвитку та як теоретичну основу дослідження сталого розвитку суспільства, то науково-теоретичне обґрунтування та практичне впровадження концептуальних здобутків у цій сфері стають дедалі актуальнішими.

Серед чинників підвищення конкурентоспроможності, збалансування і стабілізації соціально-економічного розвитку будь-якої країни найбільш пріоритетним за сучасних умов є потужний інтелектуальний потенціал.

Інтелектуалізація соціально-економічних відносин як цілком закономірний результат історичного розвитку науки й освіти, технології та інженерії, їх глибокого проникнення у промисловість та суспільні відносини. Все це має своє вираження, усвідомлення й осмислення у теорії інтелектуального потенціалу, яка дає підстави для створення концептуальних основ управління сталим розвитком суспільства. Якщо теорія людського потенціалу, зазвичай, обмежується категорійним виокремленням знань та умінь, втілених у людині, то теорія інтелектуального потенціалу поглиблює тлумачення знання як серцевини інтелектуального потенціалу, що охоплює не лише знання індивіда, але й суспільне наукове знання, його об'єктивацію в інноваційній діяльності, нових технологіях, засобах, методах і способах виробництва, програмному забезпеченні, базах даних тощо.

Проаналізуємо детальніше зміст поняття «інтелектуальний потенціал» і його зв'язок зі знанням.

Сучасне суспільство постає як суспільство знань, у якому розвивається економіка знань, відбувається інтелектуалізація суспільних відносин, а для аналізу та оцінювання цих процесів починають застосовувати поняття інтелектуальний потенціал. Дослідники по-різному потрактовують це поняття. Л. Сохань тлумачить інтелектуальний потенціал як показник духовних продуктивно-перетворювальних можливостей суспільства [41]. К. Липовська наголошує, що він характеризує не лише ступінь розумового розвитку суспільства, але й приховані можливості загального інтелекту, його здатність до подальшого розгортання духовного

виробництва [41, с. 25.]. Тлумачать інтелектуальний потенціал як складову соціального інтелекту (Ю. Канигін [32]) або наукового потенціалу суспільства (Б. Малицький [42]), як освітній потенціал (В. Куценко, В. Удовиченко, І. Опалєва [39], В. Прошак [52], Б. Данилишин, В. Куценко [23]), як систему інтелектуальних ресурсів, що у взаємодії та взаємозв'язку створюють внутрішні, актуальні у певний період часу можливості для провадження інноваційно спрямованої діяльності (С. Князь, Л. Холявка [34, с.190.], В. Петренко [50]), як здатність до створення та реалізації соціальних інновацій (Н. Кульчицька, Л. Дерманська [38], Л. Дибба [26]), як потенційна можливість здійснювати інноваційний розвиток (С. Пермінова [49], О. Моліна [46]),

Інтелектуальний потенціал – це своєрідне «випереджальне» відображення дійсності, якісно нові елементи і запаси функцій, необхідні для переходу системи інтелекту на новий рівень функціонування [37]. Досі актуальною лишається проблема гранично загального визначення інтелектуального потенціалу.

Теорія застосування та розвитку інтелектуального потенціалу все ще перебуває на стадії становлення. Коло питань, що мають відношення до проблем забезпечення ефективного управління розвитком і застосуванням інтелектуального потенціалу працевлаштованого населення в національній економіці, потребують окремого дослідження, їх вирішення потребує належного теоретико-методологічного та методичного забезпечення [58, с. 5–6].

Із соціально-філософської точки зору, на нашу думку, осердям інтелектуального потенціалу є знання, що у своєму трансфері проходить такі ланки свого перетворення й імплементації, як освіта, наука, інженерія, стає особистісним знанням і надалі впроваджується у розвиток суспільства. Саме у такій спосіб знання втілюються в інноваційну діяльність і здатні забезпечувати сталий суспільний розвиток.

Як засвідчує світовий досвід, «знання, наука, інноваційні технології упродовж останніх десятиліть минулого століття й у сучасний період стали

основним джерелом могутності провідних економічно розвинутих країн світу. Своїх конкурентних переваг вони досягли завдяки ефективному застосуванню унікальних нематеріальних чинників: знань, творчих здібностей та професійної кваліфікації працівників; патентів, авторських прав; відносин із споживачами; структури управління та інформаційних технологій. Під впливом наукових знань і технологічних удосконалень традиційні сфери матеріального виробництва трансформуються і докорінно змінюють свою технологічну основу» [63, с. 44]. Під впливом інновацій реорганізовується господарство і трансформується увесь соціально-економічний устрій суспільства, вся система взаємодії між структурними елементами суспільного ладу, орієнтири та рушійні сили соціальних процесів, індикатори й способи їх визначення та усвідомлення. Проте система оцінювання й обліку інтелектуального потенціалу, процес його формування і управління ним на всіх рівнях лишаються недостатньо опрацьованими і обґрунтованими.

Але поняття знання є основним у більшості визначень інтелектуального потенціалу. Між тим поняття знання стало базовим при встановленні новітніх пріоритетів у політиці й економіці країн ЄС. Так, економіку знань в Енциклопедії сучасної України визначено як «економіку, за якої рушійною силою прогресу є знання, зосереджені в людському капіталі». При цьому «людина є не лише чинником виробництва, але і його результатом» [65]. Хоча в науковій літературі з цієї тематики існують термінологічні розбіжності (економіка, що ґрунтується на знаннях, суспільство знань, нова економіка, інформаційна економіка або інформаційне суспільство, постіндустріальне суспільство, суспільство пожиттєвого навчання, цифрове суспільство, суспільство мережевого інтелекту, глобалізоване суспільство та ін.), проте при цьому розмаїтті термінів знання лишається константою їх визначення.

На нашу думку, науковою спільнотою недостатньо уваги звертається на залежність процесів продукування, відтворення, зростання і функціонування

інтелектуального потенціалу від оволодіння способами теоретичного мислення на рівні категорій, а також залежність від цього інноваційного розвитку. Але цей зв'язок вкрай важливо свідомо активізувати для забезпечення сталого суспільного розвитку. Тому проаналізуємо цю залежність.

З філософської концептуалізації соціального потенціалу знання випливає, що, на відміну від соціальної зумовленості знання, він становить цикл у русі, який полягає, по-перше, у виведенні знання із системи зв'язків соціальної реальності (безпосередньої форми його буття) в теоретичну форму понятійного мислення (опосередковану форму його буття); по-друге, у його розвитку в логіці понять; по-третє, у його поверненні до соціальної дійсності в якості способу й засобу її перетворення, тобто застосованість знання для розвитку суспільства. Актуалізація соціального потенціалу знання спочатку спрямована від суспільних відносин до їх перетворення на категорії у їх логічному вираженні за допомогою понять. Надалі вона спрямовується у протилежному напрямку – від категорійного мислення і теоретичної свідомості до застосування знання і його соціального втілення. Отже, з цих протилежно спрямованих рухів: від соціального буття до його особливого вираження і далі до зворотного повернення в дійсність у процесі соціального перетворення – складається повний суспільний цикл виробництва, зберігання, обміну, опрацювання і впровадження знання.

Цей циклічний рух є також трансфером знання від практики до теорії, а далі – від розвитку теорії відбувається знову перехід у практику, але вже обґрунтовану теорією. У відході від практики до сфери теоретичного осмислення відбувається перетворення знання в ідеальному плані, а далі у застосуванні знання на практиці здійснюється розвиток соціальної діяльності людини та суспільства, що стає дедалі більш загальною, інтегрованою, усвідомленою, керованою, організованою та доцільною. Опосередкованість науково-теоретичною формою у трансфері знання надає цьому процесу той творчий імпульс, що забезпечує новацію та генерування нових історичних способів розвитку суспільства, змінює його

характер і стратегію. Метаморфози знання у процесі соціальних перетворень охоплюють інженерію, освіту й науку як способи та форми, за допомогою яких соціальний потенціал знання актуалізується, здійснюється, втілюється у соціальний розвиток. Як соціальні інститути й організаційні форми генерування й опрацювання, перетворення і застосування знання вони є спеціальними соціальними трансформаторами та конверторами знання у суспільний розвиток взагалі й, особливо наукового знання, для забезпечення інноваційності сталого розвитку.

Отже, знання здійснює своєрідний кругообіг, цикл, у якому особливе значення належить теоретичному знанню, що врешті-решт набуває форми наукової теорії перед тим, як стати керівництвом для практичної дії в соціальних процесах. Тому проаналізуємо детальніше сутність цієї фази розвитку та її функції у метаморфозі знання, що має підґрунтя в соціальній основі й потім повертається до неї знову для свідомого та керованого трансформування і розвитку.

Логіка науково-теоретичного мислення, з філософської точки зору, – це логіка цілісного осмислення предмета думки, логіка понять та їх переходу одне в одне, передусім від одного з протилежних понять до іншого. Вона є засобом дослідження взаємозв'язків, опосередкування, відношень, який забезпечує оперування логічними формами думки у їх єдності й послідовності, за рахунок чого об'єкт та предмет як пізнання загалом, так і окремого дослідження розкриваються у своєму закономірному русі, перетвореннях та розвитку. Отже, оволодіння людиною принципами такого мислення є суттєвою передумовою для керування процесами соціального розвитку з усвідомленням історичної перспективи, теоретичною основою для забезпечення керованого розвитку суспільства.

Простежимо цю залежність детальніше. Завдяки своїй здатності утворювати загальні поняття, втілювати їх у мовну оболонку, оперувати їх логічним вираженням в думці, людина у процесі мислення здатна опрацьовувати,

перебудувати образи, уявлення та інші форми думки у зв'язку зі змінами обставин та умов своєї життєдіяльності. Процеси осмислювання й обдумування, історично породжуються пошуком способів організації спілкування та спільної діяльності людей, а також змінюванням засобів суспільної взаємодії. Логічні дії з поняттями та іншими інтелектуальними формами під час зіставлення й обговорення людьми думок в ході пошуку й ухвалення теоретичних і практичних рішень є основою новацій, наукових відкриттів та винаходів.

Понятійне мислення відрізняється своєю узагальненістю: людина відволікається від одиничного, окремого, часткового, бо здійснює перетворення, переведення одних процесів у інші для досягнення корисного результату; спричиняє своєю діяльністю зміни, що розкривають взаємодію і виявляють зв'язки численних явищ, які у спогляданні здаються різними і відокремленими у своєму існуванні, але виявляють взаємозалежність в процесі взаємодії на практиці. У ході перетворення природних явищ і процесів для своїх суспільних потреб людина виокремлює загальне й істотне для множини речей, що дає можливість виявити їх єдину сутність, відкрити закономірність їх об'єктивного руху та розвитку, що виражається у формі понять і теорій, насамперед наукових. Здатність людини абстрагувати у мисленні загальне має виняткове значення для пізнання, завдяки йому думка набуває послідовності, логічності й обґрунтованості, уможлиблюється перехід від одних думок до інших, порядок їх послідовності у процесі міркування від засновків до висновків, побудова умовиводу й отримання вивідного знання. Логічний лад мислення – особливість, що має загальнолюдський характер.

Отже, мислення людини, яка пізнає, є послідовним, цілеспрямованим виявленням і відображенням властивостей, закономірних зв'язків, відносин і взаємозалежності явищ та процесів об'єктивної реальності за допомогою логічних форм (понять і суджень, умовиводів, гіпотез, ідей, теорій тощо). А це означає, що мислення людини здійснюється у взаємодії суб'єкта мислення і об'єкта, що мислиться. Наявність мислячого суб'єкта і його соціальної суб'єктності означає,

що він «ставить та коригує цілі, визначає і віднаходить засоби та способи їх досягнення» [61], коригує свої думки на основі практики та відповідно до неї узгоджує і змінює свої дії, потреби й здібності. Тобто суб'єкт сам змінюється під час здійснення змін у дійсності, а саме у процесі створення і перетворення свого суспільно-історичного буття. В соціальному розвитку мислення людини та суб'єктність переходять від абстракцій окремих речей та їх властивостей до категорій у формі понять. Саме на цьому щаблі пізнання та свідомості людини виникають новації: думки, ідеї і знання, – що є необхідною ланкою інноваційної діяльності. Мислення людини у категоріях не лише проникає у сутність явищ дійсності, але супроводжується виявленням у них як логічних, так і об'єктивних суперечностей, що усвідомлюються нею у формі завдань, вирішення яких стає основою наукових відкриттів та інженерних винаходів, що є новаціями як в теоретичній, так і практичній сфері. Творче розв'язання пізнавальних і наукових проблем є джерелом руху думки людини, основою для втілення теоретичного мислення: переходу в практичне рішення, у спосіб практичної дії, в реалізацію задуму. Проблемне мислення як процес творчості охоплює зв'язок протилежностей об'єктивного і суб'єктивного, абсолютного й відносного, пізнаного та непізнаного, матеріального й ідеального, теорії і практики тощо. Без цієї рушійної сили мислення завжди лишалося б сталим, у цьому процесі не відбувалося б розвитку пізнання і науки, думка оберталася б у замкненому колі, а знання не впроваджувалося б в практику.

Отже, «науково-теоретичне мислення – це активний творчий процес, в якому людина створює такі ідеальні вираження дійсності» [4] (категорії, ідеї, теорії), що відображають не лише те, якою вона є незалежно від людини, але якою вона може стати за своїми законами й відповідно до суб'єктивних цілей та намірів людини. Все це дає змогу в ході втілення її задумів у матеріальній формі, та їх практичного здійснення створити такі об'єкти, яких до цього не існувало в об'єктивній реальності, а тому вони не є копіями чи двійниками форм її буття.

Лише творче науково-теоретичне, розумне й доцільне мислення людини, організоване як система категорій у процесі пізнання, здобуває знання загальних закономірностей розвитку дійсності, на основі яких розкривається зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього руху, передбачаються можливі тенденції його реалізування і формулюються ідеї таких суб'єктивних і об'єктивних форм буття, які ще тільки можуть бути створені. Саме на цьому ґрунтується соціально-перетворювальне значення теоретичного мислення у визначенні та реалізації стратегії сталого розвитку суспільства.

Звідси випливає висновок, що творчий потенціал думки актуалізується і реалізується саме у логіко-теоретичній формі наукового розуму, який оперує вираженими у категоріях знаннями, в результаті чого у процесі мислення суб'єкт пізнання розкриває ті суперечності об'єктивного руху та причини проблемних ситуацій, усвідомлює ті рушії змін і тенденції розвитку, на яких ґрунтується напрацювання інноваційних рішень, конструктивних ідей і теорій, що обґрунтовують практичні проекти та їх здійснення. Тобто таке мислення є генератором і каталізатором усвідомленого конструювання соціального розвитку як керованого, збалансованого й доцільного процесу історичного перетворення і творчості. Воно є осердям інтелектуального потенціалу.

Особливе значення має теоретичне мислення у розвитку науки й наукових знань. Його значення багатократно посилюється на сучасному етапі розвитку людства, коли науково-технічний прогрес перебуває і реалізується в суперечливому іманентному зв'язку з соціально-історичним поступом, а процес теоретичних досліджень стає інтенсивнішим, глибшим, сягає таких загальних закономірностей дійсності, що розкриваються лише за допомогою гнучкого, діалектичного мислення, яке охоплює і пов'язує протилежні тенденції руху, рушійні сили й стратегічні вектори соціальних зсувів, відтворюючи їх у формі теорії та наукового прогнозу для пошуку й ухвалення стратегічних рішень у сфері сталого розвитку суспільства та створення програми відповідних дій.

З огляду на це, наукове пізнання в наш час переживає своєрідну епоху свого розквіту, що кардинально відрізняється за своїм характером від попередніх стадій розвитку науки. Своєрідність її полягає у тому, що дослідникам у своїх наукових пошуках все більше доводиться звертатися до понятійного мислення, теоретичних моделей та логічних побудов при висуненні та перевірці гіпотез і припущень та у визначенні шляхів розв'язання дослідницьких проблем і вирішенні завдань. Про це свідчать єдність процесів диференціації та інтеграції сучасного наукового знання. Виокремлення спеціальних галузей знання відбувається як створення нових наукових дисциплін, що охоплюють найвіддаленіші одна від іншої галузі знання, перебувають не лише на перетині вже існуючих наук, мають міждисциплінарний характер, але пронизують й об'єднують всі науки на основі провідних соціальних завдань, що виникають в процесі історичного розвитку суспільства й вирішуються наукою. Наука стає трансдисциплінарною та утворює сферу міжнародного глобального співробітництва. Наукова діяльність концентрується і централізується за допомогою спеціальних організаційних форм. Такі організаційні форми потребують якісно нового управління науковою діяльністю, зокрема й з боку держави, створення спеціальних органів такого управління та підготовка відповідних кадрів для забезпечення їх діяльності. Отже, в сучасних умовах наука стала соціальним інститутом і соціальною силою, яка детермінує виробництво та інші сфери діяльності людини, функціонує як продуктивна сила суспільства. Така наука потребує відповідної системи підготовки й відтворення кадрів, фахівців належного рівня і кваліфікації. Тому вона поєднується з освітою та інженерією в інноваційний цикл, утворюючи інтеграційні зв'язки й канали, генеруючи розвиток потужної освітньої системи світового рівня для інноваційного розвитку суспільства. У цьому полягає суть положення про «розвиток та інтеграцію трьох елементів так званого «трикутника знань» (освіти, досліджень та інновацій), великомасштабного інвестування в людські ресурси, набуття професійних навичок в процесі наукових досліджень в

системі освіти, практичного впровадження науково-дослідницьких результатів і розробок» [70]. Таким чином, наука, освіта й інженерія (інноваційна діяльність) сьогодні постають як рушійні сили соціального розвитку. Це виголошується Законом України «Про основи національної безпеки України» [2] як пріоритети національних інтересів: «збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку; розвиток інтелектуального потенціалу українського народу, стимулювання випереджувального розвитку наукоємних високотехнологічних виробництв».

Під дією всіх цих чинників науково-теоретичне мислення стає більш інтегрованим і поліфонічним, загальнішим. Разом зі взаємопроникненням різних наукових знань інтенсивнішими стають зміни у методології науки: методи окремих наук і цілих галузей проникають в інші й набувають загальнонаукового значення і трансдисциплінарного характеру. Все більше вимог у зв'язку з цим висувається до засобів, форм і апарату пізнання, особливо – до логічного мислення й методології виконання теоретичного дослідження. Задовольнити такі вимоги спроможне лише свідоме мислення, що ґрунтується на філософському знанні, науковій теорії пізнання і знання, категорійному апараті розуму. На наш погляд, саме тоді, коли знання підносяться до рівня операцій з категоріями в думці, проходять стадію свого науково-теоретичного розвитку, тоді досягається вищий рівень логіко-теоретичного мислення. За таких умов знання здатне стати керівництвом до дії, зреалізувати свою соціально-перетворювальну функцію й забезпечити втілення своєї теоретичної форми в практику, яка матиме при цьому інтелектуальну форму (науковий спосіб вираження). Одним словом, знання при цьому перетворюється на інновацію, втілюється у розвиток суспільства, поєднуючи сутність з існуванням, думку з буттям, свідомість з матерією, теорію з практикою. Можна зазначити, що сама суб'єктність та соціальність (систематизована суспільно-історична практика, узагальнені взаємозв'язки й відносини) зосереджені у категоріях, завдяки чому суспільство набуває здатності до перетворення себе і самовдосконалення,

виробляє логічну траєкторію свого саморозвитку, самоконструювання.

Отже, враховуючи вищесказане, недостатньо вважати, як це роблять багато вчених, що для розвитку інтелектуального потенціалу необхідно і достатньо збільшення фінансування тих основних галузей, які визначають його формування і функціонування (виховання і освіта, охорона здоров'я, культура, ринок праці тощо). Зростання обсягів фінансування, без якого неможливо нині обійтися, має вести до створення передумов особистісного розвитку як людського саморозвитку і вирішення проблем його забезпечення (якісною освітою, соціальною відповідальністю та ін.).

Світове співтовариство бачить в освіті стратегічний ресурс для вирішення глобальних цивілізаційних проблем і виживання людства. Для підтримки високого рівня розвитку інтелектуального потенціалу необхідна модернізація системи освіти (особливо вищої). Щоб інститут освіти став визначним фактором у сталому розвитку сучасного суспільства, необхідна така форма його організації, яка б інтегрувала всі елементи, котрі є ланками інноваційного циклу і на сьогодні є роз'єднаними і незалежними, а часом і конфліктуючими частинами. На нашу думку, ключовими тут є науково-дослідницька та інженерна складові освіти. Адже на сучасному етапі суспільного розвитку якість і масштаби системи освіти, рівень освіченості людей стають одним із важливіших важелів не лише економічного зростання, але й інших соціальних і культурних перетворень, істотним чинником подолання глобальних кризових процесів і сталого суспільного розвитку.

На жаль, дослідники констатують те, що «незважаючи на значну увагу, яка приділяється соціальній сфері, соціальна складова сталого розвитку перебуває на дуже низькому рівні. Якщо проаналізувати ситуацію в ній порівняно з розвиненими країнами світу, то рівень капіталізації в Україні настільки недостатній, що стримує розвиток та ефективне використання людського потенціалу» [47, с. 68].

Для забезпечення сталого розвитку необхідно по-перше, докорінно змінити

ставлення до знання, його соціального потенціалу та до інтелектуального потенціалу як головних продуктивних сил суспільства, які безпосередньо визначають параметри інноваційної діяльності. По-друге, за допомогою зміни форм управління та інтегративних організаційно-інституційних заходів необхідно досягти повноцінного функціонування основних соціальних конверторів знання – освіти, науки, інженерії, – у процесах суспільного трансферу знання, а також забезпечення і збагачення інтелектуального розвитку в інноваційній сфері. Від рівня знань кожної особистості як володаря інтелектуального потенціалу тепер залежить ефективність виробництва життєвих благ. Саме цим визначається роль теорії інтелектуального потенціалу як концептуальної основи для розробки стратегії та забезпечення сталого суспільного розвитку на базі інновацій.

Висновки до третього розділу

На сьогоднішньому етапі, пріоритетним ресурсом соціально-історичних перетворень є знання, передусім наукові, котрі стають новою актуальною основою сталого суспільного розвитку. Говорячи про понятійно-термінологічний апарат концепції сталого розвитку, зауважимо що зазвичай наголос робиться на термін «сталий», а термін «розвиток» лишається осторонь, дослідники тлумачать його значення, як гармонійного, збалансованого та розуміння розвитку, при цьому, вважається чимось даним. Відмінності у трактуванні даного поняття також не рідко пов'язані не лише з різними перекладами, а й з різними масштабами досліджень. Підкреслено, що сталий розвиток являє собою протиріччя сталості і мінливості. Розвиток відбувається як досягнення визначених цілей завдяки інституційним формам, наприклад таким як освіта, наука, інженерія. Інституційний аспект є дуже важливим, тому що, саме інституції не тільки підтримують сталість, але й беруть участь у відтворенні соціальних процесів. Знання у формі категорій створює необхідні передумови для самовідтворення і забезпечення суспільного саморозвитку на основі реалізації можливостей, здібностей і використання наявних у знанні ресурсів. Соціальний потенціал знання актуалізується через його функціонування в усіх сферах життєдіяльності соціуму і розкривається в процесі його соціокультурної об'єктивації та імплементації через інституційні організаційні форми.

У суспільстві сталого розвитку освітня, науково-дослідна та інженерно-інноваційна компоненти постають у єдності і саме це забезпечує не тільки збереження, а й підтримку і розвиток коефіцієнтів та показників. Трикутник знань втілює таку мінливість, яка відтворює індикатори і в одночас сприяє подальшому розвитку. Соціальний потенціал знання завдяки набуттю категоріальної форми входить в сферу науки, а потім повертається через певні інституції (освіту та

інженерію), втілюється в суспільний соціальний розвиток. Отже, знання здійснює свій специфічний кругообіг, оборот, цикл, у якому особлива роль належить теоретичному знанню, яке врешті решт набуває форми наукової теорії перед тим як стати керівництвом для практичної дії у соціальних процесах і змінах.

З соціально-філософської точки зору, на нашу думку, головним компонентом інтелектуального потенціалу є знання, яке у своєму трансфері проходить через ланки свого перетворення і втілення – освіту, науку, інженерію, – стає особистісним знанням та інтелектуальним потенціалом в процесі людського розвитку і надалі впроваджується в суспільний розвиток. Саме у такий спосіб знання впроваджуються в інноваційну діяльність та здатні забезпечувати сталий розвиток суспільства.

Тільки творче науково-теоретичне, розумне мислення, організоване як система категорій в процесі пізнання, досягає знання загальних закономірностей розвитку дійсності, на основі яких воно розкриває зв'язок минулого, теперішнього і майбутнього руху, передбачає можливі тенденції його здійснення і виробляє ідеї таких суб'єктивних і об'єктивних форм буття які ще не існували в реальності. Саме на цьому ґрунтується його соціально-перетворювальна роль і функція у визначенні стратегії і здійсненні сталого суспільного розвитку. Творчий потенціал думки актуалізується і реалізується саме у логіко-теоретичній формі наукового розуму, що оперує вираженими у категоріях знаннями, в результаті чого в процесі мислення суб'єкт пізнання розкриває ті суперечності об'єктивного руху і причини проблемних ситуацій, усвідомлює ті рушії змін і тенденції розвитку, на яких будується розробка інноваційних рішень, конструктивних ідей і теорій, що обґрунтовують практичні проекти та їх здійснення. Тобто таке мислення є генератором і каталізатором усвідомленого конструювання соціального розвитку як керованого, збалансованого і доцільного процесу історичного перетворення і творчості.

Список використаних джерел до третього розділу

1. Закон України Про освіту від 05.09.2017 № 2145-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/stru>.
2. Закон України Про національну безпеку України від 21.06.2018 № 2469-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/stru/paran355#n355>.
3. Порядок денний на XXI століття URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml.
4. Андреев И. Д. Диалектическая логика. URL: <https://bookucheba.com/filosofiya-dialektika/tvorcheskiy-harakter-myishleniya-30663.html>.
5. Антошкіна Л. І. Економіка вищої освіти: тенденції та перспективи реформування. К.: Корпорація, 2005. 368 с.
6. Аргамакова А. А. Социогуманитарное измерение технонауки. *Эпистемология и философия науки*. 2017. Т. 52. № 2. С. 120–136.
7. Артюхіна М.В. Соціальний потенціал вищого навчального закладу: сутність та оцінка. *Економіка і регіон*. 2011. №3 (30). С. 158–167.
8. Бейлин М. В. Нанотехнонаука: между теоретическими и прагматическими целями научного мышления. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Философия. Социология. Право*. 2016. № 24 (245). С. 145–148.
9. Белояров В. В. Диалектика устойчивого развития URL: <http://philosophy-sd.narod.ru/dialectics.htm>.
10. Бернал Дж. Наука в истории общества. Москва: Издательство иностранной литературы. 1956. 735 с.
11. Білорус О. Імперативи сталого розвитку в епоху глобалізації. *Економічний часопис-XXI*. 2002. № 3. URL: <http://soskin.info/ea/2002/3/20020390.html>.

12. Білоус О. Г. Глобальна перспектива і сталий розвиток: (Системні маркетинг. дослідження). К.: МАУП, 2005. 492 с.
13. Борщук Є. М. Основи теорії стійкого розвитку еколого-економічних систем: монографія. Львів: Растр-7, 2007. 435 с.
14. Босенко В. А. Всеобщая теория развития. Киев, 2001. 469 с.
15. Брызгалина Е. В. Технонаука и перспективы улучшения человека: «Я уже вижу наш мир, который покрыт паутиной лабораторий». *Эпистемология и философия*. 2016. Т. XLVIII. № 2. С. 28–33.
16. Волков Е.Н. Социальная инженерия: явление и его концептуализация. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Социальные науки*. 2014. №3 (35). С. 96–101.
17. Воловик В.В. Становление и эволюция инженерного мышления. институциональный контекст. Презентация на XVIII Чтениях памяти Г.П. Щедровицкого, 23 февраля 2012 г. URL: <http://www.fondgp.ru/lib/chteniya/xviii/abstracts/2>.
18. Герасимова И. А. Инженерное знание в техногенной цивилизации. *Эпистемология и философия науки*. 2018. Т. 55. № 2. С. 6–17.
19. Герасимчук З. В. Регіональна політика сталого розвитку: теорія, методологія, практика: Монографія. Луцьк: Надстир'я, 2008. 528 с.
20. Герасимчук З. В. Стимулювання сталого розвитку регіону: теорія, методологія, практика: Монографія. Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2011. 516 с.
21. Горохов В. Г. Социальные технологии прикладных междисциплинарных исследований в сфере социальной оценки техники. *Эпистемология и философия науки*. 2018. Т. XXXV. № 1. С. 135–150.
22. Данилишин Б. Відтворення інтелектуального потенціалу у контексті розвитку знаннєвої економіки. *Вісник НАН України*. 2004. № 7. С. 15–24.
23. Данилишин Б., Куценко В. Освіта, наука і виробництво у контексті вимог Болонської декларації. *Вісник НАН України*. 2007. № 3. С. 14–22.

24. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку / Переклад з англ. К.: Інтелсфера, 2002. 312 с.
25. Дмитренко М. Інноваційний розвиток України в контексті впровадження нових знань URL: <http://social-science.com.ua/article/633>.
26. Диба Л. М. Сутність понять інтелектуальний потенціал та інтелектуальний капітал як економічних категорій. *Економічний вісник університету*. 2011. Вип. 17. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Evu/2011_17_1/Dyba.pdf.
27. Згуровський М. З. Концепція сталого розвитку. Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку. URL: <http://wdc.org.ua/uk/node/356>.
28. Згуровський М. З. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку. Терністий шлях до відродження: ст. та інтерв'ю. К.: Генеза, 2010. С. 166–180.
29. Иванов В. Г., Кайбийянен А. А., Городецкая И. М. Инженерное образование для «гибкого, жизнеспособного и стабильного общества». *Высшее образование в России*. 2015. № 12. С. 60–69.
30. Каленюк І. С., Куклін О. В. Розвиток вищої освіти та економіка знань: монографія. Київ: Знання, 2012. 343 с.
31. Калиновская Т. Г., Косолапова С. А., Прошкин А. В. Треугольник знаний как фактор инновационного развития. *Современные наукоемкие технологии*. – 2010. № 10. С. 118–120. URL: <https://www.top-technologies.ru/ru/article/view?id=26048>.
32. Канигін Ю. Інтелект народу. *Вісник Академії наук України*. 1993. № 7. С. 37–47.
33. Князева Е. Н. Мыслить синергетически значит мыслить диалектически. Актуальные вопросы диалектики (историко-философские аспекты). М.: Кафедра философии РАН, 2000. С.113–117.

34. Князь С., Холявка Л. Сутність поняття і характеристики інтелектуального потенціалу підприємства. *Економічний аналіз*. 2013. Випуск 12. Частина 3. С.188–192.
35. Колот А. М. Фундаменталізація та індивідуалізація економічної освіти як провідні тенденції розвитку. *Економічна теорія*. 2006. № 1 С. 94–107.
36. Кримський С. Б. Наука як феномен цивілізації. *Вісник НАН України*. 2003. № 3. С. 7–20.
37. Крылов А. А., Психология URL: <https://psyera.ru/6077/intellektualnyy-potencial>.
38. Кульчицька Н. Є., Дерманська Л. В. Інтелектуальний потенціал як складова забезпечення інноваційного розвитку країни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. № 8, частина 1. С. 116–119.
39. Куценко В. Освіта як фактор стабільності та національної безпеки України. *Економіка України*. 1998. № 1. С. 12–21.
40. Кущерець В.І. Знання як основа розвитку в XXI столітті. URL: <http://znannya.org.ua/index.php/arkhiv/63-ekonomika-arkhiv/338-znannya-yak-osnova-rozvitku-v-khkhi-stolitti?showall=&limitstart=>.
41. Липовська К. «Інтелектуальний потенціал» у контексті управління суспільним розвитком: поняття та сутність. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. № 4 (35). С. 21–27.
42. Малицький Б. А. Соціально-економічний зміст наукового потенціалу. *Наука та наукознавство*. 1998. № 4. С. 25–30.
43. Мантатов В. В., Мантатова Л. В. Філософія устойчивого розвитку: диалектика и реализм. *Вестник бурятского государственного университета. Философия*. 2017. № 5. С. 3–14.
44. Мельниченко А.А. Соціальна інженерія як фактор забезпечення стійкого розвитку соціальних систем. *Вісник Національного технічного*

університету України "Київський політехнічний інститут". *Політологія. Соціологія. Право*. 2012. № 1. С. 73–78.

45. Мініч О. Наскільки інноваційна Україна. Що потрібно для прориву в «перший світ» технологічно розвинених держав. *Forbes Україна*. 2015. № 12 URL: <http://forbes.net.ua/ua/opinions/1407459-naskilki-innovacijna-ukrayina>.

46. Моліна О. В. Інтелектуальний потенціал регіона. *Вісник соціально-економічних досліджень ОДЕУ*. 2010. Вип. 40. С. 365–372.

47. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. акад. НАН України, д.т.н., проф., заслуженого діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. Вид. 2-ге, переробл. і доповн. К.: Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2016. 72 с.

48. Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html>.

49. Пермінова С. О. Інтелектуальний потенціал в стратегії інноваційного розвитку сучасної організації. *Ефективна економіка*. 2017. №5 URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5579>.

50. Петренко В. П. Управління процесами інтелектокористування в соціально-економічних системах. Наукова монографія. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. 352 с.

51. Повестка дня на XXI век URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml.

52. Прошак В. Концепція інтелектуального капіталу у сучасній економічній теорії. *Вісник Львівського університету. Серія: Економічна*. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка. 2003. Вип. 32. С. 598.

53. Резник Ю. М. Социальная инженерия как профессия. *Известия Томского государственного университета*. 2011. Т. 318. № 6. С.124–130.

54. Резніченко К. Г. Місце і значення освіти в розбудові економіки знань. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 2. С. 45–49.
55. Рижак Л. Філософія сталого розвитку людства: навчально-методичний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 518 с.
56. Розин В. М. Эволюция инженерного мышления и форм его институализации. Презентация на XVIII Чтениях памяти Г.П. Щедровицкого, 23 февраля 2012 г. URL: <http://www.fondgp.ru/lib/chteniya/xviii/abstracts/3>.
57. Рубанець О. М. Філософські проблеми наукового пізнання: навч. посіб. для студентів ВНЗ. Суми: Університетська книга, 2013. 229 с.
58. Семикіна М. В. Інтелектуальний потенціал: проблеми ефективного управління. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2011. № 20. ч. II. С.5–14.
59. Сталий розвиток. Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку. URL: <http://wdc.org.ua/uk/sustainable-development>.
60. Столярова О. Е. Технонаука как экспериментальная среда и экспериментальная методология. *Эпистемология и философия*. 2016. Т. XLVIII. № 2. С. 40–44.
61. Субъектность. Педагогический словарь. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_synonims/173351/%D1%81%D1%83%D0%B1%D1%8A%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C
62. Ткач Т. Системний аналіз та соціальна інженерія як методи проектування освітнього простору. *Збірник наукових праць Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна «Проблеми економіки транспорту»*. 2013. Вип. 5. С. 30–36.
63. Тульчинська С. О., Мельниченко А. А., Акімова О. А. Управління у сфері освіти і науки як фактор забезпечення сталого розвитку держави та регіонів: монографія. К.: Видавництво ВП «Едельвейс», 2012. 352 с.

64. Ускова Т. В. Управление устойчивым развитием региона: монография. Вологда: ИСЭРТ РАН, 2009. 355 с.
65. Федулова Л. І. Економіка знань. Енциклопедія сучасної України (ЕСУ) URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=18730.
66. Фуллер Стив Социальная эпистемология университета: как сохранить целостность знания в так называемом обществе. *Эпистемология и философия науки*. 2008. № 1. С. 158–186.
67. Цілі сталого розвитку: Україна. URL: http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf.
68. Хвесик М. Сталий розвиток України: проблеми і перспективи. *Економіст*. 2011. № 4. С 8–9.
69. Черникова И. В. Новая концепция производства знания в технотехнике. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2017. № 39 С. 48–58.
70. Щербакова А. С. Инновационный университет: проектно-ориентированный подход к управлению. *Право и образование*. 2010. № 5. С. 22–30. URL: <http://naukarus.com/innovatsionnyu-universitet-proektno-orientirovannyyu-podhod-k-upravleniyu>.
71. Юдин Б. Г. Технонаука и «улучшение» человека. *Эпистемология и философия*. 2016. Т. XLVIII. № 2. С. 18–27.
72. Ястреб Н. А. Нанотехнологии и нанонаука: эпистемологический анализ. *Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология*. 2015. № 4 (24). С. 50–55.
73. Ячний А. М. Епістемологія соціальної інженерії. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. №3. С. 233–239.
74. Bensaude Vincent, B. & Loeve, S. (2018). Toward a Philosophy of Technosciences. In Loeve, S. Guchet X., & Bensaude Vincent B. (eds.), French

Philosophy of Technology. Classical Readings and Contemporary Approaches, Cham: Springer, pp. 169-186.

75. Bloom, Nicholas, Paul M. Romer, Stephen J. Terry, and John Van Reenen. 2013. "A Trapped-Factors Model of Innovation." *American Economic Review*, 103 (3): 208-13.

76. Hottois G. *Techno-science and ethics* // E.Agazzi. *Right, Wrong and Science*; ed.by Graig Dilworth. *Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities*. Vol. 81. Amsterdam-N.Y., 2004.

77. Latour B. *From the world of science to that of research?* // *Science*. 10 Apr 1998: Vol. 280, Issue 5361, pp. 208-209.

78. Paul M. Romer "Which Parts of Globalization Matter for Catch - Up Growth?" *American Economic Review*, Vol. 100, No. 2, May 2010, 94 - 98.

79. Paul Romer *The Deep Structure of Economic Growth*, February 5, 2019
URL: https://paulromer.net/deep_structure_growth/.

80. Ralph J. Smith *Engineering* URL: <https://www.britannica.com/technology/engineering>.

ВИСНОВКИ

Здійснивши у дисертаційному дослідженні відповідно до визначеної мети філософську концептуалізацію соціального потенціалу знання у векторі сталого розвитку суспільства можемо сформулювати наступні висновки.

1. У сучасному науковому просторі проблематика знання та пізнання опинилася на перетині класичних і некласичних настанов та дослідницьких підходів. Переміщення дослідницького інтересу із гносеології як загальної теорії пізнання до епістемології як теорії наукового знання викликано, по-перше, не стільки бурхливим розвитком науки, скільки активізацією застосування її результатів; по-друге, дослідженням пізнання як процесу, а не знання як результату. Разом з тим відбувається вихід за межі предметного поля окремих наук в сферу епістемологічної проблематики і встановлення міждисциплінарних зв'язків. Виникають нові напрями досліджень, а невизначеність предмету епістемології призводить не лише до звернення епістемології до методів соціології, але й повороту соціології до епістемологічної методології або епістемологічної трансформації її методологічних засад. При цьому відкриваються різні види включення виробництва знання у соціальні процеси.

2. Соціальний потенціал знання визначено як соціально-філософське поняття, що виражає єдність способів і засобів діяльності та спілкування, соціальних форм і функцій, які вироблені соціально-історично, зберігаються і передаються у соціокультурному наступництві за допомогою категорійного апарату, форм свідомості та мислення, які імплементуються у суспільний розвиток за допомогою соціальних інститутів, що переводять його у суб'єктну форму людських здатностей і спромог.

3. Відповідно до кантівської теорії виникнення знання, сутність знання полягає в узагальненні, синтезі, а отримання знання залежить від форм чуттєвості та категорій, що самі є умовами пізнання, способом, яким зазнає впливу суб'єкт.

Вони апріорно містяться у здатності уявлення і не залежать від чуттєвого споглядання і досвіду. Самостійність категорій робить їх умовою та об'єктивною основою можливого досвіду, який отримується суб'єктом. Знання є результатом синтетичної пізнавальної діяльності суб'єкта і виникає завдяки його активності.

4. Проаналізувавши соціальність та історичність гегелівського тлумачення категорій, можемо зазначити, що в ході формуючої дії продуктивної праці люди формують, обробляють, утворюють не лише речі, природний матеріал, але і самих себе, своє самоусвідомлення і саморозуміння, так само як свій розум, його логіку та категорійний лад. Суттєвим є і те, що розвиток розглядається Г. Гегелем як суспільно-історичний процес самотворення людини, який вміщує у собі поставання мислення і знання, сходження до їх теоретичної форми у науковому пізнанні та філософії, на противагу суб'єктивно-психологічній трактовці логічного міркування за формальними правилами умовиводу, зафіксованому за допомогою мови. Це введення соціальної реальності та всесвітньої суспільної історії у предметне поле логіки становить колосальний крок уперед у розумінні інтелекту, освіти, науки і знання, їх ролі в усвідомленому вільному розвитку соціуму. Адже мислення з цієї точки зору здійснюється не тільки у вигляді мови, але і у реальних соціальних практиках, діях і вчинках людей, соціальних подіях, зв'язках і відносинах, в історичних суспільних формах. А категорії є апаратом пошуку та вироблення рішень тих проблем, які постають перед людством у процесі суспільного розвитку. Саме вони концентрують у собі універсальне знання про розвиток.

5. Знання у формі категорій створює необхідні передумови для самовідтворення і забезпечення суспільного саморозвитку на основі реалізації наявного у знанні потенціалу. Соціальний потенціал знання актуалізується через його функціонування в усіх сферах життєдіяльності соціуму і розкривається в процесі його соціокультурної об'єктивації та імплементації через інституційні організаційні форми, зокрема освіту, науку й інженерію. Іманентний зв'язок науки,

освіти та інженерії виступає концептуальною домінантою сталого розвитку суспільства. Втілення знання у суспільний розвиток, набуття ним інноваційного характеру, уможлиблюється завдяки інтеграції освіти, науки й інженерії для творчого вирішення існуючих суспільних проблем. З їх допомогою відбувається поєднання теорії та практики, подолання меж дисциплінарно диференційованих наук, перетворення природного в соціальне, культурне, людське.

6. З соціально-філософської точки зору основою інтелектуального потенціалу є знання, яке у своєму трансфері проходить через ланки свого перетворення і імплементації у процеси конструювання соціуму – освіти, науки, інженерію і стає особистісним знанням. Завдяки набуттю категоріальної форми воно входить у сферу науки, постає як теоретичне знання, набуваючи форми наукової теорії і надалі впроваджується в суспільний розвиток. Саме у такий спосіб забезпечується і сталість суспільного розвитку, і впровадження інновацій, і генерування нових історичних способів розвитку суспільства.